

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK 60.

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

60.

**FŐSZERKESZTŐ
HOFFMANN ISTVÁN**

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

**BÁBA BARBARA, BENŐ ATTILA, CSERNICKÓ ISTVÁN
DOBI EDIT, PETTERI LAIHONEN, LANSTYÁK ISTVÁN
RÁCZ ANITA, RESZEGI KATALIN, JOZEF SCHWING
TÓTH VALÉRIA**

DEBRECEN, 2022

**A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
LEKTORÁLT FOLYÓIRATA**

Internet: <https://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/60>

ISSN 0541-9298 (Nyomtatott)
ISSN 1588-7162 (Online)

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató

Technikai szerkesztő: Reszegi Katalin
Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Kft. nyomdájában.

A Bakonybéli alapítólevél és a Bakonybéli összeírás kapcsolatáról*

SZŐKE MELINDA

1. A hagyomány a Veszprém megyei, Szent Mórisc tiszteletére felszentelt bencés bakonybéli monostor alapítását Szent István személyéhez köti (vö. DHA. 1: 113, 117, CSÓKA 1994: 77). A Veszprém közelében lévő apátság vélhetően az egykori királynéi udvarház területén létesült (GYÖRFFY 1977: 244, 326). Az apátság 1037. évre¹ datált alapítólevelét a 13. század első felében (1230 és 1240 között) hamisították.² Ennek az oklevélnek sem ismerjük az eredetijét, szövege többszörös átiratban marad ránk: +1037 [1240 k.]/+1246/1330 (DHA. 1: 117–118). A bencés apátság alapításának pontos idejét nem őrizte meg egyetlen történeti forrás sem. Az azonban bizonyos, hogy István király uralkodása alatt történt, annak is inkább a második felében: az 1018-as, valamint az 1020 körüli időpont mellett (SÖRÖS 1903: 13, KOSZTA 1988: 197, BÁNHEGYI 2000: 122, vö. SZOVÁK 2020: 30–31) az 1030-as évek is felmerültek lehetséges időpontként (GYÖRFFY 1977: 459, HERVAY 2001: 479). Korábban a Bakonybélben lévő szerzetesek szintén egyértelműen az 1018. évhez kötötték az apátság alapítását (VÁSÁRHELYI 2002: 23, vö. 2013: 14), az alapítás millenniumát is ez alapján ünnepelték 2018-ban a szerzetesközösségben (BAÁN 2020: 18). Az ebből az alkalomból megjelenő kötetben ugyanakkor már kicsit bizonytalanabbul datálják az apátság alapítását: az 1018. év mellett az 1015–1016-os és az 1020–1023-as éveket is számításba veszik (BAÁN 2020: 19).

* A tanulmány a Nemzeti, Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) 134389. számú pályázata támogatásával és az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

¹ Az 1037. év valószínűleg a Pozsonyi Évkönyvből származik, amelynek erre az évre vonatkozó (1037. Felszentelték Szent Benedek monostorát, KRISTÓ 1999: 355) bejegyzését tévesen vonatkoztatták a bakonybéli apátságra (DHA. 1: 117, THOROCZKAY 2009: 1410).

² A hamisítás jeleihez vö. SZŐKE 2016: 49–50.

István király alapításáról a 11. század második felében írt élettörténetének, az ún. nagyobb legendának a 12. fejezete emlékezik meg (vö. DHA. 1: 117).³ SZOVÁK KORNÉL vélekedése szerint — szemben a korábbi fordításokkal⁴ — ez a részlet még nem az alapításról, hanem a „monostor megkezdéséről” szól: „az Istennek elkötelezett király azt a monostort, amit Bélnek neveznek, megkezdte, és mindenféle javakkal gyarapította, ahol is a Velencéből érkező szerzetes Gellért szemlélődő életet kezdett élni” (SZOVÁK 2020: 30). Egy monostor „megkezdése” a szerzetesek meghívását, letelepítését, illetőleg a püspöki jóváhagyás megszerzését jelentette, azaz SZOVÁK szerint az idézett szövegrészlet egy uralkodói kezdeményezésről, és nem az alapításról szól. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a legenda keletkezésekor a 11. század végén Szent Istvánt tartották számon alapítóként, s ez a vélekedés napjainkig fennmaradt (vö. SZOVÁK 2020: 30–31).

A Szent István-i alapítás mellett GYÖRFFY GYÖRGY a Bakonybéli összeírás első toldalékának,⁵ illetve a IX. Gergely 1230. évi pápai bullájának⁶ részletei alapján — amelyek nem szólnak ugyan nyíltan egy 11. századi oklevélről, de említik István rendelkezéseit és adományait — azt feltételezi, hogy az apátság alapításakor is kiállíthattak egy oklevelet. Ugyanakkor a ma ismert hamis oklevélnek egyetlen részletéről sem állapítható meg, hogy az egykori hiteles alapítólevélből származna (DHA. 1: 117, vö. KOVÁCS ZS. 2001: 69, HERVAY 2001: 479). FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ szintén számol egy hiteles 11. századi alapítólevéllel, amikor a Bakonybéli összeírás egy részletét István hajdani oklevelére vezeti vissza (1892: 8–9).⁷

2. A hamis Bakonybéli alapítólevél 32 denotátumra vonatkozóan 34 helynevet tartalmaz: a 8 birtok Veszprém (*Cuppan, Ocol*), Győr (*Pannauad, Arpas, Quiar*,

³ „Rex Deo devotus monasterium, quod Beli nuncupatur, incipiens omnibus bonis ditavit, ubi monachus Gerardus de Venetia veniens vitam contemplativam agere cepit” (SRH. 2: 388).

⁴ „alapította meg az istenfélő király a Bélnek nevezett monostort, s gazdagította minden jóval. Ide jött Velencéből Gellért szerzetes, hogy a szemlélődő életre adja magát” (KISDI 1999: 291–292).

⁵ „Hac ordinatione rex Sacro Beatoque Mauricio ordinavit sanctus Stephanus rex, quam autem et renovavit rex piissimus Ladizlaus” (DHA. 1: 113, 254). Magyarul: „Ezen rendben rendelte Szent és Boldog Mórincnak a király, Szent István király, amit pedig a legkegyesebb László király is megújított” (DRESKA 2013: 143).

⁶ „dilectis filiis abbati monasterii Sancti Mauricii in Bocon silva Pannoniorum siti eiusque fratribus ... libertates et exemptiones secularum exactionum a regibus et principibus vel aliis fidelibus, specialiter a beate memorie rege Stephano rationabiliiter vobis indultas actoritate apostolica confirmamus (DHA. 1: 114). Magyarul: „szeretett fiainak, a pannóniai Bocon erdőségében található Szent Maurícusz monostor apátságának valamint a testvéreknek ... azokat a kiváltságokat és azt a világi terhek alól való mentességet, melyeket királyok, fejedelmek vagy más hívek igazságos módon nektek juttattak — különösen a boldog emlékeztű István király — apostoli tekintélyünkkel megerősítjük” (BAÁN 2013: 147, 151).

⁷ Ezt az 1037. évre datált oklevélben is szereplő részletet GYÖRFFY GYÖRGY a Pannonhalmi alapítólevélből származtatja (DHA. 1: 119). FEJÉRPATAKY-nak is feltűnt az elemzett szövegrészletnek a Pannonhalmi oklevél formuláihoz való hasonlatossága (1892: 9).

Nuul), Vas (*Mogos*) és Zala (*Poloznuk*) megyében feküdt. Az oklevél említése szerint vámhelyei és haláshelyei távolabbi megyékben (pl. Hont és Csongrád megyében) is voltak az apátságnak (DHA. 1: 118–119). A hamisítvány a helynévvel megjelölt adományok mellett továbbiakat is említ: tájékoztat például arról, hogy a király kívül helyezte a monostort a püspökök joghatóságán, felsorolja az apátság bakonyi favágásra és disznómakkoltatásra vonatkozó erdőhasználati, apátválasztási, valamint kápolnaállítási és szentelési jogát, az apát egyházjogi, illetve népeinek a dézsmaadási kiváltságát (SZENTPÉTERY 1923: 5, KOVÁCS Zs. 2001: 69).

A hamisítvány keletkezésének a célját és a körülményeit nem ismerjük pontosan. Korábban SZOVÁK KORNÉL (2001: 38) és KOVÁCS ZSUZSA (2001: 69) úgy vélte, ha egykor létezett egy hiteles oklevél, akkor azt talán az elavultsága miatt szoríthatta ki a 13. századi hamisítvány. FÜGEDI ERIK általánosságban ugyan, de a monostorok alapítóleveleiről azt mondja, hogy a hamisítványok sok esetben a szóbeliség miatt elmaradt írásos dokumentumokat pótolhatták. Ha pedig állítottak ki a 11. században okleveleket, akkor az abból kimaradt adományokat kívánták biztosítani azáltal, hogy a meglévő oklevél szövegét kiegészítéssel, azaz interpolálással hamisították (1991: 39–40, vö. SZOVÁK 2001: 37). Az okleveleket nyelvemlékként vizsgálva ezek a vélekedések kedvezőnek mutatkoznak a forrásértéküket tekintve. Ugyanakkor az nagyon bizonytalan, hogy miképpen tudjuk ezeket az okleveleket (illetve oklevélrészeket) elkülöníteni azoktól, amelyek pedig már egyértelműen a valóság elferdítésének a szándékával készültek.

Korábbi vélekedését némileg módosítva a milleniumi kötetben SZOVÁK KORNÉL a hamisítvány (és a mások által hitelesnek gondolt 1230. évi pápai bulla) keletkezését egyértelműen a legteljesebb egyházjogi exemptio bizonyításához köti, azaz a hamisító célja a veszprémi püspök alóli joghatósági és tizedmentesség biztosítása, és a monostornak, illetve a birtokokon álló kápolnáknak az esztergomi érsek védelme alá helyezése volt (2020: 37).

Ezúttal azt is határozottan állítja, hogy a bakonybéli apátságnak nem volt, nem is lehetett királyi alapítólevele, minthogy a monostort István király korában, de nem István király, hanem Gizella királyné alapította (SZOVÁK 2020: 39). Ezt a vélekedést egyrészt arra a monostor elkallódott javait felsoroló jegyzékére (PRT. 8: 588–590) alapozza, amelynek az utolsó passzusa a királyné adományait részletezi: „Gizella, Isten irgalmából királyné saját akaratomból és István király kezvezéséből Szent Móricnak az alábbi jószágokat adományoztam”⁸ (SZOVÁK 2020: 39). A 15. századi szöveg — amely SZOVÁK KORNÉL szerint az eredeti 11. századi irat töredéke lehet (2020: 39) — erdélyi falvak, szőlők, szőlőművesek, haláshelyek, föld és kaszáló, illetőleg egy Veszprém megyei malom adományáról

⁸ „Item Kesla regina divina miseratione, que me volente et Stephano rege favente Sancto Mauricio contulli” (DHA. 1: 120).

szól (DHA. 1: 120). Elképzelését azzal is alátámasztja továbbá, hogy a 16. században a monostorban találtak egy, a monostor kiváltságlevelét is tartalmazó evangéliumskönyvet Gizella adományából. Emellett azt is bizonyító tényezőként használja fel, hogy az a Szent Günther, akit a király nagyobb legendája abban az összefüggésben nevez meg, hogy az ő javaslatára alapította meg Szent István a bakonybéli monostort (KISDI 1999: 291), Boldog Gizella rokona volt (SZOVÁK 2020: 39–40).

Miközben a 15. századi jegyzék Gizella adományaira vonatkozó részéről azt vallja a szerző, hogy hitelt érdemlően bizonyítja egy hiteles oklevél létezését (vö. SZOVÁK 2020: 39), a királyi oklevél egykori meglétének ugyanakkor nincsen semmiféle nyoma. A jegyzék Szent István adományait számba vevő egysége⁹ is a hamis alapítólevélre támaszkodik (SZOVÁK 2020: 37, 39).

A hamis Bakonybéli alapítólevél és a Bakonybéli összeírás egyezései miatt¹⁰ számomra jelenleg valószínűbbnek tűnik az, hogy István király lehetett az alapító, de a királyné (esetleg társalapítóként) szintén adományokkal látta el a bakonybéli apátságot (vö. GYÖRFFY 1977: 244, 326).

3. A Bakonybéli összeírás Szent László király uralkodása idején és jóváhagyásával készült. I. László rendelete előírta, hogy az egyházak újra birtokolhassák az idegen kézbe került birtokaikat és járulékaikat, ebből kifolyólag a 11. század végén több *conscriptio*, azaz királyi megerősítéssel ellátott leltár készült (vö. FEJÉRPATAKY 1892: 3–4).

A Bakonybéli összeírás négy elkülönülő, különböző időkből származó részből áll: a Szent István-i javakon és kiváltságokon túl az újabbakat is megemlíti. Az összeírás felsorolja továbbá az apátság birtokain élő szabad és szolgáló népeket, a liturgikus öltözékeket, eszközöket és apátsági könyveket is (DHA. 1: 247–255, KOVÁCS Zs. 2001: 71, PELCZÉDER 2022: 15–21).

A Bakonybéli alapítólevél szemszögéből az összeírásnak az első és a második része a legfontosabb. Az összeírás legterjedelmesebb egysége, a főszöveg a 11. század végéről származik. Ennek a pecsét nélküli szövegnek lehetett egy eredeti, pecséttel hitelesített párja is. A ma ismert szöveg tehát 1086 környékén készült másolat lehet, de tartalmában hiteles szöveg. Az összeírás második része (az 1. hozzátoldás) szintén hiteles szövegnek tartható,¹¹ amely vagy a 11–12. század

⁹ „Item registrum super possessiones monasterii Sancti Mauricii de Bel in Bakonio situm et tributis, cum quibus dotavit eum Sanctissimus rex Stephanus in privilegio manu sua scripto” (PRT. 8: 588, ÁÜO. 6: 37). Magyarul: „Valamint a Bakonyban lévő béli Szent Maurícusz monostor birtokainak és adóinak jegyzéke, amelyekkel a legszentebb István király megajándékozta az apátságot a saját kezűleg írt privilégiumában” (fordítás tőlem származik: Sz. M.).

¹⁰ SZOVÁK KORNÉL a Szent István király kiváltságlevelét említő források részletes elemzése során nem veszi figyelembe az összeírást, mert az nem említi István egykori oklevelét (2020).

¹¹ Az 1. hozzátoldás Szent István rendelkezéseire utaló (az 5. lábjegyzetben idézett) mondatát GYÖRFFY GYÖRGY ugyanakkor korabeli (Kálmán király kori) hamisításnak gondolja (DHA. 1:

fordulóján, vagy a 12. század közepén keletkezhetett (vö. PELCZÉDER 2022: 18–19, DHA. 1: 250). A hamis alapítólevélben szereplő nyolc birtok mindegyike feltűnik az összeírás főszövegében is. Az összeírás második része, az első toldalék az egyházi kincsek ismertetése után a vámjövendelmeket és a halászóhelyeket, illetőleg a halászattal kapcsolatos adományokat nevezi meg (DHA. 1: 247, 253–254). Az alapítólevél hasonló típusú adományai szinte kivétel nélkül előfordulnak az összeírásnak ebben a részében.

Mindez azt jelenti, hogy a hamisítványban István adományai kapcsán említett helynevek nagy része (23 helynév a 34-ből) az összeírás hiteles első két részében is feltűnik, tehát azok a 11. század végére vagy a 12. század elejére vonatkozó hiteles helynévtörténeti forrásként vehetők figyelembe. Az 1037. évre datált hamis alapítólevél korai rétege a neveknek ebből a köréből kerülhet ki.

A hamis alapítólevélnek helynévtörténeti és nyelvtörténeti szempontból egyaránt három kronológiai rétege lehet. Az alapítólevél legkorábbi nyelvi síkja az alapítás korából, a 11. század első feléből származhat. Emellett a hamis oklevél megírásának az ideje, a 13. század első fele, illetőleg a hamis oklevél 14. század első felében történt átírásának a kora hagyhatott nyomot az elemzett szövegben.

A hamisítvány megszerkesztéséhez egyéb iratok mellett (DHA. 1: 117) az összeírást is forrásként használták fel, GYÖRFFY GYÖRGY szerint annak első és harmadik toldalékát (DHA. 1: 117). Ez a vélekedés ugyanakkor nem zárja ki annak a lehetőségét sem, hogy az összeírásnak az alapításra vonatkozó egységeit pedig egy egykori hiteles és eredeti István-kori oklevél alapján fogalmazták meg. Tulajdonképpen GYÖRFFY is hasonlóképpen gondolkozik, amikor arra utal, hogy az összeírásból visszakövetkeztethetünk az István-kori adományokra, és ekképpen az egykor létező oklevél tartalmára is (DHA. 1: 117). Az oklevélben említett helyek adatait összegyűjtve a történeti földrajzában az összeírásban is szereplőkről pedig határozottan úgy vélekedik, hogy István adományából kerültek az apátság tulajdonába, koraiságukat támogatja ugyanis, hogy az összeírás hiteles részei is megemlítik őket (Gy. 1: 898, 2: 578, 603, 613, 620, 3: 178).¹² Máskor pedig szintén az összeírásra, illetve későbbi feljegyzésekre támaszkodva így fogalmaz: „a monostor István királytól megkapta az udvarház Bakony vidéki tartozékait, első helyen »Koppány« falut, a közelben Kajárt, Ponyvádót, Árpást, Ketellakát és kisebb birtokrészeket, valamint halászóhelyet a Dráván és a Tiszán” (GYÖRFFY 1977: 326).

249). A Bakonybéli alapítólevél leírásakor ugyanezt az egységet egy hajdani István-kori oklevél nyomaként értékeli (DHA. 1: 113, 117).

¹² Kajár kapcsán ezt mondja például: „a bakonybéli apátság 1037. évre hamisított alapítólevele szerint István király adta Kajárt az apátságnak, ami megfelelhet a valóságnak, mert a falu az 1086-i birtokösszeírás hiteles részében szerepel” (Gy. 2: 603).

4. Ezek a kijelentések azt mutatják, hogy — bár GYÖRFFY az összeírás hatását emeli ki a hamis oklevél tárgyalásakor — a hamis alapítólevél és az összeírás egyezései alapján mégis következtethetünk valamelyest az apátság 11. század eleji adományaira (ehhez vö. SÖRÖS 1899: 675 is). Korábban a két oklevél közös neveiről azt feltételeztem (alapvetően GYÖRFFY imént idézett vélekedései nyomán), hogy azok valószínűleg kivétel nélkül szerepeltek az István-kori hiteles oklevélben is, tehát névtörténeti forrásértékük a 11. század elejéhez köti őket (vö. SZÓKE 2019: 314–317).

Ezúttal viszont a két oklevél nyelvi elemzésén keresztül annak is próbállok utánajárni, hogy nyelvileg van-e bármiféle nyoma a feltételezett 11. századi oklevél létezésének. Arra a kérdésre keresem tehát a választ, hogy a Bakonybéli összeírás 11. század végi (a főszöveg), illetve 12. század eleji (az 1. hozzatoldás) hiteles részeinek „árnyékában” milyen forrásértéke lehet a Bakonybéli alapítólevélnek, tehát azt vizsgálom, hogy a hamis oklevélnek van-e ennél korábbi (11. század eleji) névtörténeti forrásértéke.

A hamis alapítólevélben és a Bakonybéli összeírásban egyaránt feltűnő nevek a következők:¹³

1. az apátság helyének megnevezése: +1037: in loco, qui *Bel* dicitur [1086: abbas *Beliensis*]

2–3. az apátság környékének, a Bakonynak a neve: +1037: in silva *Bocon* ... in silva *Bocon* [1086: *Bokon*]

4. Hont megyei Bát (egykor talán *Asszonyvására*) +1037: tributa de *Foro Regine* [1086: mercato ... *Regine*]

5. Sopron megyei szili piacvám: +1037: tributa ... de foro *Zyl* [1086: mercato *Zilu*]

6. a Győr megyei Árpás révvámjának adományozása: +1037: tributa ... de portu *Arpas* [1086: fluvium *Arpas* és inde vadit per *Arpas* ad portum]

7–10. két drávai halastó, amelyet egy patak választott el egymástól: +1037: piscinas duas in *Draua* cum piscatoribus, quarum una *Zualyn* et altera *Toplouca*, que separantur rivulo nomine *Burzy* [1086: piscines unt in *Drawa* II, que dicuntur *Zuualin*, et unus rivulus est ibi nomine *Burzi*, qui separat nostram piscinam, nomine *Toplouuiza*]

11–12. Tolna megyei Madocsa révnél egy szabad halászhely: +1037: in portu *Modosa* dedi liberam piscacionem que vulgo *tana* dicitur [1086: in portu *Modosa* est piscatio libera, que vulgo dicitur *tana*]

Mindezek mellett további halászati jogok:

13. Zsilipen: +1037: in *Zelyp* [1086: in *Zlip*]

¹³ Az alapítólevél névformái (DHA. 1: 118–119) után az összeírás névalakját (DHA. 1: 250–254) [] zárójelek között adom meg. Az összeírásbeli részletekre egységesen 1086-os évszámmal utalok függetlenül attól, hogy az oklevélnek melyik része említi azokat.

14. a Csongrád megyei Nándor halastó területén: +1037: piscina *Nandur* [1086: piscina, que dicitur *Nandur*]

15. egy újabb Csongrád megyei halászhely: +1037: piscinam autem *Tener Ere* [1086: piscina, que vulgo dicitur *Tener here*]

16–23. nyolc birtoknév: Veszprém megyéből Koppány (+1037: *Cuppan* [1086: *Cupan* és személynévként *Cupon*]), Akol (+1037: *Ocol* [1086: *Ocol*]), Győr megyéből Árpás (+1037: *Arpas* [1086: fluvium *Arpas*, in *Arpas*]), Kajár (+1037: *Quiar* [1086: *Quiar* és két alkalmommal *Kyar*]), Nyúl (+1037: *Nuul* [1086: *Nulu*]), valamint Ponyvád (+1037: *Pannauad* [1086: *Panauuadi*, *Pan[auua-di]* és személynévként *Panauadi*]),¹⁴ Vas megyéből Magas (+1037: *Mogos* [1086: *Mogos*]), Zala megyéből Paloznak (+1037: *Poloznuk* [1086: *Ploznic*]).

Ezek közül 8 név pontosan ugyanolyan írásmóddal tűnik fel mindkét oklevélben. Ide tartozik a birtoknevek fele: *Quiar*,¹⁵ *Ocol*, *Arpas*, *Mogos*; valamint a Tolna megyei Madocsa rév (*Modosa*), illetve szabad halászhely (*tana*); a Csongrád vármegyei Nándor (*Nandur*) halastó; a Győr megyei árpási (*Arpas*) révvám. Ez az utóbbi adomány nem szerepel ugyan az összeírás hasonló jellegű adományai között az 1. hozzátoldásban, de a főszöveg a birtok — amit név nélkül, az Árpás folyóhoz viszonyítva jelöltek meg: „quartum predium, quod est iuxta fluvium *Arpas*” (DHA. 1: 251) — határleírásában egy Árpáshoz közeli révet is említ határpontként: „ad exitum rivuli, quod dicitur *Veizetue*, et inde vadit per *Arpas* ad portum” (DHA. 1: 251).

Ezekben az esetekben tehát nyelvi oldalról közelítve a kronológiai kérdésekhez — a helyek többi adatára is figyelve (ehhez vö. PELCZÉDER 2022) — nemigen vannak fogódzóink pontosabban meghatározni a helyneveket, pusztán annyit tudunk megállapítani, hogy ezeknek a neveknek az összeírásbeli említések miatt a hamis alapítólevélben (is) 11. század végi, illetve 12. század eleji névtörténeti forrásértéke van. A nyelvtörténeti forrásértékükről is nyilatkozhatunk ugyanígy, de legalább ugyanannyira lehetséges az is, hogy ezeknek a neveknek az írásmódja a 13. századi hamis oklevél, illetve a 14. századi átírás kori írásnormáknak is megfelel.

5. Az alapítólevélben és az összeírásban különböző alakban jelen lévő 15 névről általánosságban azt mondhatjuk, hogy az összeírás tartalmazza az archaikusabb formákat (mássalhangzó-torlódás, tövégi magánhangzók, a [v] hang *uu* jelölése stb.). Az oklevelek keletkezési és fennmaradási körülményeire gondolva ez tulajdonképpen nem meglepő. 11. század eleji jegyeket keresve sokkal

¹⁴ Ezúttal is köszönöm Hoffmann Istvánnak, hogy felhívta a figyelmemet arra, hogy a *Pannauad* és a *Panauuadi* formák közötti különbség az *n* és az *u* betűk összetévesztésével (**Panauad*), valamint *a* és az *u* helyett leírt *n* betű cseréjével (*Pannauad*) is magyarázható.

¹⁵ A *Kajár* név a birtokon élő népek megnevezésekor az összeírásban további két alkalommal is feltűnik, ezúttal nem *Quiar*, hanem *Kyar* formában (DHA. 1: 253).

nagyobb a valószínűsége ugyanis annak, hogy az egykorú másolatban a 11. század végéről fennmaradt hiteles főszöveg, vagy a szintén hiteles tartalmú 12. század eleji 1. hozzátoldás őrizte meg számunkra az István-kori oklevél valamely nyelvi jegyét, mint az, hogy a többszörös átiratban a 14. századból ránk maradt hamis alapítólevél.

A Tihanyi alapítólevél és a Tihanyi összeírás szövegének összevetése alapján jól látszik, hogy az összeíró okleveleket lejegyző írnokok előtt ott volt a korábbi oklevél, és abból át is kerültek bizonyos archaikus jegyek az összeírásba (vö. KOVÁCS É. 2015: 63). Hasonlóképpen képzelhetjük el tehát az egykori Bakonybéli alapítólevél és a Bakonybéli összeírás viszonyát is. Az összeírásnak az a része, amely utal István alapító tevékenységére és adományaira (1. hozzátoldás), illetőleg az az egysége (főszöveg), amely a birtokok megnevezésében egyértelmű hatást mutat a két oklevél között, a hamis oklevélnél egy–másfél évszázaddal korábban keletkezett szövegei az összeírásnak. Amennyiben valóban hiteles szövegekről van szó (és a ma érvényes diplomatikai kutatás minden kétséget kizáróan vallja hitelességüket), talán úgy képzelhető el az alapítólevél és az összeírás közti nagyfokú egyezés, hogy létezett egy István-kori oklevél, amely a helynevek tekintetében nagyrészt azonos adományokat tartalmazhatott, mint a napjainkban ismert hamis alapítólevél.

5.1. Az alapítólevél birtoknevei az összeírásnak a 11. század végén keletkezett főszövegében tűnnek fel, abban a részben tehát, amelyet GYÖRFFY nem említ a hamis alapítólevél forrásai között (DHA. 1: 117). Az összeírásnak ez a része nem is szól Szent István alapításáról, adományairól, ennek ellenére azonban kétségtelen a kapcsolat az összeírás főszövege és a Bakonybéli alapítólevél között. Gondolhatunk arra is, hogy ez a birtoknevek 11. század eleji névtörténeti forrásértékét erősítheti. A nevek elemzésével annak próbálunk utánajárni, hogy ennek van-e valamilyen nyelvi lenyomata. Nem szabad elfelejtenünk, hogy mérhetetlenül ingoványos terepe ez a hamis oklevelek kutatásának, ugyanis a jelek hiánya sem cáfolja meg egyértelműen a nevek korai, 11. század eleji létezését. Az is teljesen elképzelhető, hogy bár felhasználta az összeírás lejegyzője a 11. század eleji oklevelet, de az abból kölcsönzött neveket már a 11. század végi írásnormáknak megfelelően jegyezte le (ha volt egyáltalán különbség a század eleji és a század végi írásmód között). Továbbá azt is tudjuk az összeírás főszövegéről, hogy bár tartalmában hiteles szöveg, de nem eredetiben, hanem egykorú másolatban maradt fenn. Ez a hagyományozódási forma egy további lehetőséget nyújtott arra, hogy a nevek lejegyzési módján változtassanak esetleg valamit. A feltehetően a korai időkre (is) vonatkoztatható bizonytalan kronológiájú oklevelek iránt megnövekedett nyelvtörténeti érdeklődés abból fakad, hogy kevés az ebből az időszakból származó hiteles adat, de másrésről pedig éppen ez a forráshiány az, ami a vizsgálatokba újonnan bevont okmányok pontos értékelését is hátráltatja.

Az akkor Zala megyéhez tartozó Paloznak település neve mássalhangzó-torlódásos formában szerepel az összeírásban és feloldva az alapítólevélben (1086: *Ploznic*, +1037: *Poloznuk*; DHA. 1: 118, 250, 251, 253). A mássalhangzó-torlódásos formák kronológiai jellemzői általánosságban nehezen határozhatók meg, a két forma (a torlódásos és a feloldott) ugyanis sok esetben egymás mellett élt (vö. KENYHERCZ 2013: 28, 80). Ezúttal azonban a hely gazdag adatoltsága talán lehetővé teszi, hogy ezt a különbséget korjelölő értékűnek tekintsük: 1002 e./1109: *πωλοσνίκου* [polozniku] (ÓMOLv. 15), +1037//1330 (DHA. 1: 118), +1082 [XIII] (DHA. 1: 238), 1222 (MELICH 1931: 151), 1269, 1304, 1312, 1327 (DHA. 1: 228): *Poloznuk* (Cs. 3: 92), 1079: *poloznic* (DHA. 1: 225), 1086: *Ploznic* (DHA. 1: 253), 1086/1368 (DHA. 1: 260), 1269, 1304, 1330: *Palaznuk* (Cs. 3: 92), 1109: *Polofinic* (DHA. 1: 367), +1109 [1280–1295]: *Poloznik* (DHA. 1: 379), 1217: *Polosnuc* (VO. 35), 1229: *Palaznak* (MELICH 1931: 151), 1323: *Poloznok* (Cs. 3: 92).¹⁶

A név magyarázata kapcsán a szláv helynévből való származtatás mellett felmerült a szláv eredetű személynévből való eredeztetés is (vö. PELCZÉDER 2022: 138–141). A személynévi eredeztetés azért vált hangsúlytalanabbá, mert a személynév magyar nyelvbeli használatának nincs nyoma. Szláv személynévként azonban megtaláljuk, és ugyanúgy mássalhangzó-torlódásos szókezdetű (vö. szb.-hv. *Plaznik* szn., FNESz. *Paloznak*), mint az összeírásbeli *Ploznic* helynév.

A település említései között egyedül az összeírásbeli változat jelöl a név elején mássalhangzó-torlódást. Talán nem véletlen, hogy éppen az az oklevél, amely az 1079. évi után a (jelenleg ismert) legkorábbi hiteles okmány a települést megnevezők között. Érdekes ugyanis talán azt is megfontolnunk, hogy ezúttal nem a görög Veszprémi püspök adománylevelével *πωλοσνίκου* [polozniku] említéséből indulunk ki a névmagyarázat során, mert bár az kétségtelen, hogy ez a görög oklevél keletkezett leghamarabb a *Paloznak* nevet tartalmazók közül, de csak 12. század eleji formában maradt ránk, szemben az eredetei és hiteles 1079. évi oklevéllel és az összeírás főszövegével, amelyet egykorú másolatban olvashatunk a 11. század végéről. Annak ellenére is érdemes ezt a lehetőséget számításba vennünk, hogy a görög oklevélszöveg 12. század eleji lemásolása sokkal inkább szövegű másolásnak képzelhető el, mint például egy latin szövegé. Ráadásul ez az egy oklevél jelöl magánhangzót a név végén.

Legutóbb a *Paloznak* név szláv **polazьnikъ* vagy **polozьnikъ* helynévalakokból való magyarázatát éppen az bizonytalanította el valamelyest, hogy az összeírás *pl-* mássalhangzó-kapcsolattal kezdődő adata ilyen etimológiai előzményekkel nemigen magyarázható (vö. PELCZÉDER 2022: 140). Érdekes lehet azzal a

¹⁶ A település gazdag adatsorának teljeskörű ismertetéséhez vö. PELCZÉDER 2022: 140–141, MELICH 1931.

lehetőséggel is számolnunk, hogy a helynév a legkorábbi időkben mássalhangzó-torlódásos formában lehetett jelen a nyelvünkben, és talán személynévi eredetű lehet (vö. *Plaznik* szn., FNESz. *Paloznak*, MELICH 1931, KNIEZSA 1938: 429).¹⁷

Az összeírás főszövegével szinte egy időben keletkezett hiteles és eredetiben fennmaradt 1079. évi okmány *poloznic* formával nevezi meg a települést. Ebből a név elejét érintő különbségből véleményem szerint óvatosan arra is következtethetünk — figyelembe véve azt is, hogy a gazdag adatsorban egyedülálló a torlódásos forma —, hogy az összeírás *Ploznic* adata a 11. század végénél korábbi állapotra, esetlegesen az István-kori oklevél idejére is vonatkozhat, azaz talán a hiteles okmány egykori létezésének egyik lehetséges nyelvi jeleként is értelmezhetjük.

A csak veláris magánhangzót tartalmazó nevek a 13. századtól vannak többségben a településnév említései között (PELCZÉDER 2022: 140–141), ezért a hamis alapítólevél *Poloznuk* nevének lejegyzési módja is leghamarabb ebből az évszázadból származhat.

5.2. Van még egy név, amely a *Paloznak*-hoz hasonlóan mássalhangzó-torlódással szerepel az összeírás 1. hozzátoldásában („in *Zlip* datur decimus piscis usonum Sancto M(auricio)”) és feloldva az alapítólevélben („in *Zelyp* detur septimus piscis usonum”).

A hely elhelyezkedése bizonytalan: GYÖRFFY nem lokalizálja (DHA. 1: 514), SÖRÖS PONGRÁCZ pedig a Nógrád megyei *Selyp* pusztához kapcsolja (1903: 28). A Bakonybéli alapítólevél a drávai és a Tolna megyei madocsai halószóhelyek után, az összeírás pedig közöttük említi a *Zelyp* ~ *Zlip* nevű helyet, ezért inkább talán ezen a vidéken kereshető, semmint Nógrád megyében (vö. PELCZÉDER 2022: 159). A lokalizáció mellett a denotátum fajtája sem egyértelmű: GYÖRFFY halastónak (DHA. 1: 514), SÖRÖS pedig településnévnek mondja (1903: 28). A név latin szöveggörnyezete (*in* latin prepozíció) az alapítólevélben és az összeírásban inkább településnevet sejtet az említés mögött (vö. PELCZÉDER 2022: 160).

A helynév feltehetően a szláv eredetű (vö. pl. egyházi szl. *želbъ* 'csatorna', szln. *žleb* 'csatorna, mélyedés', TESz., EWUng., KNIEZSA 1955: 577) m. *zsilip* 'a malom csatornája, malomvályú, amelyen keresztül a víz a malomkerékre ömlik; más rendeltetésű csatorna' lexémából származik. Mivel azonban a 14. század vége előttől nem adatolható a *zsilip* közszó (OkI Sz., TESz., EWUng.), az sem zárható ki, hogy szláv helynévi átvétel történt (vö. szlovén, makedón *Žleb*, szb.-hv. *Žlijeb*, FNESz. *Selyeb*, ŠMILAUER 1970: 200).

¹⁷ A személynévi származtatást valló MELICH a szláv eredetű ómagyar **Poloznik* személynévből magyarázza a településnevet (1931: 153).

Bármelyik származtatás is igazolódik a későbbiekben, azt már most is valószínűsíthetjük, hogy a magyar helynév alapjául szolgáló szláv közszó vagy helynév mássalhangzó-kapcsolattal került át a magyarba.

Az alapítólevél további két átiratán túl (+1037/+1246/1330/1502: *Zelyp*, +1037/1490: *Zelib*; DHA. 1: 118) csak egy 15. századi jegyzék tartotta fenn a nevet: „in *Zeliph* detur septimus piscis usonum” (PRT. 8: 588). Ebben az esetben nincsen tehát az összeírás említése mellett a 11. század végéről vagy korábbirol másik hiteles adatunk, de úgy gondolom, hogy ennek ellenére sem hiábavaló e helyütt ezt a nevet is megemlítenünk.

5.3. A tatárjárás koráig voltak ugyan bizonyos tendenciái a magyar hangok lejegyzésének, de ezek sokkal inkább csak „nagy általánosságban követett jelölésmódok” lehettek, mintsem a mai értelemben vett szabályok (KNIEZSA 1928: 189, 1952: 14; vö. KOROMPAY 2003: 281–284, 2018: 83–85). Ebből adódóan pedig egy-egy név helyesírásának az elemzése kevésbé lehet megbízható támpont ahhoz, hogy belőle a név kronológiai helyzetére következtetni tudjunk. Ezért a következőkben nem is az egyes nevekre önmagukban vagyok kíváncsi, hanem a nyelvelméletben uralkodó jelenségeket próbálom átfogóan feltárni. Az összeírás főszövegének, illetve 1. hozzatoldásának helyesírási jellegzetességeit általánosságban vizsgálom meg úgy, hogy az alapítólevélben is szereplő neveket elválasztom a csak az összeírásban megjelenőktől. Amennyiben az alapítólevélben is feltűnő nevek helyesírási arculata összességében archaikusabb a csak az összeírásbeli nevéknél, az esetleg egy másik megfontolandó érvként szólhat az István-kori okmány létezése mellett. Nem bocsátkozom a szöveg teljes körű helyesírási elemzésébe, csupán néhány olyan hang ([k], [sz], [v]) jelölésére szorítkozom, amelyeknek a jelölésmódja időszakonként változott. Ezeknél a hangoknál ugyanakkor a helynévi előfordulások mellett a személynéviekre is tekintettel voltam.

Amíg az alapítólevélben is szereplő nevek körében a [k] hang jeleként az egy *q(u)*-s jelölésű adat (*Quiar*) mellett további 8 alkalommal csak a korai időkre jellemző *c* és *k* jeleket (pl. *Cupan*, *Okol*, *Bokon*) alkalmazták (KNIEZSA 1952: 16–17, KOROMPAY 2003: 284), addig az összeírás más neveiben ezek mellett a korai jelölésmódok (18 alkalommal) mellett egyrészt a *q(u)* jelek nagyobb arányát (az alapítólevél 11%-val szemben itt 23%-os az előfordulásuk) tapasztaljuk, másrészt pedig 2 alkalommal a *ch* jelölés is feltűnik.

Helyesírásunk első korszakában az [sz] hang leggyakoribb jele a *z* volt, illetőleg kisebb mértékben még az *s* is (KNIEZSA 1952: 15–16, KOROMPAY 2003: 284). Az alapítólevélben is szereplő ide kapcsolható egy név (*Zilu*) írásában is ez a jellegzetesség mutatkozik meg, csak az összeírásban lévőknél azonban a *z* (9) és az *s* (2) mellett az *sc* (2) is megjelenik.

A kétséges olvasatú *Zuualin* (vö. PELCZÉDER 2022: 155–156) nevet nem tekintve a többi 3 esetben az alapítólevélbeli nevek [v] hangja a legrégibb

oklevelekre jellemzően (KNIEZSA 1952: 17, KOROMPAY 2003: 284) *uu*-val van jelölve (*Panauuadi* (2), *Toplouuiza*). A csak az összeírásban említett nevek körében szintén gyakori volt ez az írásjegy (11 névből 4 esetben alkalmazták), több mint 60%-ban (pontosan 7 esetben) viszont az *u*, a *v*, illetőleg a *w* jelent meg ebben a szerepkörben (mindezekhez vö. PELCZÉDER 2022: 185–191).

Az a körülmény, hogy az alapítólevélben is szereplő, illetőleg csak az összeírásban lévő nevek aránya nem azonos, nyilvánvalóan torzíthatja az itt látott eredményeket, ennek ellenére azt gondolom, hogy az összeírás alapítólevéllel egyező részei helyesírásukat tekintve némileg elütnek az oklevél többi részétől. Ezek az oklevélrészek amellet, hogy — az ómagyar kor helyesírását érintő jelenlegi tudásunk alapján — archaikusabb képet mutatnak, némileg egységesebb jelölésmódot alkalmazva tartalmazzák a magyar tulajdonneveket.

KNIEZSA óta tudjuk, hogy „nincs egyetlen-egy emlékünkn sem, amelynek minden hangra kiterjedő következetes és egységes jelölésmódja volna” (1928: 189). A jelölések ingadozása mellett, amely főleg a latinból hiányzó hangok esetében jelentkezett (KNIEZSA 1952: 14, KOROMPAY 2003: 281–284, 2018: 83–85), a nyelvemlékek helyesírási sokszínűsége kapcsán gyümölcsöző lehet annak a figyelembevétel is, hogy egy hiteles és eredetiben fennmaradt oklevél (amely okmányoknak a leghitelesebb a nyelvtörténeti forrásértéke) is más oklevelekből álló hálózat részeként születik meg. Ez azt jelenti, hogy a korábbi oklevelek az újonnan készülő íráson is éreztethetik a hatásukat. Ez a hatás az apátsági alapítólevelek és az apátsági adományokról később készülő összeírások viszonylatában különösen igaz lehet.

5.4. Az összeírás tövégi magánhangzós neveire még olyan mértékig sem tekinthetünk az eredeti alapítólevél létezését támogató jelenségként, mint a korábban bemutatottakra. Ezt a nevek gyér adatoltsága mellett a változás lefolyásának időhatárai sem teszik lehetővé. A további kutatások szempontjából azonban talán mégsem hiábavaló, ha néhány szót ejtünk ezekről a nevekről is.

Két birtok (a Győr megyei Nyúl, illetőleg Ponyvád), valamint a Sopron megyei szili piacvám említése tartozik ide. Mindhárom esetben az összeírás említi tövéghangzóval a neveket, az alapítólevél pedig véghangzó nélkül: +1086: *Nulu*, *Panauuadi*, *Zilu*; +1037: *Nuul*, *Pannauad*, *Zyl* (DHA. 1: 118, 251, 253, 254). Az alapítólevélben összességében sem találunk tövégi magánhangzót a nevek végén, az összeírásban azonban e három néven túl is szép számmal fordulnak elő véghangzós adatok (vö. PELCZÉDER 2022: 192–194). A 11. században már erőteljesen megindult a magánhangzók eltűnése a nevek végén, de a teljes eltűnésükig még több mint egy évszázad telt el (vö. BÁRCZI 1958: 18–24, valamint E. ABAFFY 2003: 321–323, KATONA 2020: 84–85). Ráadásul mindhárom név esetében az összeírás utáni első adatok csak a 13–14. századból származnak, és ekkor már tövégi magánhangzó nélkül állnak: 1240/1318: *Nuul* (Gy. 2: 613), 1368: *Panauad*

(PRT. 8: 365), 1322: Zyl (PRT. 8: 305). Ezek a körülmények jelenleg tehát nem teszik lehetővé, hogy kronológiailag pontosabban meghatározzuk a nevek névtestében végbement változásokat. Három lehetőség is elképzelhető. 1. A 11. század végére már eltűnhetett a nevek véghangzója, és az csak a század eleji hiteles oklevél hatására őrződött meg a 11. század végi szövegben. 2. Az még valószínűbb, hogy az adatokkal nem dokumentálható 12. század folyamán történt meg a névvégi változás. 3. Azt sem zárhatjuk ki teljesen, hogy a jelenleg ismert kevés adat a változás lefolyását jól mutatja, azaz nem a korábbi századokban, hanem csak a 13–14. századra tűnt el a nevek végéről a magánhangzó.

6. Tanulmányomban néhány érvet igyekeztem felvetni a 11. századi Bakonybéli alapítólevél létezése mellett. A vizsgálat során egyértelművé vált, hogy a hamis alapítólevél korai névtörténeti rétegeit az összeírás hiteles szövegei felől tudjuk feltárni. Az alapítólevélben és az összeírásban egyaránt szereplő 23 név elemzése alapján úgy tűnik, hogy a hamis Bakonybéli alapítólevél nyelvtörténeti szempontból kevésbé fontos forrása a 11. századnak, névtörténeti aspektusból ugyanakkor nem elhanyagolható a jelentősége. A Bakonybéli alapítólevél 11. századi helynévtörténeti forrásértékét a helyek történetének feltárásával remélhetőleg még inkább meg tudjuk támogatni.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. [Az ómagyar kor.] In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar hangtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV, *Árpádkori új okmánytár. 1–12*. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- BAÁN IZSÁK 2013. IX. Gergely pápa oklevele (1230). In: VÁSÁRHELYI ANZELM szerk., *Isten házában, közösségben. Bencés monostor ezer éve Bakonybélben*. Bakonybél, Szent Maurícius Monostor. 147–152.
- BAÁN IZSÁK 2020. Szent Günter és a bakonybéli alapítás – tények és eszmények. In: DÉNESI TAMÁS szerk., *Vallis Sanctorum. Fejezetek a bakonybéli monostor ezeréves történetéből*. Bakonybél–Pannonhalma, Bakonybéli Szent Maurícius Monostor–Pannonhalmi Főapátsági Levéltár. 11–28.
- BÁNHEGYI B. MIKSA 2000. A bencés monostorok szerepe Szent István államában. In: KREDICS LÁSZLÓ szerk., *Válaszúton: pogányság – kereszténység: Kelet – Nyugat: konferencia a X–XI. század kérdéseiről*. Veszprém, Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottsága. 121–127.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.

- CSÓKA GÁSPÁR 1994. Bakonybél. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 77.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk., *Diplomata Hungariae Antiquissima. 1.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- DRESKA GÁBOR 2013. A béli monostor Szent László-féle összeírólevele (1086). In: VÁSÁRHELYI ANZELM szerk., *Isten házában, közösségben. Bencés monostor ezer éve Bakonybélben*. Bakonybél, Szent Maurícius Monostor. 131–146.
- EWUng. = BENKŐ, LORÁND szerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. 1–2.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1892. *Kálmán király oklevelei. Értekezések a történeti tudományok köréből 15.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára. 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- FÜGEDI ERIK 1991. Sepelieur corpus eius in proprio monasterio: a nemzetiségi monostor. *Századok 125*: 35–67.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat.
- HERVAY F. LEVENTE 2001. A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. történeti katalógus. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma, Bencés Főapátság. 461–547.
- KATONA CSILLA 2020. *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 51. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 28. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KISDI KLÁRA 1999. Szent István király nagyobbik legendája. In: KRISTÓ GYULA szerk., *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 268–298.
- KNIEZSA ISTVÁN 1928. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv 24*: 188–197, 257–265, 318–327.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 2: 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai. 1/1–2.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet [Az ómagyar kor]. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar hangtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 281–300.
- KOROMPAY KLÁRA 2018. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 83–98.

- KOSZTA LÁSZLÓ 1988. A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon. In: KRISTÓ GYULA szerk., *Az államalapító*. Budapest, Zrínyi. 153–207.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS ZSUZSA 2001. A bakonybéli apátság alapítólevele. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma, Bencés Főapátság. 69.
- KRISTÓ GYULA 1999. Pozsonyi Évkönyv. In: KRISTÓ GYULA szerk., *Az államalapítás kornak írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 354–356.
- MELICH JÁNOS 1931. A veszprémi görög oklevélbeli *πωλοσνίκου*. *Magyar Nyelv* 27: 151–154.
- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902–1906.
- ÓmOlv. = JAKUBOVICH EMIL–PAS DEZSŐ szerk., *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs, Danubia, 1929.
- PELCZÉDER KATALIN 2022. *A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 56. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC, *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története 1–12*. Budapest, Szent István Társulat, 1912–1916.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha, Academia.
- SÖRÖS PONGRÁCZ 1899. Bakonybél alapítása, első évei. *Katolikus Szemle* 13: 669–676.
- SÖRÖS PONGRÁCZ 1903. A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora (1023–1548). In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk., *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 8*. Budapest, Stephaneum.
- SRH. = EMERICUS SZENTPÉTERY szerk., *Scriptores rerum Hungaricarum. 1–2*. Budapest, 1937–1938.
- SZENTPÉTERY IMRE 1923. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZOVÁK KORNÉL 2001. Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma, Bencés Főapátság. 35–47.
- SZOVÁK KORNÉL 2020. Bakonybél korai oklevelei. In: DÉNESI TAMÁS szerk., *Vallis Sanctorum. Fejezetek a bakonybéli monostor ezeréves történetéből*. Bakonybél–Pannonhalma, Bakonybéli Szent Maurícius Monostor–Pannonhalmi Főapátsági Levéltár. 29–44.
- SZŐKE MELINDA 2016. A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 45–57.
- SZŐKE MELINDA 2019. Adalékok a Bakonybéli alapítólevél nyelvtörténeti forrásértékéhez. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 10*. Szeged, SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tan-
szék. 311–322.

- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- THOROCZKAY GÁBOR 2009. Szent István okleveleiről. *Századok* 143: 1385–1412.
- VÁSÁRHELYI ANZELM 2002. A Szent Maurícius Monostor története. In: KISS DOMONKOS szerk., *A Béli Szent Maurícius Monostor története (1018–1998)*. Veszprém, Szent Maurícius Monostor. 19–106.
- VÁSÁRHELYI ANZELM 2013. A Szent Maurícius Monostor története. In: VÁSÁRHELYI ANZELM szerk., *Isten házában, közösségben. Bencés monostor ezer éve Bakonybélben*. Bakonybél, Szent Maurícius Monostor. 11–84.
- VO. = GUTHEIL JENŐ, *Veszprém város okmánytára. 1002–1523. A veszprémi egyházmegye múltjából* 18. Veszprém, Veszprémi Érseki és Káptalani Levéltár–Veszprémi Érseki Könyvtár, 2007.

On the Connections Between the Founding Charter of Bakonybél and the Bakonybél Survey

A large part of Latin charters in Hungary associated with the 11th century did not survive in their original form but only in later copies, while another significant group of them were forged centuries later, indicating the 11th century as the date of creation. The paper examines a charter (the Founding Charter of Bakonybél) that according to its text was created in 1037 but was actually forged in the 13th century. This forged charter did not survive in its original either, only in a 14th-century form that was a result of multiple copies. I explore the presumably early sections of the Founding Charter of Bakonybél (from the 11th century) by way of comparing it with the Bakonybél Survey from the end of the 11th century, providing an inventory of the assets of the Bakonybél Abbey. There are 23 names that appear both in the Founding Charter of Bakonybél and the Bakonybél Survey. The paper focuses on these names and aims to find out if the Founding Charter of Bakonybél has any source value for historical onomastics for the early 11th century, an era preceding the survey. If there indeed was an authentic founding charter at the beginning of the 11th century, most probably it included the denominations of places appearing in the survey as well. My study has shown that the early historical onomastic layers of the forged founding charter may be explored to some extent using the authentic texts of the survey.

Keywords: 11th century, toponyms, forged charters, historical onomastic source value, network of charters

Szőke Melinda
ORCID: 0000-0003-2726-4973
Debreceni Egyetem
koteles-szoke.melinda@arts.unideb.hu

A Bakonybéli összeírás szláv eredetű helyneveiről*

PELCZÉDER KATALIN

1. A helynév-etimológia régóta a magyar névkutatás kiemelkedő ágai közé tartozik. KISS LAJOS műve, az először 1978-ban, majd kibővítve és kétkötetesre növekedve 1988-ban megjelent Földrajzi nevek etimológiai szótára igen fontos mérföldkövet jelentett ezen a területen. KISS LAJOS a szótára megjelenését követően is jelentős névfejtő tevékenységet folytatott, de a FNESz. számos kutató névfejtő kedvét is ösztönözte az 1980–1990-es években (lásd a téma összefoglalását HOFFMANN 2003: 150–160). A névfejtés módszertanának az utóbbi egy-két évtizedben történő megújulása, az egyre nagyobb számban hozzáférhetővé váló korai helynévi adatok, illetve a tanulmányozható források kibővítése (többek között nem eredeti és nem hiteles oklevelekkel) mind-mind arra világítanak rá, hogy ez a munka folyamatos, nem lezárható: újabb névetimológiák írása és a korábbiak felülvizsgálata, illetve a helynevek új szempontokból történő megközelítése egyaránt fontos feladata a mai nyelv- és a névtörténetnek is.

E munkákhoz kapcsolódva és egyúttal KISS LAJOSra, a neves elődre emlékezve születésének századik évfordulóján, tanulmányomban egy bizonytalan kronológiai státuszú korai forrás, a Bakonybéli összeírás (1086/1100 k. v 1150 k. ?/ +12 sz. v. –13. sz. e./+13. sz.) szláv eredetű helynévrétegével foglalkozom. A középkori Kárpát-medence nyelvi és etnikai viszonyainak a kutatásában, köztük a szláv–magyar nyelvi kontaktusok vizsgálatában a helynevek kulcsszerepet játszanak, amit az ezzel foglalkozó irodalom gazdagsága is jól mutat MELICH JÁNOS (1925–1929) és KNIEZSA ISTVÁN (1938) meghatározó munkáitól mindmáig (a teljesség igénye nélkül: KISS 1988, 1996, KRISTÓ 2000, HOFFMANN–TÓTH 2016, PÓCZOS 2019 stb.).

A névelemzéseket a helynév-rekonstrukciós módszer alapelveit szem előtt tartva végzem el (az eljárás részletes leírását lásd HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 135–147, TÓTH 2019). Az oklevél adatait GYÖRFFY GYÖRGY szövegkiadása (DHA. 1: 250–255) alapján közlöm. Először lokalizálom a név által jelölt helyet

* A 2022. június 2-án, a Kiss Lajos-díj átadó ünnepségén, Debrecenben elhangzott előadás szerkesztett változata.

és meghatározom a hely fajtáját, amik fontos információk mind a helynév későbbi adataival való azonosításának, mind a név tipológiai jellemzésének a szempontjából. Azután megvizsgálom a nevet a saját forrásának (az oklevélnek) a kontextusában. A nevek továbbélését későbbi adataival igyekeztem dokumentálni, az elemzés során ugyanis — a történeti helynév-rekonstrukció részeként — ezek a névadatok és névváltozatok is lényeges segítséget jelentenek. Jellemzem a helynevet a névtípusának elemeként keletkezéstörténeti, funkcionális-szemantikai és szerkezeti sajátosságai szerint, és bizonyos esetekben feltérképezem az azonos elnevezések Kárpát-medencei névföldrajzát, illetve a névkörnyezetet is. Az elemzés során általában véve tekintettel voltam az oklevél jellegére (mely hiteles, illetve másolt és hamis részeket egyaránt tartalmaz), az egyes oklevélrészek keletkezési körülményeire, valamint a hamis kiegészítések ismert forrásaira is.

2. Alább az oklevél szláv vagy vélhetően szláv eredetű helyneveinek elemzései következnek oklevélrészenként, előfordulásuk sorrendjében.

Grenice [grenice]

Az oklevél I., 1086-os részében, Koppány határleírásában szerepel a Bakonyban folyó pataknak, a Marcal jobb oldali mellékvizének, a Gerencének a neve: „ad torrentem *Grenice*”. Az oklevél *torrens* ’hegyi patak’-nak mondja, ami meg is felel a valóságnak, ugyanis Béltől északnyugati irányban a patak szurdokvölgye majdnem Koppányig húzódik, és itt a Gerence körülbelül nyolc kilométer távolságon hatvan métert esik (DORNYAY 1927: 237).

A *Grenice* *c*-je bizonyára már [c]-nek is hangozhatott az oklevél korában. A [c] ekkor még fiatal fonéma a magyarban, de itt az átvett szláv név [c]-je már nem helyettesítődik a magyarban [cs]-vel, ezt valószínűsítik a későbbi adatok, illetve az oklevél helyesírási sajátosságai is. A Bakonybéli összeírásban — nem számítva néhány bizonytalanul értelmezhető személynevet (*Prebruc*) és egy víznevet (*Toplouuiza*) — ez az egyetlen előfordulása a [c] fonémának. A név későbbi forrásokból is adatható: 1086/1456: *Gremce* (DHA. 1: 259), 1249: *Grenche* (PRT. 8: 291), 1782–1785: *Gerentsche* (EKFT.), 1857: *Gerencze* (MKFT.), 1869–1887: *Gerence*, *Gerencze* (HKFT.), 1941: *Gerence*, *Gerence-p*. (MKF.), 2000: *Gërince*, *Gërence* (VeMFN. 4: 103). Az 1086-os oklevél 1456-os átiratának *Gremce* alakja talán másolási hiba lehet az összeírásbeli *Grenice* helyett, ám az is elképzelhető, hogy tükrözi a valóságosan használt formát, ez az alak ugyanis beleillik a szó hangalaki változásának a folyamatába, ami a következőképpen írható le: *Grenice* > *Grence* (~ *Gremce*?) > *Gerence*. A második szótagbeli magánhangzó a kétnyíltszótagos tendencia következtében eshetett ki, ahogyan azt az 1249-es adat is mutatja (*Grenice* > *Grence*), illetve feloldódott a szóeleji mássalhangzó-torlódás (*Grence* > *Gerence*).

A magyar *Grenice* egy szláv **Granica* helynév átvétele, mely a szláv *granica* ’határ’ köznévből jött létre (vö. MELICH 1925–1929: 381, FNESz., vö. ESSJ. 7:

106–107). A legtöbb szláv nyelvben — mind a déli, mind a nyugati, mind a keleti szlávoknál — megtaláljuk helynévként is: bolgár *Граница*, szerbhorvát *Granica*, szlovén *Granica*; szlovák *Hraničné*, cseh *Hranička*, szorb *Hranca*, lengyel *Granicznik*; orosz *Граничная* (ŠMILAUER 1970: 71–72), némelyikben képzett formában. MELICH JÁNOS felhívta a figyelmet arra, hogy Pozsega vármegyében a Pakra vízrendszerében is adatolható egy ilyen nevű víz (1272: fluvius *Granicha*, 1925–1929: 381). Az elsődleges szláv *Granica* alakhoz képest a bakonyi patak első adatai, a *Grenice* és a *Grence* egyaránt magyar névhasználatot tükröznek a 11. században: a magas hangrend és a szóbelseji hangkiesés is erre utal. A Pozsega vármegyei név is hasonló hangalaki változáson ment keresztül (1314: *Graynche*, 1424: *Gerence*, 1471: *Grencze*; Cs. 2: 410). KENYHERCZ RÓBERT is megemlítette mindkét névvel kapcsolatban azt, hogy fonotaktikai szerkezetük magyar nyelvi adaptációt jelez (2013: 101–102). A szónak a szláv nyelvekben a jelentése 'határ', de lehet határjelölő fa is (például tölgy) (ESSJ. 7: 106–107). Ugyanezen a szemléleti alapon a magyarban is jöttek létre helynevek: 1349: Ri-uulus wlgó *Hatarer*, 1366: *Hatarpataka*, 1387: *Hatarpatak* (OkI Sz. *határ*).

A környéken több víz neve is szláv eredetű a Marcal folyó mellékvizei közül: a *Torna*, a *Tapolca* és valószínűleg a *Bitva* is (FNESz., vö. MELICH 1925–1929: 381–382, KNIEZSA 1938: 424, HOFFMANN 2017: 138). MELICH és KNIEZSA szerint a név már a 9. században is meglehetett (1925–1929: 379, 1938: 401), KISS LAJOS is a honfoglalás előtt keletkezett szláv víznevek rétegében, a szubsztrátum jellegű nevek között sorolta föl (1999: 98). HOFFMANN ISTVÁN szerint nyelvtörténeti szempontból ugyan nem tekinthető megalapozottnak MELICH kronológiája, de nem is zárható ki, hogy a magyarok a megtelepedésükkor itt talált szláv népektől vették át a víznevet (2017: 140, 147). Sem a név keletkezésének, sem a magyar nyelvbe kerülésének az ideje nem határozható meg pontosan, hangtani kritériumok segítségével sem (i. m. 140). Az mindenesetre a név hangszerkezete alapján megállapítható, hogy a 11. században itt magyar nyelvű lakosság élhetett, amit az is erősít, hogy a Koppány határában és a Gerece mellett említett többi mikronév is egytől egyig mind magyar névadás eredménye.

***Purua* [purβā ~ puru(β)ā ~ porβā ~ poro(β)ā]**

Szintén Koppány birtok határában említi az oklevél a szomszédos Porva településre vezető utat: „quod mittit stratam *Purua*”. Porva Veszprém vármegyében Zircről észak-északnyugatra fekvő település, mely Csesznek várához tartozott.

A *Purua* legvalószínűbb olvasata az oklevélben [Purβā]. Két 13. századi oklevélben azonban a három szótagos [Porova] alakban találkozunk a névvel (1260: *Porowa* in Bakon, Cs. 3: 248; 1264: in *Porowa*, PRT. 8: 297). A kétnyílt-szótagos tendencia működésének megfelelően egy *Porova* > *Porva* változással számolhatunk nagyobb eséllyel még akkor is, ha ezt az adatok kronológiája nem támogatja. Felvethetjük ugyanakkor azt a lehetőséget is, hogy az összeírás *Purua*

nevében a β nincs jelölve (mivel két magánhangzó között kiesett), így lehetne ez is [*Puru(β)á*] olvasatú, ami feloldaná a kronológiai ellentmondást. A 14. század végétől a két szótagos, középső nyelvvállású magánhangzót tartalmazó *Porva* alakok a jellemzők (1392: *Porva* et *Kysporva*, Cs. 3: 248; 1438: poss. *Porwa*, Cs. 3: 248; 1450: *Porwa*, Cs. 3: 248).

A név etimológiájával kapcsolatban kétféle lehetőség merült fel a szakirodalomban. Az egyik szerint pusztá személynévből alakult magyar névadással, és az alapjául szolgáló személynév szláv; vö. szerbhorvát *Prva* szn. < *Prvoslav* szn. (FNESz.); vö. még lengyel 1455–1480: *Porawa* szn. (TASZYCKI 1974–1976: 188). A magyarázat gyengéje az, hogy **Puruva*, **Porova*, **Porva*, **Prva* személynévek az Árpád-korból nem adatolhatók (ÁSz.). Egy másik elképzelés szerint — melyet KISS LAJOS kevésbé vélt valószínűnek — a magyar településnév egy szláv **Porova* ('Por faluja, Poré') helynév átvétele; vö. lengyel *Porowa* hn. < **Por* személynév (FNESz.). KНИЕZSA ISTVÁN szintén szláv átvételnek tartotta a magyar *Porvá*-t, és a következő helynevekkel egyeztetette: lengyel *Porowa*, szerbhorvát *Porovac*, lengyel *Porwica* (1938: 468). Ezt az elképzelést tartotta valószínűnek MIKESY SÁNDOR is (VeszprHtLex. 1: 333).

Murzol [*murszol* ~ *morszol*]

Árpás település keleti határvonalaként az 1086-os oklevél a *Marcal*-t nevezte meg: „a quo cadit et vadit per alveum, qui vulgo dicitur *Murzol*” (DHA. 1: 251). A megnevezőszós szerkezetben a latin *alveus* '(víz)meder, folyó, patak' jelentésű földrajzi köznév vonatkozik a *Marcalra*. Ugyanezen oklevél 12. század végi – 13. század eleji hozzátoldása az apátság *Magas* nevű birtokának egyik határaként is említi a folyót, a latin *aqua* 'víz' jelentésű szóval: „descenditque ad aquam *Murzol*”. A *Marcal* a Rábát *Marcaltó* településnél közelítette meg, majd körülbelül tíz kilométeren keresztül kísérté Árpás településig, ott egyesült vele (Gy. 2: 564).

A víznév a későbbiekben is gyakran előfordul a forrásokban. Alakváltozatai a magánhangzók nyíltabbá válási folyamatát és az *sz* affrikálódását mutatják: *Mur-szol* (1086: *Murzol*, DHA. 1: 251) > *Morszol* (1271: *Morzol*, Cs. 3: 251) > *Morcol* (1251/1263/1398: vena *Morchol*, Gy. 2: 564, 610) > *Marcal* (1290: iuxta fluvium *Marchal*, Cs. 2: 762; 1387: iuxta fluvium *Marzal*, Cs. 2: 762; 1397: *Marchal*, Cs. 2: 762) (lásd még MELICH 1925–1929: 412).

A *Marcal* az ókortól adatolható folyóvíznév, a szakirodalom végső forrását tekintve ősi indoeurópai eredetű névnek tartja (FNESz.). Az ókori név etimonja egy illír **murs-* 'mocsár' főnév lehet, végződése pedig kicsinyítő képző (KISS 1999: 143, BICHLMEIER 2017). Az ókorban ezen a területen egy *Mursella* nevű római település volt (Ptol. II. 14: *Μουρσέλα*, Gy. 2: 564), mely minden bizonnyal a folyóról kapta a nevét; a mai *Marcal* folyónév tehát az ókori *Mursella* folytatása lehet (KISS 1999: 142). MELICH szerint ez a település a mai *Marcaltó* vagy Lovászpatona helyén feküdt (1925–1929: 412), mások szerint Árpás határában (Gy. 2: 564, KISS

1999: 142). A *Marcal* nevét a magyarság a honfoglaláskor itt talált szláv népesség közvetítésével vehette át több más pannóniai folyónévvel együtt (KISS 1997: 190). MELICHnek nem volt feltételezése azzal kapcsolatban, hogy a magyarok kiktől és milyen hangalakban kölcsönözték a nevet (1925–1929: 413), KISS LAJOS a magyar víznév közvetlen előzményeként a szláv **M̋rseľb* ~ **Murseľb* alakokat feltételezte (1999: 142–143). A névátvétel ideje nem állapítható meg, jóval korábban is átke-rülhetett, mint ahogyan a magyar oklevelezésben nem latinul megjelent. A *Mar-cal* legkorábbi adata magyar szórványként a Bakonybéli összeírásban olvasható *Murzol*. Az átvett szláv névalakban a szóvégi jer (ь) talán már a hazai szlávban sem hangzott a 11. század végén, de ha igen, a magyarban is előrehaladott álla-potot mutat a tövéghangzók eltűnése, illetve a bakonybéli oklevélben két szóta-gos szavak végén már nem fordul elő a -di képzős szavak kivételével. A feltéte-lezett szláv szóbelseji jer (ь) a magyarban rendszerint u-val helyettesítődött (DÉCSY 1958: 384), ahogyan itt is. Magyar névhasználatra utalhat emellett a hangrendi kiegyenlítődés is.

Prez(t)eg [preszteg]

A bakonybéli apátság *Pereszteg* nevű birtoka Vas megyében, Vasvártól ke-letre-északkeletre fekszik: „In Prez(t)eg”. A 15. században már három település-ként jelenik meg: Szentodorpereszteg, Vámospereszteg és Hosszúpereszteg (Cs. 2: 784). A Bakonybéli összeírás I. részében említett *Pereszteg* területileg valószí-nűleg a későbbi Hosszúpereszteggel azonosítható (ÁrpOkl. 114).

A név változatos alakokban jelenik meg a forrásokban. A 13. századtól az adatok a szóeleji mássalhangzó-torlódás bontóhanggal való feloldásáról tanús-kodnak: 1268: *Perezteg*, *Fulperezteg*; 1275, 1292: *Perezteg*; 1314: *Perezteg*; 1332: *Pereztegefu*, *Huzyuperezteg*, *Captasperezteg*; 1356: *Pereztogalya* (Cs. 2: 784) stb. Az 1086-os oklevélen kívül annak 1368-as átiratában szerepel a név torlódásos formában: 1086/1368: In *Prezteg* (DHA. 1: 260). A szóvégi -g az ej-tésben zöngétlenedhetett, így -k-val írva is találkozhatunk a névvel: 1314: *Perez-tek*, 1455: *Wamosperezlek*, 1495: *Wamosperezlek* (Cs. 2: 784). A szóbelseji -szt-mássalhangzó kapcsolat a 15. század elejétől -szl- változatban is előfordult: 1408: *Zenthvrehperezlege* et *Pereslegfew*; 1464: *Zentholdro Perezleg*, *Wamosperez-leg*, *Hozywperezleg*; 1470: *Wamosperezlegh* et *Hozywperezleg* et *Zentholdor-perezlege*; 1478: *Hozywفالو*, *Zentholdor* et *Wamosperezleg*; 1480: *Wamospe-rezleg*, *Zenthodorفالو*, *Hozzywperezleg* (Cs. 2: 784). A -szt- > -szl- változásra, illetve váltakozásra köznévi (*porosztó* > *poroszló*, *zásztó* > *zászló*, TESz.) és helynévi (*Nosztóp* > *Nosztóp*, vö. alább *Nosztóp*) példák is vannak. A vizsgált név esetében — a példák többségétől eltérően — végül az -szt-t tartalmazó forma állandósult. A Sopron vármegyei Nagycenkkel szomszédos *Pereszteg* esetében hasonló hangalakú változatosságot tapasztalhatunk: 1274: *Perezteg* (FNESz.); 1331: *Pereztege*, 1468: *Perezleg* (Cs. 3: 623). A 14–15. században a település

osztódásával a *Peresztteg* névforma különböző elő- (*Hosszú-, Kaptás-, Szentodor-, Vámos-*) és utótagokat (*-fő, -alja*) kapott (Cs. 2: 784).

A település neve feltehetőleg szláv eredetű. MELICH JÁNOS szerint vagy a *prě- 'át, keresztül' + stęg ~ steg 'út'* összetétele (*prěstęgъ 'áthalút'*); vagy a *pristęgnuti 'hozzáköt, hozzácsatol'* igeire vezethető vissza (1903–1905: 124). MELICH első értelmezéséhez NAGY FERENC azt a magyarázatot fűzte, hogy a falun régen fontos kereskedelmi utak vezettek át (1971: 203). KNIEZSA ISTVÁN és KISS LAJOS szintén szláv eredetűnek vélték a település nevét, de pontosabb forrását nem határozták meg (1938: 468, FNEsz. *Peresztteg*). Hasonló helynév a szerbhorvátban *Pristeg* (FNEsz. *Peresztteg*). Hangalakja és a szláv helynévi analógia miatt is valószínűsíthető a szláv eredet. A 11. századi *Preszteg* alak alapján a névhasználók köre nem állapítható meg: szlávok ugyanúgy lehettek, mint magyarok.

***Ploznic* [ploznik]**

Az egykori Zala, ma Veszprém megyében található *Paloznak* neve a következőképpen szerepel az I. oklevélrészben: „in *Ploznic*”. A falu a hamis bakonybéli alapítólevél szerint az apátság legrégebbi, I. István kori adományai közé tartozik (DHA. 1: 118, 253). A településnév gazdagon adatolt már a 11. századtól kezdődően: elsőként a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű adománylevelében említik (1002 e./1109: *πωλοσνίκου*, ÓmOlv. 15).

A név alakvariánsai és alaki változási sora nem magyarázható kielégítő módon a névkeletkezés kérdéseinek a vizsgálata nélkül, ezért célszerű együttesen tárgyalni a két problémát. Kivételes módon, eltérve a többi névelemzésben megszokott rendtől, ebben az esetben a név etimonját érintő feltevésekből kiindulva tárgyalom az alakváltozatok ügyét. Több névfejtési kísérlet is született az etimológiai irodalomban: a helynevet szláv személynévből magyar névadással vagy közvetlenül szláv helynévi átvétellel magyarázták. MELICH JÁNOS szerint a szláv **polazьnikъ* 'mászkaló, járó' > 'látogató, köszöntő, kérő' > 'karácsonykor köszönteni járó' főnévből (mely a *polaziti* 'mászkalni, utazni, látogatni, köszönteni járni' ige származéka) létrejött szláv személynév került át a magyarba, és ebből keletkezett a magyar *Paloznak* helynév (1931: 151–152). Ezt az eredeztetést fogadta el PAIS DEZSŐ is (1939: 15). A helynév-etimológia megerősítéséhez fontos lenne a szlávból és a magyarból is kimutatni ilyen személynévet: a magyarban az ÁSz. szerint azonban nem volt ilyen személynév az Árpád-korban, a szláv személynévekhez lásd szerbhorvát *Plaznik* (FNEsz. *Paloznak*). KNIEZSA ISTVÁN, bár nem zárta ki MELICH magyarázatát, de egy másikat is javasolt (1947: 141). MELICH etimológiájának szerinte két gyengéje van: az egyik, hogy személynévként nem mutatható ki a szó; a másik a legkorábbi magyar adat második szótagjának az *o* magánhangzója (1002 e./1109: *πωλοσνίκου*, ÓmOlv. 15), mely vélekedése szerinte nehezen magyarázható a **polazьnikъ* alak alapján (1947: 141). Ez valóban megfontolandó érv, de jelentősen nem gyengíti a magyarázatot,

ugyanis a második szótagban a magyarban tulajdonképpen mindegyik nyelvál-lásfokú veláris magánhangzó előfordult az idők során (pl. 1229: *Palaznak*, *Polus-nak*, MELICH 1931: 151, 152). KNEZSA ISTVÁN a szláv **po-loz-ьnikъ* szóból való szláv *Poloznik* helynévből származtatta a vizsgált helynevet: *loza* 'szőlőtő, venyi-ge; vessző, fűz' + *ьnikъ* képző > *loz* + *-ьnikъ* 'hely, ahol szőlőtő, illetve fűz van' > *po-* 'mentén' + *lozьnikъ* 'szőlőtővek melletti telep' (1947: 141). A *loza* szóból a legtöbb szláv nyelvben alakultak helynevek (pl. bolgár *Лозен*, szerbhorvát *Lozine*, cseh *Loza*, orosz *Лозовка*, ŠMILAUER 1970: 114), de a magyar névnek pontosan megfeleltethető szerb helynév (*Poloznik*) is kimutatható a Drinai bánságban (KNEZSA 1947: 141). A *po-* 'mellett, mentén' prepozíció pedig gyakori névformáns a szláv helynévadásban (ŠMILAUER 1970: 144). Véleményem szerint a magyar *Pa-loznak* is nagy valószínűséggel ezekkel a szláv helynevekkel függhet össze.

A név első említése — mint fentebb utaltam rá — a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű adományleveléből való (1002 e./1109: *πωλοσνίκου*, ÓMolv. 15), s az olvasata feltehetőleg [*polozniku*] lehet, amiben a szóvégi magánhangzó talán a szláv *ь*-nak megfelelő magyar *u* (PAIS 1939: 15). Későbbi említései, amelyek a 11. század utolsó negyedéből valók, már nem jelölik ezt a magánhangzót (1079: *poloznic*, DHA. 1: 225; 1082/1327: *Paloznok*, *Poloznok*, MELICH 1931: 151; 1086: in *Ploznic*, DHA. 1: 253), és a veszprémvölgyi adománylevelél Kálmán-kori megújítása sem tartalmazza (1109: in villa *polofinic*, ÓMolv. 17). A fenti névfejtések alapján a kiinduló szláv névalak **polazьnikъ* vagy **polozьnikъ* lehetett. A Bakonybéli összeírás *pl-* mássalhangzó-kapcsolattal kezdődő *Ploznic* adata ezen etimológiai előzmények alapján aligha magyarázható, minthogy az első szótagi magánhangzó kiesése a magyarban nemigen képzelhető el. Hasonló jelenséget — etimológiailag indokolatlannak tűnő torlódást — az oklevél néhány más helynevében is tapasztalhatunk: *Brezprem*, *Clun*. Feltűnő azonban, hogy a Bakonybéli összeírásban torlódással jelentkező alakok (*Ploznic*, *Zlip*) a Bakonybéli alapítólevelében feloldva állnak (*Poloznuk*, *Zelyp*, DHA. 1: 118). *Pl-* szóeleji mássalhangzó-kapcsolat kimutatható a régi magyar nyelvből, és nem is a legritkébbak közül való: az ómagyar kori biztos helynévi előfordulásokat tekintve 12. a gyakorisági sorban (KENYHERCZ 2013: 184). Tehát a hangkapcsolat az adott fonotaktikai helyzetben kétségtől létezett. Felmerül a kérdés, hogy a *Paloznak* számos adata közül vajon miért csak egyetlen ilyen, ráadásul másodlagosnak látszó adatot találunk.¹ A jelenség háttérében több ok állhat: 1. íráshiba (de ennek el-lentmondani látszanak az oklevél egyéb, a szó elején mássalhangzó-torlódást mutató névadatai), 2. más tulajdonnevek analógiás hatása. Amennyiben nem etimologikus a szláv kiinduló alakban a *pl-* (márpedig ha elfogadjuk valamelyik

¹ A torlódásos alakváltozat későbbi jelentkezésére a forrásokban több példát is idéz KENYHERCZ RÓBERT: 1286: *Beretke*, 1427: *Brethke*; 1268: *Gerende*, 1362: *Grend*; 1300: *Karasso*, 1490: *Krasso*; 1266: *Perecha*, 1364: *Prische*; 1216: *Terebes*, 1319: *Threbes* (2013: 191).

fenti etimológiát, akkor biztosan nem az), valóban csak más nevek analógiás hatása jöhet szóba, esetleg az etimológia újragondolása, felülvizsgálata. BENKŐ LORÁND több helyen írt arról, hogy oklevélírói normatörekvések is eredményezhettek azt, hogy párhuzamosan élő alakok közül az egyik került be az oklevélbe (1997: 175, 2003: 159). A név hangrendiségét illetően pedig a következőket láthatjuk. A korai adatokban, a 12. századig a vegyes hangrendű alakok voltak túlsúlyban (1002 e./1109: *πωλοσνίκου*, ÓmOlv. 15; 1079: *poloznic*, DHA. 1: 225; 1086: *Ploznic*, i. m. 253; 1109: in villa *polofinic*, ÓmOlv. 17). Az első veláris hangrendű alak egy 1082/1327-es oklevélben tűnt fel (*Paloznok*, *Poloznok*, MELICH 1931: 151). A 13. századtól kerültek többségbe a csak mély magánhangzót tartalmazó nevek (+1037 [1240 e.]/1330: *Poloznuk*, DHA. 1: 118; 1217: *Polosnuc*, VO. 35; 1086/1368: *Palaznuk*, 1222: *Poloznuk*, 1229: *Palaznak*, DHA. 1: 260; 1229: *Polusnak*, 1244: *Paloznak*, 1246: *Polosnuk*, 1263: *Poluznuk*, i. m. 152; 1271: *Poloznuk*, i. m. 151; 1269, 1304: *Palaznuk*, *Poloznuk*, Cs. 3: 92), de elvétve vannak példák *i*-t tartalmazó formákra is (1240: *Poloznik*, 1243: *Poloznyk*, *Paloznik*, 1296: *Poluznik*, MELICH 1931: 151; 1383: *Poloznyk*, DHA. 1: 375). A 14. századtól változó nyelvválásfokú magánhangzókat tartalmazó mély hangrendű alakváltozatokat találunk a forrásokban: 1305: *Poluznuk* (MELICH 1931: 151), 1312: *Poloznuk*, 1323: *Poloznok* (Cs. 3: 92), 1327: *Poloznuk* (DHA. 1: 228), 1330: *Palaznuk* (Cs. 3: 92), 1347: *Poluznuk* (PRT. 8: 324), 1359: *Palaznuk* (DHA. 1: 114), 1360: *Palaznuk*, *Polaznuk* (PRT. 8: 341), 1360: *Palaznuk* (i. m. 343), 1360: *Poluznuk* (DHA. 1: 115), 1387: Chapok alio nomine *Palaznok* (Cs. 3: 44), 1391: *Palaznuk* (DHA. 1: 233, 376), 15. sz.: *Paloznak* (PRT. 8: 588, DHA. 1: 116), 15–16. sz.: de *Poloznuk* (DHA. 1: 225), 1402: *Pulaznok* (Cs. 3: 92), 1415: *Polosnok* (VO: 180), 1422: *Palaznak* (DHA. 1: 377), 1450: *Paloznak* al. nom, Chopak (Cs. 3: 44), 1556: *Palosnak*, 1614: *Palosnak*, 1616: *Poloznak*, 1617: *Paloznuk*, 1617: *Palosnak*, 1636: *Palaznak* (MELICH 1931: 152). A hangrendileg kiegyenlített névformák biztosan magyar névhasználatot jeleznek, míg a *-nik* szöveg szláv, azonban ezek az alakok sem zárják ki a magyar névhasználatot.

A név keletkezésének a módját sajnos nem tudtuk megnyugtatóan tisztázni, de a felsorolt érvek alapján valószínűbbnek tűnik a szláv helynévi átvétel. A névadatok egy részében a szláv névhasználat jeleit tapasztalhatjuk: ilyen lehet például az 1086-os vegyes hangrendű és mássalhangzó-torlódásos *Ploznic* alak; míg másokban a magyar névhasználat jegyei mutatkoznak meg: mint a hangrendi kiegyenlítődést és a magánhangzók nyelvválásfokának a változatosságát tükröző alakok (*Poloznuk* ~ *Poloznok* ~ *Paloznak*).

***Uuindir(a)* [βindirnyá]**

A Zala vármegyében Keszthelytől észak-északnyugatra található település neve az oklevél I. részében „in *Uuindir(a)*”, a 13. századi hamisnak tartott hozzátoldásában „In predio *Uindurna*” formában szerepel. Az utóbbi szerint háromekényi

föld, továbbá négy szőlő és szőlőműves jár az említett birtokon a bélieknek. Egy 15. század közepi birtokjegyzék, mely a monostor elveszített birtokait veszi számba, szintén kétszer említi a falut: egyszer I. László adományára hivatkozva *Szőlősvindornya*-ként, másodszor II. Béla adományára hivatkozva *Vindornya*-ként (PRT. 8: 589). A 15. század közepi jegyzéken kívül egy 1135-ös oklevél is II. Béla adományaként tünteti föl a birtokot (PRT. 8: 273). II. András király 1218–1220 körül arról számol be, hogy az apátság elődeitől kapott jószágai egy részét már elveszítette, köztük a távolabb fekvő, az apátsági birtokok közvetlen láncozatába nem tartozó Vindornyát is (PRT. 8: 40). A hely ma település Zala megyében *Vindornyaszőlős* néven.

A falu neve folyamatosan adatolt későbbi forrásokban is. A név első, *Uuindirn(a)* adata a [β] jelölésének a 11. századra — illetve a Bakonybéli összeírás első oklevélrészére is — jellemző megoldását mutatja: az *uu* betűkapcsolatot (vö. *Pan[auuadi]*). Lásd még a név egy későbbi *b*-vel írt adatát is: 1358: *Bindurna* (Cs. 3: 77). A hamis hozzátoldásban viszont már az *u* betű jelöli a hangot, tehát az írásmódban sem tapasztalhatjuk a tudatos archaizálás, hamisítás szándékát. A második szótagi magánhangzó eredetileg palatális lehetett (1086: *Uuindirn(a)*, DHA. 1: 253; 1086/1368: *Wintyrna*, i. m. 260), amire az 1382-es víznévi *Vinderna* (Cs. 3: 77) adat is utal. Az adatok szerint a 13. században labializációval mehetett végbe a *Vindirnya* > *Vindurnya* változás: 1086/+13. sz.: *Uindurna* (DHA. 1: 255), +1135 [1249]: *Vindurna* (PRT. 8: 273), 1274: *Vyndurna* Sceuleus (Cs. 3: 113), 1358: *Bindurna* (i. m. 77). SZENTGYÖRGYI RUDOLF több ómagyar kori példán bemutatta, hogy az *i* > *u* labializáció eredeti palatális *i*-vel is megtörténhetett, nemcsak a hangtörténeti irodalomban tárgyalt veláris *j*-vel (2011). A labializációt azután szabályosan követte a nyíltabbá válás, erről a településnév adatai a 15–16. századtól tanúskodnak: 15. sz.: *Vindorna* (PRT. 8: 589), 15. sz.: *Scewlewsyndorna* (PRT. 8: 589), 1501: *Wyndornazelews* (Cs. 3: 113), 1511: *Wyndornazewlews* (Cs. 3: 113). A név utótaggal kiegészülve az összetett *Vindornyaszőlős*, illetve *Szőlősvindornya* formában is használatos volt a lakosság foglalkozására utalva (erre az első adat 1274-ből való), majd ettől fogva váltakozva jelenik meg a *Vindornya* névvel (lásd a fenti adatokat). Később *Szőlős*-ként is említik (1782–1785: *Szőlős*, EKFT.).

A településnevet KISS LAJOS szláv helynévképzős alaknak, tehát feltehetőleg szláv átvételnek tartotta (FNESz. *Vindornyaszőlős*). Adatokkal ugyanakkor talán jobban alátámasztható az, hogy a helynév metonímia útján víznévből keletkezett. A víznévi településnevek legnépesebb csoportja a patak nevét formáns nélkül tartalmazza (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 342), ezek közé illeszkedhet a *Vindornya* is, mely ebben az esetben szemantikai szempontból lokális viszonyt fejez ki. A településtől északra eredő, és attól délre, Vindornyafoknál a Gyöngyös-patakba ömlő vízfolyás szintén a *Vindornya* nevet viseli: 1227: *Vundurna*

(FNESz. *Vindornyaszőlős*), 1227: iuxta *Windurnam* (VOS: 78), 1382: iuxta *Vinderna* (Cs. 3: 77), 1858: *Vindornia patak* (Kat.), 1869–1887: *Vindornyai p.*, *Vindornyaer*, *Vindornya csatorna* (HKFT.). A falutól délre a patak mentén rétek terülnek el, amelyeknek a nevében szintén megjelenik a víznév: 1819–1869: *Vindornya Berek* (MKFT.), 1869–1887: *Vindornya berek*, *Vindornyai-rétek* (HKFT.). A patak a két szomszédos települést, Vindornyafokot és Vindornyalakot is érinti (Kat., HKFT.), a víznév ezeknek a nevében is szerepel, de az adatok kronológiája alapján a *Fok* és a *Lak* voltak a települések elsődleges nevei, melyek csak a 16. században egészültek ki a *Vindornya*- előtaggal (1408: *Fok* > 1548: *Vindornaffok*, FNESz. *Vindornyafok*; 1358: *Lak* > 1558: *Wyndorna Lak*, FNESz. *Vindornyalak*). Ezekkel szemben a vizsgált település eredeti neve *Vindornya* volt. A metonímia irányáról nem nyilatkozhatunk egyértelműen, de néhány tényező támpontként szolgálhat a kérdés eldöntésében. A víznév → településnév melletti érvként említi a szakirodalom azt, ha a víz mellett fekvő települések közül több is a víz nevét viseli (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 342–343), ami ebben az esetben is megfigyelhető. Víznévi alapú metonímiára gyanakodhatunk továbbá akkor is, ha gazdagon idézhetők víznévi analógiák (i. h.). Mivel a *Vindornya* nem magyar eredetű név, ezért ez a szempont a magyar helynevek körében nem vizsgálható. A környező nyelvek helynévkincsében viszont kimutathatók hasonló lexikai tartalmú víznevek: *Vinisora* (< rom. *vinisor* 'bor, borocska'), *Vinszkij-patak* (< ukrán *вино* 'bor' + *-ський* melléknévképző), *Vinnyicovij-zvir* (ukrán *винниця* 'szőlő, szőlőkert' + *-овий* melléknévképző + ukrán *звир* 'patakág, forráság'), *Vinnyicska* (< ukrán *винниця* 'szőlő, szőlőkert' + *-ка* kicsinyítő képző) (SEBES-TYÉN 2017); azt azonban nem tudjuk, hogy ezek nem településnévi előzménnyel bíró nevek-e.

KISS LAJOS elképzelése szerint a településnév a latin *vinitor* 'szőlőművelő, vincellér' *vinidor* változatából a szláv *-nja* képzővel jött létre, amit a település későbbi *Vindornyaszőlős* névváltozat utótagjának a szemantikai tartalmával is alátámaszthatónak vélt (FNESz. *Vindornyaszőlős*). Ehhez helynévi párhuzamként érdemes megemlíteni *Ácsteszer* nevét, melynek az elő- és utótagja szintén azonos jelentésű, és az utótag szintén szláv eredetű helynév (< **Tesari* 'ácsok') (FNESz. *Ácsteszer*). Az egyeztetésnek jelentősebb hangtani nehézségei sincsenek: a feltételezett **Vinidornya* alakból a magyarban szabályosan — a kétnyílt-szótagos tendencia következtében — *Vindurnya* ~ *Vindornya* formát várhatunk. Néhány korai névadatban ugyan a *Vindirnya* alakkal találkozunk, de az *i* ~ *u* jelölésbeli (esetleg hangzásbeli) váltakozás meglehetősen gyakori a korabeli forrásokban. A *-nya*, *-nye* végződés egyébként a szlávból a magyarba átkerült közszavak végén sem ritka (EWUng. *bánya*, *cseresznye*, *tanya* stb.). Mindezek alapján a szláv etimon lehetősége mellett komoly érvek szólnak. Az egyeztetésnek azonban egy gyengéje is van, mégpedig az, hogy szláv helynévi analógiákkal nem

erősíthető meg a névfejtés. A szlávban a *vino* 'bor' köznévből ugyan számos hely-név jött létre, illetve az *-bna*, *-bŋa* mint helynévképző is használatos a szlávban, de a KISS LAJOS által feltételezett alapszó, illetve abból létrejött nevek nem mutathatók ki (ŠMILAUER 1970: 28, 190).

***Toplouuiza* [toploβica?]**

A Bakonybéli összeírás II. részében a következő halastó neve olvasható: „et unus rivulus est ibi nomine Burzi, qui separat nostram piscinam, nomine *Toplouuiza*”. A béli monostor halastava a hamis alapítólevél szerint a Dráván található a *Zuualin* nevűvel együtt (+1037 [1240 e.]/1330: „Piscinas duas in Draua cum piscatoribus, quarum una Zualyn et altera *Toplouca*”, DHA. 1: 118), míg az összeírás szerint egy *Burzi* nevű patak határolja, de az nem derül ki egyértelműen, hogy a Dráván vagy csak annak közelében lehet (DHA. 1: 254). Azonosítását megnehezíti az a körülmény, hogy később nem fordul elő a forrásokban, a 18–19. századi térképeken sem találjuk az említését. A Drávától északra, Siklóstól délkeletre fekvő Nagyfalu határában van egy hasonló nevű víz (1294: fons *Topolcha*, Gy. 1: 345, 1763–1787: *Tapolcza*, EKFT.), de a két hely és név azonos-sága nem bizonyítható.

A *Toplouuiza* kétséges olvasatú adat. KNIEZSA szerint az *uu* itt [β]-nek olvasandó (1928: 318). Ez meg is felel az oklevél helyesírásának, illetve korjelző szerepű, a 11. századra utaló helyesírási sajátosság. Ez egy bizonyítéka is lehet annak, hogy az oklevélnek ez az első hozzátoldása szintén korai, és az I. rész után legfeljebb csak egy-két évtizeddel később készülhetett. A *Toplouuiza* z-je viszont nemigen jelölhetett [sz]-t, szemben az oklevél szórványainak többségével. A szó az *-ovica* > *-óca* végződésű helynevek közé tartozhat: ebben az esetben esetleg inkább az történnhetett, hogy az oklevél scriptora nem tudta azonosítani a [c] fonémát, és azt a z betűvel adta vissza. Mindezek alapján a [toploβica] olvasatot feltételezhetjük. Ebből az alakból szabályos hangváltozással levezethető a hamis alapítólevélben szereplő *Toplouca* a β vokalizációjával és a második nyílt szótag magánhangzójának a kiesésével: [toploβica] > [toploβca] > [toplouca]. Ha tovább tudnánk adatolni a nevet, a név alakulása a következőképpen volna elképzelhető: [toplouca] > [toplóca ~ taplóca]; de akár *Tapolca* alakot is várhatnánk, ahogyan ezt az ilyen nevek korábbi adatai mutatják (HOFFMANN 2013: 108). A Bakonybéli összeírásban szereplő névalak esetleg még szláv nyelvi közegből kiemelt név lehet, míg a hamis alapítólevélbeli már magyar alaknak tűnik. A helyesírási és hangtani sajátosságok is azt mutatják, hogy a két oklevél közül a hamis alapítólevél tükrözi az újabb változatot.

Figyelembe véve a név későbbi adatának *Toplóca*-ként való azonosíthatóságát feltételezhető, hogy a víznév szláv átvétel, és etimológiailag azonos a *Tapolca*, *Toplica* nevekkal. A *Tapolca* víznév etimológiai irodalma meglehetősen gazdag, melyek közül a legrészletesebb összefoglalás MELICH JÁNOSÉ (1925–1929: 109–

121), a legújabb HOFFMANN ISTVÁNÉ (2013: 109–111). A név az összl. **teplъ* ’meleg’ szóra vezethető vissza, a déli szláv nyelvekben a *toplъ* tőváltozat dominál (vö. ESJS. 955). Ebből az -ovica képzővel jöhetett létre a *Toplovica* (vö. ŠMILAUER 1970: 29, 180). A vizsgált névvel kapcsolatban felvethető — az olvasati bizonytalanságokat is figyelembe véve —, hogy az eredeti szláv -ica képzőt teljes formájában tükrözné. A víznevek tulajdonképpeni értelme ’hévíz, meleg vízű forrás, patak’ (FNESz. *Tapolca*). A bolgárban köznévként is használatos a képzett szó (bolgár népnyelvi *монница* ’meleg, langyos víz’), és több szláv nyelvben találunk helynévi példákat is: szerbhorvát *Tòplica*, szlovén *Toplica* (FNESz. *Tapolca*), cseh *Teplice* (ŠMILAUER 1970: 180).

***Nuztupc* [nuszup]**

A Bakonybéli összeírás 13. századi hamis toldaléka nyolc birtok nevét sorolja fel, ezek közül az első a Veszprém megyében, Pápától délre található *Noszlop*: „In predio *Nuztupc*”. A birtokon említett négyekényi föld — és egy +1135 [1249]-i oklevélben említett nyolc szántóvető — II. Béla adománya volt az apátság számára (PRT. 8: 35). Egy 1342-es oklevélben a béli apát részletesen le is íratta a falu határait (i. m. 315–316).

A név változatos alakokban és írásmóddal tűnik fel a forrásokban. A Bakonybéli összeírás *Nuztupc* adatának a végén lévő *c* betű talán elírás, mert a név egyik későbbi adatában sem fordul elő, és etimológiailag sem magyarázható. A korai adatokra jellemző zárt magánhangzók (1204–1235: *Nuztup*, FNESz.; 1258: villa *Nustup*, PRT. 8: 290; 1342: villa *Nustup*, i. m. 315; 1434: *Nustup*, i. m. 482) a 13. században kezdtek középső nyelvválásúvá nyílni, először az első szótagban (+1135 [1249]: In *Noztup* predio, PRT. 8: 271; 1332: *Noztuph*, Cs. 3: 244; 1360: *Nostup*, PRT. 8: 340; 15. sz.: *Noztup*, i. m. 589), majd a második szótagban is (1423: *Noztop*, PRT. 8: 448–457; 1444: *Nozthop*, i. m. 512; 1449: *Noztop*, Cs. 3: 244), de elvéve még nyílt magánhangzós alakok is előfordultak (1347: *Naztaph*, Cs. 3: 244). A szóbelseji *szt* > *szl* hangváltozás első írásos nyoma egy 1423-as oklevélben érhető tetten (1423: *Nozlop*, *Nozlup*, PRT. 8: 448–457; lásd még 1488: *Nozlop*, Cs. 3: 244) (vö. *Prez(t)eg*).

A név bizonytalan eredetű, két elképzelés van a név etimológiáját illetően. Egy nyugati szláv **Nostup* < *Neostopjъ* helynév átvétele, mely a szláv **Neostopъ* személynévből a birtoklást kifejező -jъ képzővel alakulhatott; vagy szláv személynévből magyar névadással keletkezett (FNESz.). MELICH JÁNOS két tényezőből következtetett a magyar helynévnek a végső soron személynévi eredetére: egyrészt a név első adatának utolsó betűjét *e*-nek vélte és -é birtokjelként értelmezte, ez a körülmény pedig szerintem arra mutat, hogy a *Nuszup* személynév (a kritikai kiadásban ez a betű *c*, az oklevélről készült fényképen véleményem szerint valóban nem azonosítható pontosan a kérdéses betű a tinta rendkívül halvány volta miatt, *c* és *e* egyaránt lehetne). Másrészt a 12–13. századból több cseh

és lengyel személynévi adat is kimutatható a forrásokból, mely ’ne tágíts, ne engedj, ne lépj’ jelentésű (1925–1929: 397–398). MIKESY SÁNDOR szerint is egy nyugati szláv személynév szolgált a magyar helynévadás alapjául (VeszprHtLex. 1: 298). Az kétségtelennek látszik, hogy közvetve vagy közvetlenül személynévre vezethető vissza a helynév, hiszen a nyugati szláv nyelvekben valóban alakultak személynévek a ’lép’ ige felszólító módú alakjából: a csehben *Neostup* ~ *Nóstup* (FNESz. *Noszlop*); a lengyelben 1232: *Nystamp*, 1272: *Neustup*, 1371: *Neustamp* (TASZYCKI 1974–1976: 59). Azonban olyan szláv helynevek is vannak, melyek ugyanebből a személynévből eredeztethetők, igaz, ezek mind tartalmaznak helynévformánst is: cseh *Nóstupov*, cseh *Nustupov*, morva-cseh *Ostopovice*, *Vostopovice* (MELICH 1925–1929: 398). Azt nem lehet biztosan eldönteni, hogy a magyar *Noszlop* helynév egy szláv helynév átvétele lehet-e, vagy személynévből közvetlenül keletkezhetett. Az utóbbi elképzelés ellen szól, hogy az Árpád-kori magyar személynévkincsből ilyen személynév nem mutatható ki (lásd ÁSz.).

Zelch [szēlcs]

A hamis IV. oklevélrész a Veszprém megyei, Pápától keletre fekvő *Szücs* nevét a következőképpen említi: „In predio *Zelch*”. A Bakonybéli összeírás utolsó toldaléka szerint az apátságnak a településen kétekenyi földje volt, mely a toldalék másik hat birtokához hasonlóan II. Béla adománya lehetett (PRT. 8: 271, 589). A szomszédos Haraszti, ahol az apátságnak szintén volt birtoka, már II. Béla idején beleolvadt Szücsbe (PRT. 8: 52). Az apátság sokáig közösen használta és műveltette a földet a szücsiekkel, a tatárjárás után azonban külön tagban szerette volna kihasíttatni a maga részét, ekkor azonban többen kétségbe vonták a béliek itten birtoklását, melyet azután egy 1249-i oklevél tisztázott (SÖRÖS 1903: 255). A hely a mai *Bakonyszücs* településsel azonosítható.

A név eredeti alakja a Bakonybéli összeírás hamis része és más 13. századi források adatai alapján *Szelcs* volt: +1135 [1249]: *Zelch* (PRT. 8: 271); 1249: *Scelch* (PRT. 8: 291). A 14. században megjelenő névformák *ē* > *ö* labializációra utalnak: 1348: *Seulch* (PRT. 8: 326), 1370: *Seulch* (PRT. 8: 387), 1372: *Sceulch* (PRT. 8: 387). Az ilyen típusú — az ómagyar korból csak kis számban adatolható (pl. *lel* > *löl*, *pecsét* > *pöcsét*) — hangváltozásra a legkorábbi példák a 14. századból valók (E. ABAFFY 2003: 326), ebbe a folyamatba a *Szēlcs* > *Szölcs* változás is beleillik. Egy 1358-as névadatban a *l* kiesését tapasztaljuk, és a 14. század végétől a *l* nélküli alakok válnak jellemzővé: 1358: *Zeuch* (PRT. 8: 334), 1370: *Seuch* (PRT. 8: 387), 1438: *Zewcz* (Cs. 3: 255), 1488: *Zewch* (SOLYMOSI 1984: 205), 1497: *Zewch* (PRT. 8: 543). A *Szöcs* > *Szücs* változás kezdete helyesírás-történeti okok miatt nem állapítható meg pontosan, de a következő adatok már bizonyára zárt magánhangzóságok: 1437: *Zwcz* (Cs. 3: 255); 1705: *Szücs* (VeszprHtLex. 1: 124). Kevésbé valószínű, hogy e változás háttérben

hangváltozási tendencia áll, inkább a *szűcs* foglalkozásnév játszhatott szerepet a névalak létrejöttében. A Bakonybéli összeírásban szereplő *Zelch* hangállapota és írásmódja a 13. század közepének, tehát a hamisítás idejének megfelelő; a [cs] jelölése *ch*-val az oklevél ezen részére jellemző (vö. ugyanezen oklevélrész *Csepel* településnévének *Chepel* adatával), míg a korábban íródott részekben többségében *s*-t találunk (az I. rész *gyümölcsény* szórványa például *gemilsen*, *Madocsa* település neve *Modosa* formában áll).

KISS LAJOS szerint a név átvétellel került a magyarba: forrása feltehetőleg a déli szláv R. **selbčb* 'paraszt(ok) birtokában levő' szó, amely a **selbcb* 'paraszt, földműves' (vö. a szerbhorvát kaj nyelvjárása *selec* 'ua.') származéka (FNESz. *Bakonyszűcs*). A feltételezett **selbčb* alakból hangtanilag az *b*-k kiesésével lenne magyarázható a régi magyar *Szelcs* forma. Idegen köznév átvétele a magyarba helynévként azonban nehezen elképzelhető, ez szláv helynéven keresztül valószínűbb. A hasonló szláv helynevek között olyanokat találunk jelentős számban, melyek a *selo*, *sedlo* 'falu, lakóhely' köznévre, vagy annak az *-bčb* kicsinyítő képzős 'falucska' jelentésű származékára vezethetők vissza: makedón *Selci*, szlovák *Sedličná*, cseh *Sedlec*, ukrán *Селуце* stb. (ŠMILAUER 1970: 28, 158–159). A magyarban szintén van néhány olyan helynév, melyeket az etimológusok a **selbce* 'kis falu, falucska' szóból létrejött szláv helynevek átvételeinek tekintenek: a Veszprém megyei *Szőc*, a Vas megyei *Szőce*, az Eperjes melletti *Szedlice*, a Besztercebánya melletti *Szelcse*, a Torda melletti *Szelicse*, a Korpona melletti *Szelenc* (FNESz.). Ezek korai adatai a vizsgált névhez hasonló vagy azzal azonos alakot mutatnak: pl. 1272: *Zelch* (FNESz. *Szőc*), 1286: *Zelche* (FNESz. *Szőce*), 1303: *Zelche*, 14. sz. e.: *Zelch*, 1403: *Zelch* (FNESz. *Szelenc*). A *szűcs* foglalkozásnévvel való egyeztetésnek KISS LAJOS vélekedése szerint hangtani nehézségei vannak (FNESz. *Bakonyszűcs*). Sem a *szűcs* köznév, sem a *Szűcsi*, *Alsószőcs* helynevek ómagyar kori adataiban nincsen *l* mássalhangzó, bár *ei* diftongus igen (TESz., FNESz.).

3. A Bakonybéli összeírás hetvenöt helyneve közül tizenegy esetében merülhet fel a szláv származtatás lehetősége. A nevek közül hat (*Gerence*, *Marcal*, *Porva*, *Pereszteg*, *Paloznak*, *Vindornya*) a hiteles, 1086-os I. részben; három (*Vág*, *Dráva*, *Toplóca*) a bizonytalan keletkezési idejű, de hiteles tartalmú II. részben és kettő (*Noszlop*, *Szelcs*) a hamis IV. részben található.

A nevek etimológiai magyarázata nem egyforma bizonyosságú. Szilárd, adatokkal és helynévi analógiákkal is jól alátámasztható a *Gerence* és a *Toplóca* víznevek szláv eredete, illetve az indoeurópai eredetű *Marcal*, *Vág* és *Dráva* víznevek szlávok által való közvetítése. A településnevek közül *Pereszteg* szláv származása ellen — sem alakjának, sem jelentésének, sem szláv helynévi megfelelőjének az oldaláról — nem merült fel komolyabb érv. *Paloznak*, *Porva*, *Noszlop* és *Vindornya* településnevek magyarázatára többféle megoldás is kínálkozik.

Paloznak szláv helynévi átvétele mellett felvetődött a személynévből való keletkezés lehetősége is, bár utóbbi kisebb valószínűséggel. *Porva* és *Noszlop* szintén e két módon magyarázható, szláv személynévből való keletkezésük esetében magyar névadással számolhatnánk. *Vindornya* etimológiája elsősorban a szláv helynévi analógiák hiánya miatt áll gyengébb lábakon, emellett a településnévnek metonímia útján víznévből való keletkezése is számba vehető. *Szelcs* névfejtését a névnek alakilag egyértelműen megfeleltethető szláv helynevek hiánya gyengíti.

A szláv helyneveknek a magyar nyelvbe, illetve névrendszerbe történő beilleszkedésének a kronológiai vizsgálata az érintett területek etnikai képének megismeréséhez is hozzájárulhat. Egyes neveknél a hangszerkezeti elemzés segítségével viszonylag jól megállapítható a névhasználók köre az adott oklevélrész keletkezésének idejére vonatkozóan (például a *Marcal*, a *Gerence* és a *Paloznak* nevek hangszerkezeti elemzése nagy valószínűséggel már magyar névhasználókra enged következtetni a 11. század végén), míg más esetekben nem állapítható meg a névhasználók köre (pl. *Pereszteg*), illetve nem bizonyítható a magyar névhasználat (pl. *Toplóca*).

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet (Az ómagyar kor). In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- ÁrpOkI. = GYÖRFFY GYÖRGY főszerk., *Árpád-kori oklevelek (1001–1196)*. Budapest, Balassi Kiadó, 1997.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- BENKŐ LORÁND 1997. A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 163–176.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BICHLMEIER, HARALD 2017. Néhány megjegyzés a pannóniai víznevek legrégebbi rétegéhez 2. Drau/Dráva és Raab/Rába. *Névtani Értesítő* 39: 55–67.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.
- DÉCSY GYULA 1958. Die Entsprechungen der gemeinslavischen Halbvokale im Finnischen und Ungarischen. *Die Welt der Slaven* 3: 369–388.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima 1*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- DORNYAY BÉLA 1927. *Bakony*. Részletes Magyar Utikalauzok 5. Budapest, Turistaság és Alpinizmus Lap-, Könyv- és Térképkiadó.

- EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbon-tású színes térképszelvényen. 1782–1785.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD., 2004. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary>.
- ESJS. = JANYŠKOVÁ, ILONA főszerk., *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 16. Brno, Tribun EU, 2012.
- ESSJ. = ТРУБАЧЁВ, ОЛЕГ НИКОЛАЕВИЧ под ред., *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд. 1–.* Москва, Наука, 1974–.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Negyedik, bővített és ja-vított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Buda-pest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HKFT. = *A harmadik katonai felmérés. 1869–1887. A Magyar Szent Korona Országai 1 : 25.000.* Arcanum Adatbázis Kft., DVD. 2007. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000>. (2022. augusztus 1.).
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002.* A Magyar Névtudományi Kiadványai 7. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- HOFFMANN ISTVÁN 2013. *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* A Ma-gyar Névtudományi Kiadványai 30. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2017. Bakonyalja etnikai viszonyai a honfoglalást követő évszáza-dokban. In: HAJBA RENÁTA–TÓTH PÉTER–VÖRÖS FERENC szerk., „ahogy a csillag megy az égen...” *Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére.* Szombathely, Savaria University Press. 137–150.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A ko-rai ómagyar kor helynevei mint a nyelvtörténet forrásai.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- Kat. = *Habsburg Birodalom — Kataszteri térképek (XIX. század).* URL: <http://mapire.eu/hu/map/cadastral> (2022. augusztus 1.).
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások a magyarban. A hely-nevek hangtörténeti forrásértéke.* A Magyar Névtudományi Kiadványai 28. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KISS LAJOS 1988. Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *Magyar Nyelv* 84: 129–155.
- KISS LAJOS 1996. A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *Magyar Tudo-mány* 1996: 964–971.
- KISS LAJOS 1997. Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet.* Budapest, Balassi Kiadó. 187–199.
- KISS LAJOS 1999. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében.* A Pázmány Péter Ka-tolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Piliscsaba, Páz-mány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar.

- KNIEZSA ISTVÁN 1928. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24: 188–97, 257–265, 318–327.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* 2. Budapest, Szent István Társulat. 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1947. Padrag, Paloznak. *Magyar Nyelv* 43: 140–142.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- MELICH JÁNOS 1903–1905. *Szláv jövevényszavaink* 1./1–2. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglalás kori Magyarország*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MELICH JÁNOS 1931. A veszprémi görög oklevélbeli *πωλοσνίκου*. *Magyar Nyelv* 27: 151–154.
- MKF. = *Magyarország katonai felmérése. 1941*. Arcanum Adatbázis Kft., DVD., 2004. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941>. (2022. augusztus 1.).
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869*. DVD. Arcanum Adatbázis Kft., DVD., 2005. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary>. (2022. augusztus 1.).
- NAGY FERENC 1971. A helységnevek humora. *Magyar Nyelv* 67: 195–203.
- OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevélszótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*. Budapest, Hornyánszky, 1902–1906.
- ÓmOlv. = JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ szerk., *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs, Danubia, 1929. [Hasonmás kiadás: Budapest, Holnap Kiadó, 1995.]
- PAIS DEZSŐ 1939. *A veszprémi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- PÓCZOS RITA 2019. A helynevek etnikai forrásértékéhez. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 7–20.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk., *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története* 1–12. Budapest, Stephaneum, 1912–1916.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2017. *A Felső-Tisza-vidék víznevei*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Egyetem.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha, Academia.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1984. Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: KREDICS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3. Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár. 121–239.
- SÖRÖS PONGRÁCZ 1903. *A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora 1023–1548*. A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 8. Budapest, Stephaneum.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011. Egy ómagyar magánhangzó-változásról. *Magyar Nyelv* 107: 193–198.
- TASZYCKI, WITOLD szerk. 1965–1984. *Słownik staropolskich nazw osobowych* 1–7. Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történet-etimológiai szótára* 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2019. Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 21–48.
- VeMFN. 4. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA szerk., *Veszprém megye földrajzi nevei* 4. *A Veszprémi járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000.
- VeszprHtLex. 1. = ILA BÁLINT–KOVACSICS JÓZSEF, *Veszprém megye helytörténeti lexikona* 1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.
- VO = GUTHEIL JENŐ, *Veszprém város okmánytára 1002–1523*. A veszprémi egyházmegye múltjából 18. Veszprém, Veszprémi Érseki és Káptalani Levéltár, Veszprémi Érseki Könyvtár, 2007.
- VOS = ÉRSZEGI GÉZA–SOLYMOSSI LÁSZLÓ, *Veszprém város okmánytára. Pótkötet (1000–1526)*. A veszprémi egyházmegye múltjából 20. Veszprém, Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, 2010.

On the Slavic Toponyms of the Bakonybél Survey

The paper introduces the Slavic toponym layer of the Bakonybél Survey, an early source in Hungarian historical linguistics. Of the 75 toponymic remnants of the charter, there is a chance for Slavic origin in 11 cases. The etymological explanation of the names, however, cannot be provided with the same degree of certainty, only half of them have solid explanations. The revaluation of the etymology of three hydronyms (*Gerence*, *Toplóca*, *Marcal*) and six settlement names (*Pereszteg*, *Paloznak*, *Porva*, *Noszlop*, *Vindornya*, *Szelcs*) was carried out in consideration of the principles of the toponym reconstruction method.

Keywords: toponym etymology, toponym reconstruction, charter, Slavic-Hungarian linguistic contact

Pelczéder Katalin
 ORCID: 0000-0003-1132-349X
 Pannon Egyetem
 pelczeder.katalin@mftk.uni-pannon.hu

Kétnyelvűség és névhasználat Császártöltésen*

BÁRTH M. JÁNOS

1. Bevezetés

Dolgozatomban a hagyományosan erős sváb gyökerekkel rendelkező Duna–Tisza közti Császártöltés település helyneveiről, a kétnyelvűség és helynévhasználat összefüggéseiről fogalmazom meg gondolataimat. A téma aktualitását részben a kétnyelvűséggel kapcsolatos szociolingvisztikai irodalom folyamatos fejlődése, részben az új lendületet kapott élőnyelvi helynévgyűjtés adja, mely utóbbi Bács-Kiskun megyében is elindult a közelmúltban. Az alábbiakban ehhez kapcsolódva összefoglalom a terület korábbi helynévi tárgyú kutatásainak történetét is. A tanulmány adatai elsősorban egy 1977-es, kéziratban megőrződött helynévgyűjtés és egy 2022 kora tavaszán végzett terepmunka tapasztalatain alapulnak. Ez utóbbi felmérés során egyetemi hallgatókkal együtt végeztem helynévgyűjtést, és névismereti, névhasználati kérdéseket is igyekeztem tisztázni. Munkánk célja többirányú volt: a kétnyelvűség helynévhasználatra gyakorolt hatásán túl arra is kíváncsiak voltunk, milyen módon tükrözi a helynévanyag a kisebbségi nyelvhez és identitáshoz való korábbi és aktuális viszonyokat.

2. Kutatási törekvések és elméleti megközelítések a kétnyelvű helynévrendszerek vizsgálatában

A nyelvi kontaktusok helynevekre gyakorolt hatása a hazai névtudományi kutatások klasszikusainál leginkább történettudományi célokat szolgált: a 20. század első felének szerzői a forráshiányos korszakok etnikai megoszlásának, egy-egy terület vagy település korai népesedéstörténetének fogódzóit keresték e kérdések hátterében (MELICH 1925–1929, KNIEZSA 1938).

Az élőnyelvi helynévgyűjtések kiadásának felgyorsulása, az 1960-as évektől megjelenő névtárak hatással voltak a névtani munkák irányultságára, témaválasztására ebben a tekintetben is: az 1980-as évektől már többnyire nyelvészeti

* A publikáció a 2022. június 2-án, a Kiss Lajos-díj átadó ünnepségén, Debrecenben elhangzott előadás szerkesztett változata, mely az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program keretében készült.

nézőpontból, finomabb megközelítésekkel, elsősorban mikrotoponimákra koncentrálnak születtek tanulmányok (HUTTERER 1970, GERSTNER 1981), amelyeknek szerzői többnyelvű települések, közösségek névhasználatának komplex elemzését kísérelték meg. E téren legmesszebbre PÓCZOS RITA tematikus monográfiája és abban vázolt tipológiai modellje jutott a 2000-es években (2010).

Mindeközben az 1970-es évektől robbanásszerű fejlődésnek indult társasnyelvészetben könyvtárnyi irodalma született a kétnyelvű közösségekben, illetve a kétnyelvű beszélőkben zajló nyelvi folyamatok leírásának: többek között a nyelvcsere, a kétnyelvű nyelvelsajátítás vizsgálatával, vagy a diglosszia, a kódváltás fogalmának meghatározásával kapcsolatban (példaként, kurrens tanulmányokkal és bővebb szakirodalommal: BARTHA szerk. 2018).

A 2010-es évektől a névkutatásban is jelentősen megnőtt a névszociológiai természetű kutatások igénye: helynevekkel kapcsolatban elsősorban a névismeret-névhasználat sokszínűsége mögött meghúzódó társadalmi mintázatok meghatározására vállalkoztak kutatók egy-egy település beszélői közösségében (E. NAGY 2021).

Korántsem tekinthető megoldottnak mindemellett a két- és többnyelvű közösségek névhasználati sajátosságainak valamennyi kérdése. A közelmúlt szociolingvisztikai paradigmaváltásait a névkutatás szempontjából figyelve felmerül a kérdés, hogy használhatók-e a legfrissebb, „kritikai szociolingvisztikai” irányzatok (lásd BODÓ–HELTAI 2018) hagyományos egy- és többnyelvűséget felülíró modelljei a névhasználat vizsgálatában? A többnyelvű közösségekben végzett korábbi helynévvizsgálatok arra utalnak, hogy „száraz”, szűkszavú névlisták alapján, két nyelv névrendszerét mereven elkülönítve ezen viszonyok nehezen kutathatók: a nyelvészeti etnográfia módszereivel, megfigyeléssel, interjúkkal kerülhetünk közelebb a kétnyelvű beszélők azon nyelvi gyakorlataihoz, amelyek során a több nyelvi erőforrásból táplálkozó helynévrendszerük adott elemeit a kontextus és szociokulturális tényezők függvényében kiválasztják.

Szorosan kapcsolódik még ezen kutatási célokhoz az utóbbi években jó néhány eredményt felmutató nyelvi (névszemantikai) tájkép vizsgálata, amely a közösségek írott nyelvi környezetének elemzésére vállalkozik, és elsősorban kisebbségi nyelvi környezetben képes árnyalni a nyelvi jogi, nyelvpolitikai összképet (BARTHA–LAIHONEN–SZABÓ 2013).

3. A kutatás előzményei és körülményei: helynévadatok Császártöltésről

A hazai tudományosságban két évszázados törekvés a teljes magyar helynévkincs összegyűjtése és közreadása, ám mindezidáig ez csak egyes régiókban, településeken, különböző formákban és szempontok szerint történt meg. Császártöltésről és környezetéről a korai térképi adatok mellett történeti munkák közölnek

határperекből, kontraktusokból származó névadatokat (WICKER szerk. 2015, további irodalommal).

Az első országos helynévgyűjtő vállalkozás, Pesty Frigyes 1864–65-ös kérdőíves felmérése fontos adatokat tartalmaz a településről, ugyanakkor jellegéből adódóan töredékesnek tekinthető, illetve meglepő módon (nyilvánvalóan a választókat író jegyző, bíró döntése következtében) szinte kizárólag magyar nyelvű névformákat mutat (BOGNÁR szerk. 1984).

Az 1960-as évek végétől kibontakozó országos helynévgyűjtés 1975-től Bács-Kiskun megyében is elindult, és néhány éven át Bognár András irányításával intenzíven folyt a megye legtöbb településén. A munka azonban többek között a megye nagysága miatt a tervezettnél lassabban haladt, majd a 90-es évek elejére elakadt. Nyomtatásban csak Kiskunfélegyháza környékének földrajzi nevei jelentek meg, az egyéb járásokból összegyűlt kéziratok egy része mára végleg eltűnt, legnagyobb részük pedig a kalocsai Viski Károly Múzeumban őrződött meg (BÁRTH M. 2021). 2018 és 2021 között ezeket a kéziratokat, mintegy 78 település közel 35000 névadatát vittem adatbázis formájában számítógépre, köztük a Császártöltés földrajzi neveit tartalmazó kézirat anyagát is. Császártöltésen 1977-ben végzett élőnyelvi helynévgyűjtést Glokker Zoltán, amely 491 objektum nevét, névváltozatait tartalmazza. A gyűjteményben az eredeti, kézzel számozott térképmelléklet is megtalálható.

Mivel a kéziratban maradt, különböző szerkesztettségű helynévgyűjtések csak további filológiai és terepmunkával tehetők közzé, szerencsés fordulat, hogy 2022 januárjától elindulhatott a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával működő, a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke által koordinált Magyar Nemzeti Helynévtár Program (<https://mnhp.unideb.hu/>). Ennek keretében a teljes magyar nyelvterületen végeznek élőnyelvi gyűjtéseket a vállalkozás résztvevői, és a korábbi gyűjtésekkel, történeti adatokkal összekapcsolva, egységes adatbázisba rendezik és teszik közzé a magyar helyneveket.

Az MNHP gyűjtőmunkája Bács-Kiskun megyében is elkezdődött, elsősorban egyetemista résztvevőkkel, támaszkodva az 1970-es évekből fennmaradt és az utóbbi években feldolgozott adatokra. Császártöltésen 2022 tavaszán én magam végeztem aktualizáló névgyűjtést, három ELTE BTK-s egyetemi hallgató (Czirfusz Viktória, Ragályi-Sártory Fruzsina, Tóth Nikolett) közreműködésével.¹ 14 adatközlővel készült interjú, többségük a közép- és idős generációhoz tartozik: 70 év feletti (2 férfi, 3 nő), 60–70 közötti (7 nő), 40–60 év közötti (1 férfi), 40 év alatti (1 nő).

¹ Ezúton is köszönöm Takácsné Stalter Judit polgármester és Dr. Miks Antal támogatását a kutatás lebonyolításában és az egyetemi hallgatók segítségét az interjúk készítésében.

A gyűjtés során elsősorban a korábbi gyűjtés(ek)ből származó adatokról faggattuk a helyi beszélőket: a nevek és objektumok ismeretéről, a sváb és magyar névformákról, a nevek használatáról, a két nyelv használatával kapcsolatos attitűdjeikről. A névismereti felmérés fontos része volt a nevek által jelölt helyek lokalizálása, a bizonytalanul lokalizált történeti adatok pontosítása, amelyhez digitális térképet (Google MyMaps) készítettünk. A korábban nem rögzített névformákkal együtt végül egy 577 helynevet tartalmazó adatbázis állt egybe a gyűjtés eredményeként. Az adattár egyéb írott névadatokkal való kiegészítés, egységesítés, szerkesztés és javítás után a Magyar Nemzeti Helynévtár részeként láthat majd napvilágot.

4. Császártöltés múltjáról és nyelvi-társadalmi szerkezetéről

Császártöltésnek más Duna–Tisza közí települések történetével ellentétben nem ismerjük közvetlen középkori előzményét. A területén és környékén fekvő korai települések a török korban elnéptelenedtek, elpusztultak. Patachich Gábor kalocsai érsek 1743-ban írta alá a község telepítő kontraktusát, amellyel — több környékbeli településhez hasonlóan — elindulhatott a falu benépesítése, zömében katolikus, német nyelvű, sváb lakossággal (BÁRTH 2015).

A magyarországi német kisebbség társadalmi és nyelvi kutatásában gyakran visszatérő téma a „sváb” elnevezés használatának kérdése. Német nyelvű lakosság több ütemben, több kibocsájtó tájról települt be az országba, és csak kis hányaduk köthető közvetlenül a történeti Svábföldhöz, amely a mai Baden-Württemberg tartományt, Bajorország nyugati részét és Svájc északi részét foglalja magába. A tudományos és laikus közbeszédben azonban jó ideje általános a hazai német nyelvjárások kollektív sváb megnevezése (lásd még ERB–KNIPF 2004: 80), ezt ebben az írásban is követem, annál is inkább, mert a császártöltési beszélők önmeghatározásában is ez a kifejezés szerepel napjainkban. Ezen gyakorlat mellett szól az is, hogy bár a település német őslakosai nyilvánvalóan több helyről, tájról, nyelvjárási közegből származtak, egy jelentős részük éppen az Ulmtól délnyugatra eső Oberschwaben területéről költözött el a 18. században (BÁNÁTI 1969: 59).

Ellentmondásnak tűnhet, hogy a magyarországi német nyelvjárások kutatói a település nyelvjárását hagyományosan a — svábbal északról határos — rajnai-frank dialektushoz kötötték, és inkább a szomszédos Hajós nyelvváltozatát tekintették, tekintik svábnak. (Bár Császártöltés kevert nyelvjárású jellegét hangsúlyozta KIEFER FERENC is Hajós nyelvjárását részletesen elemző tanulmányában, 1967: 97.) A történeti adatok is azt igazolják, hogy ez esetben a szigorú kategorizáció elfedi a természetes keveredést: a hajdani telepések többféle nyelvjárást hoztak magukkal, és még a 18. században, Magyarországon is sűrűn változtattak lakhelyet: így például Hajósról is több család vándorolt Császártöltésre (BÁRTH

2015: 83). Ugyanezt az összképet, a nyelvjárás kevert voltát tükrözi a magyarországi német nyelvátlasz több térképlapja is, amelyeken a különbségek mellett sűrűn megjelennek azonosságok is a két település, Hajós és Császártöltés dialektális sajátosságai között (UDSA).

Az alapítást követő évek egyházi anyakönyveinek tanúsága alapján a falu lakóinak mintegy egyötödét magyarok alkották, részben a Duna menti Géderlacról áttelepítve (BÁNÁTI 1969: 58, BÁRTH 2015: 83).

A település nyelvi-etnikai összetételének múltbéli megoszlása, történeti alakulása a mai nyelvállapot és helynévhasználat megértéséhez elengedhetetlen lenne, ám a történeti statisztikai kimutatások eredményei meglehetősen furcsa képet mutatnak. A németek aránya 1880-ban még az alapítás éveéhez hasonló, 81,1%-os. 1890-ben már csak 61,1%, 1900-ban 18,5%, 1910-ben 14,2%, 1920-ban pedig 0,3%-ra csökken! Az 1941-es felmérésen a lakosság 71,5%-a német anyanyelvű, de csak 23,6% vallotta magát német nemzetiségűnek. Az 1949-es népszámlálás mindössze 0,13% német nemzetiségű lakost rögzített, 2011-ben pedig a mintegy 2200 fős lakosság 42,6%-a nyilatkozott német nemzetiségről (BÁNÁTI 1969: 211, MNA).

Ezek az adatok a felületes szemlélő számára is jelzik, hogy nem a valós nyelvi-etnikai helyzet, inkább az adott korszakok országos szintű asszimilációs és nyelvi politikája tükröződik bennük. A magyarországi svábok újabb identitásmintái és a kétnyelvűség minden bizonnyal a 19. század második felében kezdtek el terjedni Császártöltésen is. Érdekes ezzel kapcsolatban felidézni a válaszokat Pesty Frigyes kérdőívére a falu előljáróitól, 1864-ből: „van két osztályú elemi iskolája, melyben a tanítás német és magyar nyelven tartatik, a lakosok általában beszélnek magyarul, a magyar nyelvet könnyen tanulják, és úgy a nyelvet valamint a szokásokat szeretik és sajátjukká tették”; majd 1865-ben, a bővebb válaszban: „a lakosság leginkább német telepítvény Vörösvár tájékáról, de magyar családok is költöztek át a környékről, mint még most is fenlévő neveik igazolják, de beoldvadva a német ajkuak közé szintén elnémetesedtek, a lakosság anyanyelve általában német, de a férfiak mindannyi beszél magyarul is, a nők azonban kevésbé” (BOGNÁR szerk. 1984). A szélesebb körű kétnyelvűség tehát később, a 20. század első harmadában terjedhetett el, amikor a standard nyelvi funkciókat a magyar nyelv kezdte betölteni, hiszen a német nyelvjárások erre nem voltak alkalmasak (vö. ERB–KINPF 2004: 81–82). A spontán nyelvi asszimilációs folyamatokat a második világháború utáni politikai folyamatok gyorsították fel: a németiség kollektív bűnösségének hangoztatása, a hazai ellenséges légkör (sajtóban, politikai kommunikációban megnyilvánuló támadások), a kitelepítések, „málenkij robotra”, kényszermunkára elhurcolások után a magyar nyelv vált fokozatosan funkcionálisan első nyelvvé. A helyi nyelvi presztízviszonyokat módosította a felvidékről betelepített magyarok megjelenése is. A kisebbségi nyelv 1940-es

évek végi presztízscsökkenését csak az 1990-es években követte presztízsnövekedés, azonban ekkor már a fiatal és középgeneráció többnyire a német standard változatot sajátította el, a helynevek sváb, nyelvjárási formái passzív, archaikus formában konzerválódtak.

5. Névhasználat, névismeret kétnyelvű környezetben

Bár az interjúk és a megfigyelés tapasztalatai a résztvevők viszonylag szűk köre miatt korántsem tekinthető reprezentatívnak, érdemes leszögezni, hogy a kisebbségi nyelvhasználat általános funkcióvesztésével együtt az egykor kétnyelvű, németnyelv-domináns településen a sváb helynevek ismerete, használata is erőteljesen visszaszorulóban van.

A megkérdezettek szociológiai mutatói alapján a korábbi hasonló vizsgálatokkal (E. NAGY 2021: 171–174) egybecsengő megállapításokat tehetünk a névismeret és a különféle nyelven kívüli változók (életkor, nem, foglalkozás) összefüggéseiről. A helynevek kiterjedtebb ismerete, illetve a sváb helynevek, névváltozatok ismerete egyaránt életkor függvénye: a fiatalabb helyi beszélők jóval kevesebb helynevet tudtak felidézni, mint az idősebbek. Nem meglepő, hogy a legtöbb helynevet a 90 év feletti adatközlő ismerte, térben is azonosítva, nyelviségtől függetlenül.

Sok esetben az 1977-es gyűjtés adataira rákérdezve kitérő válaszokat kaptunk, amelyek passzív névismeretről tettek tanúbizonyságot: az adatközlők hallották valaha az adott helynevet, de régóta nem használják, nem is tudják lokalizálni a jelzett objektumot. A legtöbb ilyen eset összefüggött azzal, hogy az adott hely funkciója megváltozott, épület, út, híd már eltűnt, földterület beépült stb.: *Örjegr Prukk* ('Örjeger Brücke' = 'Örjegi-híd') – „Már nem használják”; *Okszästälē*² ('Ochsenstellung' = 'ökörállás') – „Régen használták, mára elveszett a név, mert az ökrök sincsenek már meg”; *Milónā kātā* ('Melonen Garten' = 'dinnyéskert') ~ *Dinnyeföld* – „Ismerős, de már nem használják”, *Cíglófā Perg* ('Ziegelofen Berg') ~ *Téglagyár-domb* – „Ahol a *Téglagyár* van, ott van mellette egy domb, inkább *Téglagyár*, svábul nem használják.”

Bár az 1977-ben végzett gyűjtés adatközlőinek nevét és korát sajnálatos módon nem ismerjük, sejtethető, hogy a gyűjtő a leletmentés becsülendő szándékával elsősorban az idősebb korosztályt szólította meg, így az ott olvasható adatok egészen mélyre nyúlnak vissza: a 19–20. század fordulójának épített és természeti környezetére, kulturális és emberi viszonyaira utalnak, amiből számos elem feledésbe merült a 21. század elejére. Ilyen név a ma már ismeretlen *Pácskr Rëāmā* ('Patschker Riemen' = 'pacscher szíjak'), *Slágprukk* ('Schlacht Brücke' = 'vágóhíd'), *Krājca vízá* ('Kreuzen Wiesen' = 'krajcáros rétek').

² A sváb nevek lejegyzésekor a helynévgyűjtemények szokásainak megfelelően a magyar egyezményes hangjelölés karaktereit használok.

A 20. századi helynévgyűjtések módszertani irodalmában sűrűn hangoztatott vélekedés volt, hogy a nem is fontos tényező a névismeret tekintetében: a határban sűrűbben mozgó férfiak több helynevet ismertek, mint a kevésbé mobilis életmódot élő nők. A hagyományos paraszti életmód megváltozásával ez a különbség is feloldódni látszik: a császártöltési adatközlők esetében nem volt kimutatható efféle aránybeli eltolódás a férfi névhasználók irányába. Annál inkább számít a foglalkozás: a helyi közigazgatás egykori dolgozója a belterület neveit ismerte kiválóan, a hobбивadász adatközlő pedig a külterületet.

Az interjúk során egyértelműen kiderült, hogy a beszélők általános helynévismerete, és a sváb névváltozatok ismerete a település belterületén, illetve a falu központjában a legerősebb, és a külterületek felé haladva egyre gyengül. A sváb helynevek közül legtöbbször az utcák hagyományos elnevezéseit emlegették: *Langász* ('Lange Gasse' = 'hosszú utca') ~ *Kossuth Lajos utca*; *Poksz Kász* ('Box Gasse' = 'bokszt utca') ~ *Hajósi utca*; *Cverkász* ('Zwerchgasse' = 'központi utca') ~ *Kereszt utca* ~ *Keceli utca*; *Tamfmíl Készle* ('Dampfmíl Gasslein' = 'Gőzmalom utca'). De néhány egyéb objektum (vízfolyás, kiemelkedés, épület) is idesorolható: ezek a helyek a tájékozódásban, kommunikációban minden bizonnyal kiemelt szerepet töltenek be a helyi társalgásokban: *Áltáperg* ('Alte Berg') ~ *Öreghegy*; *Milkrábá* ('Mühlengrabe') ~ *Malomárok*; *Cíglófá* ('Ziegelofen') ~ *Téglaégető*.

6. Sváb–magyar kölcsönhatások a névhasználatban

Mind a történeti adatok között, mind az élőnyelvi interjúkban a nyelvek közti kontaktusjelenségek számos érdekes példájával találkozunk. A korai, 18. századi névintegráció jó példái a helyi sváb névhasználatban a környékbeli középkori települések nevét megőrző pusztanevek átvételei, mint *Csala*, *Morcs*, *Polgárdi* (WICKER szerk. 2015: 62–74): *Pógáré Vajgét* ~ *Polgárdi szőlők*; *Klácsálám Hersaft* ~ *Kiscsalai uradalom*; *Morcs* – „*Morcs* svábul is meg magyarul is.” De ide tartozik a falu nevének sváb *Tschasart*et változata is. (A *Kaiserdamm* változat későbbi, hivatalos névadás terméke.)

A 1864–65-ös Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés már említett magyar névformái több szempontból is érdemesek a figyelmünkre. Magyarul találhatók meg benne azok a fontosabb helyek, amelyek az 1977-es gyűjtésben svábul szerepelnek, és többségük ma is ismert mindkét nyelven: *Hosszú sor* ~ *Langász*, *Zsidó uca* ~ *Júda Kász*, *Öreghegy* ~ *Áltáperg*, *Szamárvölgy* ~ *Ézlátjlr*, *Gömbölü hegy* ~ *Rondá Híbl* stb. Sejthető, hogy a kérdőív válaszait író Hoffmann Lajos jegyző és Koch Vince bíró tudatosan, a korszellemnek megfelelni igyekezve választotta a magyar változatokat az egymás mellett létező párhuzamos névrendszerekből. Az egy évvel korábbi, szűkszavúbb válaszukban még rá is erősítenek az egynyelvűség látszatára: „a dülők nevei mind magyarok, mint p. o. van szamárhegyi dülő, öreg hegyi dülő, csalai dülő, őrjegi dülő, s több a fele egyéb nevezetesség a határban nincsen”.

Egyetlen kivételként a ma is élő *Fukszvédl* helynév szerepel svábul a dokumentumban: „Fuxvédl a falu szélén az őrjegi kertekre dűl, a rókákról kapván nevezetét, kik az őrjeből éjszakának idején az udvarokba belopakodván, a baromfiakba nagy kárt tettek” (BOGNÁR szerk. 1984). A helynévnek tehát ekkoriban nem volt magyar megfelelője, magyar nyelvi környezetben is használták. Az utcácska mai hivatalos neve *Zója utca*, de a mindennapi nyelvhasználatban is a *Fukszvédl* az általános: „mindig így mondták – a *Fukszvédl* utcában”. A név története és eredete különösen érdemes a figyelmünkre. A Pesty-gyűjteményben tehát az *Őrjeg* mocsaraiból a faluba betévedő rókákhoz kötötték az elnevezést. Az 1977-es gyűjtésben ’rókafarok’ értelmezést, és „rövid kis utca, olyan, mint a róka farka” népi eredetmagyarázatot kapunk hozzá. Ugyanezt a motivációt sejtették — kissé bizonytalanul — 2022-es adatközlőink is, hozzáátéve, hogy ez furcsa, hisz a róka farka hosszú. Egy hasonló névvel találkozunk a Baranya megyei Véménd német helynevei között is: *Vukszvédl* ~ *Fukszdvédl*, ahol az utca alakjával (kanyarodásával és végződésével) magyarázzák a név létrejöttét a szerkesztők (BMFN. 56).

Bár a császártöltési *Fukszvédl* is kanyarodik, egy másik lehetséges etimológia véleményem szerint még szóba jöhet. A német *Fuchswedel* tájszó a ’rókafarok’ jelentésen kívül egy egész Európában elterjedt mezei fűféle növény, a réti ecsetpázsit (*Alopecurus pratensis*) elnevezése is. Ráadásul, a sokféle névvel (*Eselgras*, *Rattenschwanz*, *Roggengras* stb.) illetett növényt éppen Memmingenben nevezték *Fuchswedel*-nek a 19. században (PRITZEL–JESSEN 1882: 22), amely város a császártöltési öslakosok kibocsájtó területén, Oberschabenben, Ulmtól mindössze 56 km-re található. Eszerint a magyarázat szerint a falu szélén lévő terület, később utcácska az ott sűrűn található növényzetről kapta a nevét, majd ez a jelentés elhalványult a későbbiekben, a név reszematizálódott. A kétnyelvűség erősödésével pedig a többségében magyarra lefordított nevek mellett ez a név megmaradhatott eredeti formájában, mert a beszélők már elbizonytalanodtak eredeti motivációjában.

A történeti névadatok között úgynevezett hibrid nevekre is találunk példákat. Ezek minden bizonnyal a 20. század első felében lejátszódott spontán nyelvi asszimiláció korszakához köthetők, amit a bennük magyar szóval jelzett fogalmak történeti háttere is sejtet. A *Ráadás ékr* (’Ráadás Äcker’ = ’ráadás földek’), *Földreform Vajgát* (’Földreform Weingarten’ = ’földreform szőlők’), *Vitéz Föld* ~ *Vitéz-földek* ma már nem ismertek, motivációjuk az 1920-as évek történéseire (földreform, első világháború utáni vitézi telkek kiosztása) utal. Hasonlóak a *Református Khër*, illetve a *Csoportháusz* nevek is, bár utóbbi a tévesz-csoportra vonatkozik, vagyis az 1950-es, 1960-as évek terméke.

A település északi részén található *Kőbánya* és *Újpest* falurészek egyesek szerint a 20. század elején Pesten dolgozó munkásoktól, mások szerint a falu-

központtól távol eső helyzetük miatt kapták nevüket. Ellentétben a 19. századra, vagy korábbra visszavezethető transzparens, egyenértékű névpárokkal, amelyek a kontextus és beszédpartner függvényében kerülnek elő svábul vagy magyarul a kommunikációban, ezek csak egy alakban használatosak: „Ich gehe um zu Franz im Kőbánya”.

Ugyancsak az 1920-as évek kétnyelvű állapotára, de a sváb–magyar irányú nyelvi mozgásokra vezethető vissza a falu nyugati részén húzódó Duna-völgyi-főcsatorna helyi elnevezése, a *Báger*. Általánosan ismert magyarázat, hogy az 1923–24-ben kiásott meder a kotrógép után kapta a nevét: „a gépet, amivel vájták ki, Bágernek hívták”.

Talán a *Fukszvédl*-hez hasonló deszemantizáció okozhatja, hogy a *Hőfstëllä* (‘Hofstelle’ = ‘szérű’) helynév is előfordul magyar kontextusban. „Tudja: »me-
gyek a Hőfstëllára«, nincs magyar neve”. Az egykor a házak mögötti terület, ahol a takarmányt tárolták, és a cséplést végezték, bizonyára már jó ideje elvesztette ezt a funkcióját, ahogy valószínűleg a magyar *szérű* szó sem értelmezhető sok magyar nyelvhasználó számára.

7. Névszemiotikai tájkép és névrevitalizáció

Ahogy fentebb is jeleztem, a 2022-es interjúkból egyértelműen a sváb nyelv-változat funkcióvesztése, visszaszorulása, ezzel együtt a sváb névformák passzi-válódása, eltűnése derül ki. Az elmúlt évtizedekben keletkezett — tehát az 1977-es gyűjtés idején még nem létező — új helynevek mindegyike magyar nyelvű: *Teleház*, *Telefonos út*, *Tankok útja* stb. Bizonyára hosszabb résztvevő megfigyeléses vizsgálattal feltérképezhető lenne, hogy milyen indokkal kerülnek elő mégis sváb névformák a helyi beszélők mindennapi kommunikációjában. „Amikor csak úgy tudjuk...” — mondta egy adatközlőnk, illetve többen is utaltak arra, hogy egyfajta nyelvi humor, stílustörés, csoportidentitás-erősítő nyelvi játék az, ha mondandójukban a sváb névformát szerepeltetik.

Az elmúlt évtizedben megerősödött kutatási terület a nyelvi tájkép, vagyis az írott nyelvi környezet vizsgálata, főként többnyelvi, nemzetiségi környezetben. Az efféle tanulmányok egyik fő tanulsága, hogy a kisebbségi nyelv presztízsét a nyelvpolitika döntése vagy az oktatás állapota mellett a nyelvi tájkép is erősen befolyásolja (BARTHA–LAIHONEN–SZABÓ 2013). A nyelvi tájképben kitüntetett szerepű tulajdonnevek vizuális használata kétnyelvű környezetben a „névszemiotikai tájkép” (szlovákiai példán lásd: BAUKO 2015).

Császártöltés nyelvi tájképét egyértelmű államnyelvi dominancia jellemzi, csak a település neve tűnik föl német *Tschasartet* formában néhány feliraton. Itt-ott felfedezhetünk „*Achtung! Scharfer Hund!*” feliratokat harapós kutyák elé húzott kerítéseken. Az utcanévtáblák, intézményi és üzleti feliratok döntően magyar nyelvűek.

A település élénk nemzetiségi-kulturális életét, hagyományőrző szándékait viszont jól mutatja, hogy a kisebbségi kultúra számos intézményi megvalósulása (nemzetiségi iskola, sváb tájház, táncsoport stb.) mellett az önkormányzat 2015-ben egy különleges kirándulótut hozott létre, Ősi ösvény néven. A nyolc és fél kilométeres túraút a község határán vezet végig, a rajta kihelyezett fatáblákon helynevek és a természeti környezetre utaló szavak (pl. növénynevek) olvashatók magyarul, svábul és németül: „*Malom árok – Milé krábá – -r Mühlengraben*”. A sváb és német variánsok külön szerepeltetése finom figyelmeztetés arra a veszélyre, hogy ha a standard német nyelvváltozat a helyi dialektus rovására erősödik meg (ahogy az a fiatalabb generációknál egyértelműen kimutatható), azzal a helyi kultúra is szegényedik. A néhány kiemelt helynév (dűlőnév, határnév) táblákon való szerepeltetése egészen kivételes, szimbolikus gesztus, amely a korábbi sváb helynévanyag revitalizálásának fontos lépéseként is értelmezhető.

Irodalom

- BÁNÁTI MIKLÓS 1969. *Huszonkét évtized az új hazában. Császártöltés község történelmi adattára 1744–1964.* Kecskemét, magánkiadás.
- BARTHA CSILLA szerk. 2018. *A többnyelvűség dimenziói: Terek, kontextusok, kutatási távlatok.* Általános Nyelvészeti Tanulmányok 28. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BARTHA CSILLA–LAIHONEN, PETTERI–SZABÓ TAMÁS PÉTER 2013. Nyelvi tájkép kisebbségben és többségben. *Pro Minoritate* 22/3: 13–28.
- BÁRTH JÁNOS 2015. Császártöltés telepítő kontraktusa. In: WICKER ERIKA szerk. *Császártöltés I. A császártöltési határ története a kezdetektől a falu alapításáig.* Császártöltés, Helytörténeti kiadványsorozat. 79–89.
- BÁRTH M. JÁNOS 2021. Helynevek Bács-Kiskun megyéből. Egy torzóban maradt névtár közzétételi munkálatai. *Névtani Értesítő* 43: 199–206.
- BAUKO JÁNOS 2015. Kétnyelvűség és névszemiotikai tájkép. Kisebbségi névtörvények és vizuális tulajdonnév-használat Szlovákiában. *Névtani Értesítő* 37: 179–194.
- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk., *Baranya megye földrajzi nevei 1–2.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1982.
- BODÓ CSANÁD–HELTAI JÁNOS 2018. Mi a kritikai szociolingvisztika? Elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 142: 505–523.
- BOGNÁR ANDRÁS szerk. 1984. *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Pest-Pilis-Solt Vármegye és kiegészítések.* Szentendre, Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár.
- ERB MÁRIA–KNIPF ERZSÉBET 2004. Sváb, német és magyar: variabilitás a magyarországi németek nyelvhasználatában és kódválasztásában. In: GECSŐ TAMÁS szerk., *Variabilitás és nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 34. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 80–90.
- GERSTNER KÁROLY 1981. Magyar–német kettős földrajzi nevek Komárom megyében. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi*

- Konferencia előadásai.* Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 181–183.
- HUTTERER MIKLÓS 1970. A magyarországi németség 1686 utáni névanyagának vizsgálata. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia.* Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 289–293.
- KIEFER FERENC 1967. Zur synchronischen Beschreibung einer schwäbischen Mundart in Ungarn. Die Mundart von Hajosch. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae Tomus 17*: 89–120.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 2.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 365–472.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MNA = Magyarország Nemzeti Atlasza: emna.hu
- E. NAGY KATALIN 2021. *Empíria és teória a helynév-szociológiában.* A Magyar Névértéktár Kiadványai 53. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* A Magyar Névértéktár Kiadványai 18. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- PRITZEL, GEORG AUGUST–JESSEN, CARL 1882. *Die deutschen Volksnamen der Pflanzen. Neuer Beitrag zum deutschen Sprachschatze.* Hannover, Philipp Cohen.
- UDSA = KOLOMAN BRENNER–MARIA ERB–KARL MANHERZ Hrsg., *Ungarndeutscher Sprachatlas. Südungarn. 1.* Budapest, ELTE Germanistisches Institut, 2008.
- WICKER ERIKA szerk. 2015. *Császártöltés I. A császártöltési határ története a kezdetektől a falu alapításáig.* Császártöltés, Helytörténeti kiadványsorozat.

Bilingualism and Name Usage in Császártöltés

The paper studies the Hungarian and German (Swabian) toponyms of Császártöltés in Bács-Kiskun County. The main sources of data include a toponym collection from 1977 that is available in manuscript form and a 2022 field work where the respondents provided information not only about local names but also the varying use of the two languages. The paper provides examples to illustrate the impact of bilingualism on name giving and name usage, while also analyzing current name awareness within a socio-historical context.

Keywords: Hungarian National Toponym Registry, toponym collection, bilingualism, German-Hungarian linguistic contacts, Császártöltés, Bács-Kiskun County

Bárth M. János
ORCID: 0000-0003-3389-7558
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
barth.janos@btk.elte.hu

Lehet-e vicces a nyelvjárás, és ha igen, miért nem? A nem standard nyelvváltozatok mint a humorképzés eszközei és célpontjai*

JÁNK ISTVÁN

1. Bevezetés

A nyelvjárás (vagy sok esetben inkább: a nyelvjárásban beszélő ember) számos esetben karikatúrák, kabaréjelenetek tárgya, szereplője vagy épp a humorképzés eszköze. Ilyenkor a nyelvjárás gyakran a műveletlenség, az alacsony intelligencia, az iskolázatlanság szimbólumaként jelenik meg, ezzel konstruálva a hallgatóság számára szórakoztató karaktert, szituációt és teremtve meg a komikumot. A humorkonstruálás e formája sok magyar humorista, stand-upos nyelvi-előadói eszköztárának a része, sokakat szórakoztatva ezzel a közönség soraiból. Ez azonban több problémát is felvet.

Jelen tanulmány a magyar humoristák, előadók dialektusok (gyakran valójában dialektusimitációk) és más nem standard nyelvváltozatok által történő humorképzését mutatja be a jelenség prototipikus megjelenési formáinak ismertetésén keresztül. A munka részben úttörő: kifejezetten ezzel a témával foglalkozó tanulmány nem jelent meg magyar vonatkozásban, csupán a nemzetközi szakirodalomban vizsgáldtak néhányan a kérdés kapcsán (pl. HIEBERT 2015, JONTES–TRDINA 2018, LOCKYER 2010), valamint olyan hazai attitűdvizsgálatok ismertek, amelyek egy-egy kérdése a nyelvjárás kabaréjelenetekben való megjelenésére, alkalmazására kérdez rá (lásd KISS 2009, ZIMÁNYI 2015). Ahogy a nemzetközi példák mutatják, többféle lehetőség is kínálkozik a nem standard nyelvváltozatok és a humor kapcsolatának vizsgálatára. Többek között kiválasztási szempont lehet egy-egy időszak, korszak, sorozat, karakter, konkrét nyelvváltozat stb. Munkám újszerű és kísérleti jellegéből adódóan azonban nem az említett aspektusok valamelyikéből vizsgálom a témát, hanem jóval általánosabban, mozaikszerűen felvillantva a főbb kérdéseket és felvetéseket. Több példán keresztül azt szándékozom illusztrálni, hogy egy-egy nem standard nyelvváltozat (különösen egy-egy dialektus) viszonylag magas számban mint humorforrás jelenik meg, ám a legtöbb

* A tanulmány az NTP-NFTÖ-21-B-0041 azonosítójú Nemzet Fiatal Tehetségeiért című pályázat támogatásával jött létre.

esetben úgy, hogy ennek hatása társadalmi szempontból erősen aggályos, ugyanis nyelvi alapú sztereotípiákat erősít meg és erősít fel, és teremt újra és újra, továbbá a nyelvi előítéletesség legitimálójává válik. Mindez azonban nem törvényszerű, hiszen több olyan példa is hozható, amikor a nyelvjárás nem ilyen módon képezi a humor forrását, tárgyát.

A tanulmány első része az előbbieken fölvezetett jelenség értelmezésének lehetséges elméleti kereteit ismerteti, különös tekintettel a perceptuális dialektológiára, valamint a témához szorosan kapcsolódó fogalmakra. Ezt követően az egyes nyelvi jelenségekhez tartozó példaanyag bemutatása és elemzése történik. Az elsősorban kabaréjeleneteket vagy stand-up előadásokat megörökítő videó- és hanganyagokból származó példaanyag lejegyzése diakritikus jelekkel történt, így e formában közlöm ezeket a tanulmányban. A konkrét példák ismertetése után az általánosabb és a leginkább releváns tanulságokat, főbb következtetéseket összegzem a formális funkciók mellett kitekintő, kutatás- és vitaindító szándékkal.

2. Elméleti keretek és lehetőségek

Az elmúlt néhány évtized dialektológiai és szociolingvisztikai kutatásaiban és elméleti kereteiben a fókusz némiképp eltolódott a nyelvi megnyilatkozásokról, illetve azok (rendszerszintű) leírásáról maguknak a nyelvi megnyilatkozás létrehozóinak, résztvevőinek az irányába, azaz egy beszélőcentrikusabb vizsgálati irány vette kezdetét. A kezdeti egyetlen szempontot vagy dimenziót (területi tagoltság) kiegészítő kettős (területi és szociális) megközelítés hamar háromdimenzióssá vált a pragmatika-központú felfogás egyre nagyobb térnyerésével (KNIPF 2012). A nyelvi megnyilatkozások leírása így egyre több tényező figyelembevételével valósulhatott meg, a lehetőségek tára kiszélesedett.

A fenti változás pozitív hozadéka, hogy sokkal pontosabb és részletesebb képet kaphatunk a nyelvről és annak különféle aspektusairól, részegységeiről. Azonban ennek ára van: minél pontosabb leírást kívánunk adni egy-egy megnyilatkozásról, annál inkább a kvalitatív elemzés irányába szükséges elmozdulnunk a kvantitatív adatelemzés felől. Ez sok esetben nem jelent problémát, sőt kifejezetten kíváncsi, ám a dialektológiai vizsgálatok esetében például rendkívül nagy energiabefektetést igényel. Ezen túlmenően számos kérdést, problémát vet föl mind elméleti, mind gyakorlati oldalról. Homályos például, hogy mekkora az az adatközlőszám (az adott beszélőközösség hány százaléka), amiből releváns és kellően megalapozott következtetéseket lehet levonni a beszélőközösség egészére nézve; nem egyértelmű, hogy bizonyos háttérváltozók milyen jelentőségűek a szociolingvisztikai vizsgálatokban. Kérdéses, hogy a nyelv interszubjektív, diskurzusokban alakuló jellege mennyire ragadható meg, mennyire jegyezhető le a valóságban; ugyancsak megkérdőjelezhető, hogy az egyes fogalmaknak (például a nyelvjárásnak vagy nyelvváltozatnak) a statikus jellege valóban kiküszöbölhető-e

az újabb megközelítések révén, ahogy az is, hogy a humor és a nyelvjárási megnyilatkozás mennyivel értelmezhető hatékonyabban ilyen keretben.

A különféle megközelítések felfoghatók egymással versengő vagy egymást kiegészítő perspektívákként is. Jelen tanulmány ez utóbbi felfogást követi, így az egyes elméleti keretekből a téma szempontjából leginkább hasznos elemeket emeli ki.

2.1. A dialektológia mint hagyományos értelmezési keret

A nyelvjárások kutatása — mind nemzetközi, mind magyar viszonylatban — mindössze másfél évszázados múltra tekint vissza. A szakirodalom ugyan nem teljesen egységes a tekintetben, hogy pontosan mikortól beszélhetünk a dialektológia tudományáról, annyi azonban bizonyos, hogy fiatalabb területről van szó, mint elsőre feltételezhető. „A nyelv(járás)i különbségek megfigyelése annyira hétköznapi jelenség, hogy egészen meglepőnek tűnik azon megállapítás, mely szerint a nyelvjárások szisztematikus tanulmányozására irányuló törekvések csupán a 19. század második felében kezdődnek el” — írja a CHAMBERS–TRUDGILL szerzőpáros *Dialectology* című kötetében (1998: 13; fordítás tőlem J. I.). Az állítás háttérében az áll, hogy a 19. század második feléig a nyelvjárási területek és jelenségek jellemzése erősen intuitív, mindamellett meglehetősen alkalmi volt, arról nem beszélve, hogy csak ekkortájt vált világossá, hogy az ilyen jellemzések nyelvtudományi szempontból nagymértékben megkérdőjelezhetők (1998: 13–30).¹

Az első tudományos igényű dialektológiai munkáknak a nyelvatlaszokat szokás tekinteni, azok közül is a német GEORG WENKER prototipikus vizsgálatát. WENKER 1876-tól közel 45 ezer tanítótól kérte levélben standard német mondatok helyi dialektusokra való transzformálását, majd válaszaik alapján igyekezett térképen ábrázolni az ez alapján leírható német nyelvi jelenségek területi megoszlását. A vizsgálat eredményeit a világon elsőként publikált nyelvjárási atlasz, az 1881-ben megjelent *Sprachatlas des Deutschen Reiches* foglalja össze. HABÁR WENKER munkája megelőzte az övét, a francia JULES GILLIÉRON legalább akkora jelentőségű a nyelvföldrajzi kutatás és nyelvatlaszkészítés tudományában, főleg ami a módszertani kérdéseket illeti. Ő egy valamivel szerényebb kérdőíves kutatást valósított meg, 639 franciaországi település és 700 adatközlő bevonásával. Ennek eredményeit 1902 és 1910 között publikálta (részletesen lásd CHAMBERS–TRUDGILL 1998: 14–31, JUHÁSZ 2001). Magyarországon a dialektológiával kapcsolatos diskurzusok szintén a 19. században kezdődtek el, s az 1800-as évek derekától már találunk leírásokat egy-egy nyelvjárásra vonatkozóan (lásd pl.

¹ Természetesen grammatikai munkák és szótárak jóval korábban is születtek, azonban ezek más céllal jöttek létre, nem elsődlegesen a nyelvi rétegzettség, rétegződés rendszerszerű tanulmányozására születtek.

TORKOS 1857-es munkáját a palóc nyelvjárással kapcsolatban), azonban a nyelvjárásokat csak jóval később kezdték el átfogóan feltérképezni. A magyar nyelvjárások atlasza csak a 20. század második felében jött létre (KISS 2000: 262). A nyelvjárások és a humor összekapcsolása ebben az időszakban kevésbé volt jelentős, és egyértelműen kimutatható, erre az 1980-as évek végétől irányult némi figyelem (ZIMÁNYI 2015), ám kifejezetten ilyen törekvésű vizsgálat idehaza tudtommal nem készült.

A dialektológiai kutatási módszertannal és elméleti kerettel dolgozva két lényeges feladatunk lehet a nyelvjárás és a humor kapcsolatát vizsgálva: behatárolni, hogy mely nyelvjárás(ok)ról lehet szó, valamint lejegyezni (pl. diakritikus jelek segítségével) őket, amennyiben erre van lehetőség. Meg lehet állapítani például, hogy egy humorista beszél-e nyelvjárásban, ha igen, milyenben, illetve ha nem, akkor mely nyelvjárást próbálja imitálni. Megállapításainkat természetesen szövegek lejegyzésével támaszthatjuk alá.

2.2. Kritikai és nem kritikai szociolingvisztikai keret

A fent említett kutatásoktól kezdődően egészen napjainkig számos változás, finomítás történt a dialektológia módszertanát és elméletét illetően. Az egyik ilyen, fordultnak is nevezhető változás a nyelvi megnyilatkozások keletkezésének külső (szociokulturális) körülményeit is leíró, azokat a vizsgálat tárgyává tevő szociolingvisztikai irány. A szociolingvisztika tudományterületének alapvetését hagyományosan az amerikai nyelvész WILLIAM LABOV munkásságához kötik. Az 1960-as évektől kezdődően az olyan háttérváltozók, mint a nem, életkor, társadalmi vagy etnikai háttér egyre hangsúlyosabbá váltak. Új fogalmak (pl. a nyelvi változó) jelentek meg, melyek nemcsak az elméleti, hanem a módszertani keretek megújítását is elősegítették mind az adatgyűjtés, mind az adatelemzés területére vonatkozóan. Ennek egyik fő oka, hogy a dialektológiai vizsgálatokban használt vizsgálati és eszközök számos nyelvi-nyelvhasználati kérdés elemzésében nem bizonyultak elégségesnek.

A szociolingvisztikában a különféle nyelvi markerek mellett az is rendkívül hangsúlyos volt, hogy ezekre a markerekre hogyan reagálnak a nyelvhasználók, azaz milyen nyelvi attitűdöket tanúsítanak egy-egy nyelvjárás kapcsán. Az ilyen vizsgálatok kiváltképp fontosak, ha a nyelvjárások humorral való kapcsolatát kívánjuk vizsgálni. A meglévő hazai vizsgálatok közül mindössze kettő (KISS 2009, ZIMÁNYI 2015) érinti a témát. Arra a következtetésre jutnak (egyetemisták körében végzett vizsgálat alapján), hogy az érintettek egy része kifejezetten a kabaréjelenetekben találkozók a nyelvjárásokkal (KISS 2009), illetve sokan úgy vélik, hogy a nyelvjárás nagyban hozzájárul a komikumhoz, avagy fokozza a humor hatásosságát, ám egyes adatközlők szerint kifejezetten sztereotíp, bántó, sértő (ZIMÁNYI 2015).

A néhány évtizede egyre jelentékenyebb kritikai szociolingvisztika irányzata a hagyományos szociolingvisztika több alapfogalmát is megkérdőjelezi, újraértelmezést javasol, s szakít azzal a hagyománnyal, amely a nyelvet a Saussure-féle struktúráként szemléli, tárgyiasítja, és a beszédet az e metaforizáció által létrehozott illúziószerű zárt rendszerek és alrendszerek segítségével próbálja megragadni. Ehelyett a nyelv interszubjektív, diskurzusokban formálódó jellegét emeli ki, így új fogalmi és metaforizációs megközelítésben gondolkodik (vö. BLOMMAERT–RAMPTON 2011, ECKERT 2008, PENNYCOOK 2016). A kritikai szociolingvisztika az előbb említett rendszerszemlélettől elszakadva a beszélés egy-egy módját a fluiditás metaforájából kiindulva értelmezi. A nyelveknek és változatoknak nevezett egységek közötti átjárás lehetőségét a *transzlingválás*, a *szuperdiverzitás* vagy a *metrolingválás* terminusok alkalmazásával próbálja elérni (GARCÍA 2009, PENNYCOOK 2016), s a megszólalást magát úgy igyekszik megragadni, hogy a leírás alapegységévé a nyelvi forrást — azaz egy szemiotikai jelet, valamint a hozzá kapcsolódó jelentés- és értéktulajdonítást (AGHA 2007: 29–40) — teszi, s a nyelvet változataival együtt ennek az absztrahált megjelenési formájaként értelmezi (BLOMMAERT 2016, BODÓ–HELTAI 2018, JØRGENSEN 2008, PRESTON 2017, VERTOVEC 2007). Ebben az elméleti keretben tehát a humorképzés alapja a nyelvi forrás és a hozzá kötődő jelentés- és értéktulajdonítás, ami a BAKHTIN-féle (1981) heteroglosszia, azon belül a sokszólamúság, multidiszkurzivitás és nyelvi diverzitás felől értelmezhető. A beszélők a különféle nyelvi forrásokat különbözőképpen, különféle módon és mennyiségben veszik át egymástól a diskurzusok közben, vagyis többek között különbözőképpen stilizálják őket. Így működhet a nyelvjárás vagy annak egy gyengébb imitációja is akár mint humorforrás, s ennek nézőkre gyakorolt hatása az egyes nézők appercepciós mezőjében érvényesülhet a kulturális előismeretek — implicit vagy explicit — számbavétele révén (BAKHTIN 1981, BUSCH 2014).

Ahogy az a fentiekből látszik, a kritikai szociolingvisztika az olyan alapfogalmakat mint a nyelv, a nyelvváltozat, az egy- vagy kétnyelvűség stb. túlságosan statikusnak tartja. Az elmélet képviselői úgy vélik, hogy ezek olyan modernista koncepciók, amelyek esszenciális módon rendelnek egymáshoz nyelvi és etnikai elrendeződéseket, ezáltal olyan gondolati konstrukciókhoz vezetnek, amelyek keretében bizonyos beszélők megszólalásai csak pontatlanul írhatók le. Mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy az említett fogalmak teljes elvetése nem történik, s nem is történhet meg, mivel anélkül a kritikai szociolingvisztikai szemlélet sem képes működni. Más fogalmak kerülnek a fókuszba ugyan, ám ezek csak a korábbi terminusokkal együtt képesek létezni. Továbbá azt a problémát, hogy egy-egy nyelvi vizsgálat mindig korlátolt és fenttartásokkal értelmezendő, ez az irány sem képes feloldani, legfeljebb csak elméleti szinten; a gyakorlatban nem tud minden tényezőt (például lelkiállapotot, előzetes ingereket, koncentrációt) figyelembe venni, ami aktuálisan meghatározhat egy-egy nyelvi megnyilatkozást.

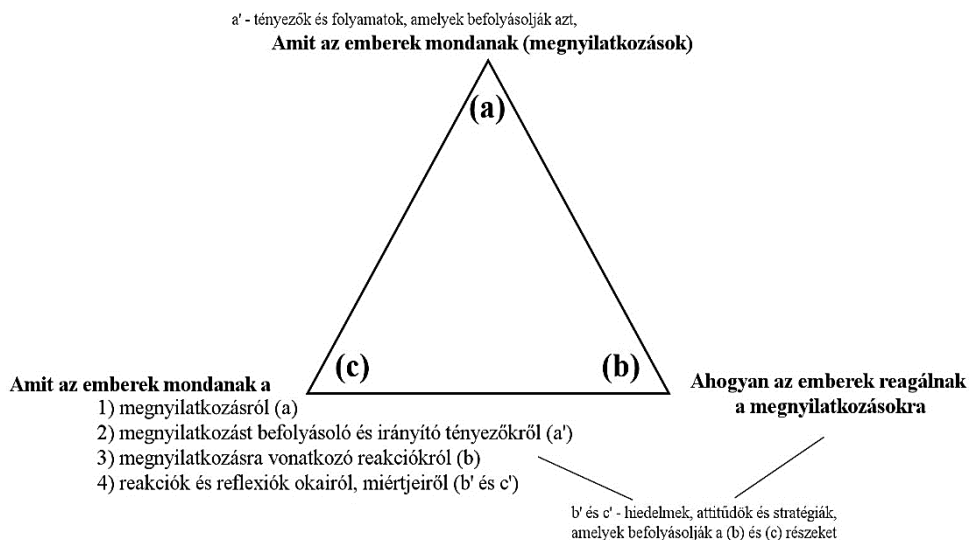
A szociolingvisztikai alaptézisekből kiindulva — kritikai és nem kritikai iránytól függetlenül — alapvetően három fontos dolgot tehetünk a témát illetően. Leírhatjuk a nyelvhasználati jellemzőket, regisztereket, hasonlóan a dialektusokhoz; meghatározhatunk bizonyos háttérváltozókat, amelyek esetlegesen összefüggésben állnak a nyeli produktummal; valamint feltárhatjuk, hogy a nyelvhasználók hogyan viszonyulnak, reagálnak az egyes megnyilatkozásokra. Ez utóbbi különösen erőteljesen kapcsolódik a perceptuális dialektológia tudományának vizsgálati tárgyához.

2.3. A perceptuális dialektológiai keret

A népi nyelvészet és a hozzá kapcsolódó perceptuális dialektológia kezdete nagyjából az 1900-as évek derekára tehető, bár előzményként megemlítendő a főként PIETER WILLEMS nevéhez köthető, 19. század végi vizsgálat a különböző francia nyelvjárásokra vonatkozóan (lásd WILLEMS 1886). Az első mai értelemben vett perceptuális dialektológiai kutatások Japánban, valamint Hollandiában jelentek meg, jóllehet más módszertani és didaktikus célt tűzve ki maguk elé (vö. GROOTAERS 1958 és WEIJNEN 1946). Az 1970-es évekre annyiban mindenképp egységes perceptuális dialektológiáról beszélhetünk, hogy központi elem volt a laikus nyelvhasználói vélekedések alapján történő dialektológiai határok meghatározása (és legtöbbször térképen történő ábrázolása), valamint az ebben fennálló különbségek mértékének megjelenítése (PRESTON 1999: xxv–xxxii).

A fentiekből kitűnik, hogy a perceptuális dialektológia a nyelvhasználók nyelvről, nyelvváltozatokról, nyelvi formákról alkotott, elsősorban laikus nézeteit, gondolatait vizsgálja. Többek között azt, hogy mit gondolnak az egyes laikus beszélők egy-egy nyelvváltozatról, nyelvről; milyen markerek alapján azonosítják és/vagy különítik el ezeket a változatokat; mit gondolnak ezen nyelvváltozatok funkciójáról; hova helyeznék el őket (helyileg), hol húznak meg dialektológiai határokat; s nem utolsósorban kihez kötik ezeket, hol húznak meg „szociolingvisztikai határokat” (vö. PRESTON 1999: xxiii–xxv).

A felsoroltak alapján a perceptuális dialektológia részben a dialektológiához, részben a szociolingvisztikához kapcsolódik. Összességében olyan tudományterületről van szó tehát, amely az átlag, nem nyelvész beszélők nyelvi ideológiáival (legalábbis azok egy részével), népnyelvészeti kérdésekkel foglalkozik dialektológiai és szociolingvisztikai szempontból. PRESTON ezzel kapcsolatban ekképp fogalmaz: a perceptuális dialektológia „széles értelemben vett nyelvészet — etnográfiai, szociolingvisztikai, szociálpszichológiai, de úgy vélem, az ilyen tények a nyelv legközpontibb, elméleti kérdéseire tartoznak. Példának okáért: honnan származik a nyelvi változás?” (1989: xi, fordítása: KONTRA 2003: 240). Erre vonatkozóan PRESTON leírja azt a viszonylag egyszerű modellt, amelynek alapján a perceptuális dialektológia vizsgálati tárgya értelmezhető (1999):

1. ábra. A nyelvi adatok három lehetséges megközelítése (PRESTON 1999: xxii nyomán)

A háromszög (a) pontja jelöli azt, hogy az emberek mit mondanak, vagyis az egyes megnyilatkozásokat. Ebbe az is beletartozik, hogy hogyan beszélnek a nyelvhasználók, hogyan működik a nyelvhasználat: hagyományosan ez a nyelvészettárgya. A (b) pont ezzel szemben pragmatikai nézőpont, amely a perlokúció fogalmával áll összefüggésben: azt jelöli, hogy milyen hatással van a beszéd másokra, hogyan reagálnak az emberek egy bizonyos megnyilatkozásra (pl. megváltozik-e a véleményük, felháborodnak-e, negatívan értékelik-e az illetőt stb.). Végül a (c) rész a metanyelvi aspektus, amely több dolgot is magában foglal, s elsősorban azt deklarálja, hogy az embereknek, köztük a laikus beszélőknek van véleményük a nyelvről, nyelvhasználatról. Ezek laikus elképzelések, reflexiók, melyeknek négy alelete különíthető el aszerint, hogy a nyelvhasználók aktuálisan mire reflektálnak:

1. magára a megnyilatkozásra (a);
2. a megnyilatkozást irányító és befolyásoló tényezőkre, vagyis a pszichés, szociális, kognitív stb. elemekre (a');
3. a megnyilatkozásokra vonatkozó reflexiókra (b);
4. a megnyilatkozásokkal kapcsolatos reflexiók okaira, vagyis arra, hogy miért mondják azt az emberek, amit mondanak akár megnyilatkozás, akár reakció szintjén (b' és c').

Tehát a felsorolt reflexiók a háromszög három — (a: megnyilatkozások), (b: megnyilatkozásokra történő reakciók), (c: a megnyilatkozásokkal kapcsolatos reflexiók) — csúcsaként megjelölt tényezőkre vonatkoznak. A (b') és a (c') metanyelvi megnyilvánulások hátterében különféle hiedelmek, attitűdök és

stratégiák állnak, amelyek irányítják a megnyilatkozásokra történő reakciókat (b) és az összes megnyilatkozással kapcsolatos reflexiót (c). A (c) és (c') pontok pedig együttesen alkotják a népi nyelvészetet (folk linguistics) és az ennek „leágazásaként” is értelmezhető perceptuális dialektológiát, amely a nyelvi változás és változatosság kérdését vizsgálja (PRESTON 1999: xxiii–xxv).

Jelen munka szempontjából a perceptuális dialektológia kiemelt jelentőségű, ugyanis leginkább ebben a keretrendszerben írható le a dolgozat központi fölvetése. Az, hogy mit mondanak az egyes nyelvhasználók, illetve hogy ehhez hogyan viszonyulnak más nyelvhasználók, szintén lényeges. Ugyanúgy, ahogy az is, hogy ezeknek a vélekedéseknek mi áll a hátterében. A háromszög a) pontja elsődlegesen a standup- vagy kabaréjelenetben elhangzottakra vonatkozik. Az, hogy hogyan jelenik meg az egyes nyelvhasználók által egy-egy ilyen megnyilatkozás (mint imitáció), ha különféle szerepekről (pl. vidéki, falusi vagy városi beszélőről) van szó, különösen fontos a téma szempontjából, hiszen ezzel a nyelvhasználó az egyik vagy másik nyelvváltozat presztízsére van hatással, s implicit módon maga is állást foglal e kérdésben. Megállapítható például, hogy milyen markereket azonosít be és emel ki egy vagy több nyelvváltozathoz, avagy hogy helyileg-társadalmilag hova, kihez köti ezeket, vagy jelen esetben, hogy hogyan használja fel a humorképzésben. Kit jelenít meg például a nyelvjárás által és hogyan, illetve mi áll ennek hátterében; milyen hiedelmek és stratégiák befolyásolják abban, amit mondanak, és amit gondolnak az adott megnyilatkozásról. S itt már belépnek a megnyilvánulások mögött húzódó különféle hiedelmek, attitűdök és stratégiák (a'). A megnyilatkozásra történő reakciók (b), amelyek jelen esetben nem képezik a vizsgálat tárgyát, azonban feltételezhetően elsődlegesen nevetésként vagy épp a nevetés hiányaként realizálódnak, s szintén nem függetlenek a mögöttes koncepcióktól. A tanulmány szempontjából a leginkább relevánsak így maguk a megnyilatkozások (a), s a mögöttes tényezők (a'), de nem elhanyagolhatók az egyes reflektív tényezők sem (c, valamint b' és c').

3. A nyelvváltozatok megítélése és kapcsolata a humorral

A magyar nyelvjárások és más nyelvváltozatok (vö. 1. ábra (a)) megítélése határon innen és határon túl meglehetősen változatos képet mutat. Egyfelől a nyelvjárásra szokás értékként tekinteni, másfelől hagyomány a nyelvjárási és általában minden sztenderdtől eltérő nyelvi forma stigmatizálása, üldözése vagy pusztán helytelennek bélyegzése (vö. DUDICS LAKATOS 2020, JÁNK 2019a, 2020). Mindkét véglet az 1. ábrán látható háromszög (b) részéhez rendelhető. Ugyanígy bevett gyakorlat a nyelvhasználók részéről, hogy a saját nyelvváltozatukat más nyelvváltozatokhoz viszonyítják, előbbi jobbnak vagy rosszabbnak, szebbnek vagy csúnyábbnak ítélve (lásd pl. KISS 2000, KONTRA 2003: 240–251, RÁSI 2020, SINKOVICS 2017). Az sem ritka továbbá, hogy a beszélők az egyes

pozitív és negatív értékítéleteket különféle magyarázatokkal, naiv elképzelésekkel támasztják alá, gyakran olyan tulajdonságokat és tényezőket kapcsolva össze, melyek között nincs valódi kapcsolat (pl. az intelligencia és a használt változat esetében). Ez mind-mind az 1. ábra (c) sarkához rendelhető jelenség.

Az előbb említett néhány eset szorosan összefügg egymással, kölcsönösen, oda-vissza hatnak egymásra. Közös bennük valamilyen preconcepció, előzetes és általában idealisztikus elképzelés a nyelvről, nyelvváltozatokról, vagyis valamilyen nyelvi ideológiához és nyelvi attitűdhez kötődnek. Ugyanígy azonos központi elem valamilyen nyelvi különbség (a), amelyhez gyakran társul nyelvi előítélet és/vagy nyelvi sztereotípiák (c), így nem pusztán nyelvi különbségről vagy nyelvi másságról beszélhetünk, hanem hátránnyról. Amennyiben pedig mindez a viselkedésben is jelentkezik (b), a nyelvi alapú diszkrimináció (más néven lingvizizmus) esete áll fenn (részletesebben lásd JÁNK 2019b: 9–30).

Ha egy nyelvhasználó másképp (például nyelvjárásban) beszél, mint ami egy beszélőközösségben normatívnak számít, akkor még nem feltétlen kerül hátrányba. Ellenben, ha az általa használt nyelvváltozathoz egy másik beszélő vagy közösség negatívan viszonyul, akkor e nyelvi másság nyelvi hátránnyá alakul át. Ehhez számos tényező hozzájárulhat (melyek oda-vissza hatva egymásra, hálózatosan összekapcsolódva működnek): a nevelési-oktatási tevékenység; a nyelvi ideológiák; a társadalmi beidegződés, szemlélet; s nem utolsósorban a média, közelebbről a médiában szereplők hatása.

Kognitív szemantikai és pragmatikai szempontból megközelítve a kérdést egy-egy diskurzus résztvevői egymás figyelmét követik és irányítják rá a világ dolgaira, rendszerint a saját kontextusfüggő nézőpontjukból. Vagyis minden megnyilatkozás perspektivikus, így aktuálisan adott szempontból értelmezhető. Ezt teszi az a beszélő, aki stigmatizál bizonyos nyelvi formákat, az a tanár, aki kijavítja a diákját, mert nyelvjárásban beszél. A beszélő saját egocentrikus perspektívájából szemlélve — ezzel gyakran párhuzamosan, ám nem feltétlenül a saját idiolektusához viszonyítva (lásd pl. nyelvjárási beszélők attitűdje saját nyelvjárásukhoz) — a nyelvileg eltérő elemek hibának, anomáliának tűnnek, hiszen az illető saját nyelvi repertoárjában vagy az általa idealisztikusnak tartott változatban nem szerepelnek. A saját perspektíváját érvényesíti (és ezzel irányítja a figyelmet) az a humorista vagy színész is, aki egy nyelvváltozatot arra használ, hogy valamilyen módon a humor forrásává tegye az adott nyelvjárást, regisztert, stílust stb. Ez a YUS-féle humorinterpretációs modellben a három halmaz közül az ún. kulturális keretben (cultural frame) értelmezhető. Ennek fő jellemzője a másik két értelmezési keret (make-sense frame) és megnyilatkozás-interpretáció (utterance-interpretation) halmazhoz viszonyítva, hogy a humor forrása egy társadalom, kultúra vagy csoport ábrázolására vonatkozó kollektív reprezentáció, amely jellemzően sztereotíp információkat tartalmaz az adott csoportról (vö. YUS

2013). Sok másik egyéb mellett ilyen csoport lehet egy nyelvjárásban beszélő közösség, amely kapcsán gyakran az a sztereotip gondolat él a társadalom számos tagjának fejében, hogy vidéki, kevésbé művelt, földműveléssel foglalkozó egyének alkotják, stb. Ha pedig ezt a sztereotípiát kívánja aktiválni egy humorista, általában szüksége van ehhez egy másik nyelvváltozatra is (kontrasztként vagy ellenpólusként), amely magasabb presztízsű, s amely általában a standard (más néven sztenderd vagy köznyelvi) változat.

3.1. A standard nyelvváltozat szerepe

A nyelvi normák két különböző szinten érvényesülnek: a kisebb beszélőközösségekben és az egész nyelvközösségben. Ám lényeges megjegyezni, hogy számos átfedés lehetséges, a határok nem merevek, hanem dinamikusan változnak. A beszélőközösségek rokonsági, barátsági, időtöltési, szakmai, lakóhelyi stb. kapcsolatokon alapulnak, és az általános normarendszer (vagy annak egy része) mellett saját normarendszerük is van, amely kisebb-nagyobb mértékben különbözik más, hasonló normarendszerektől, ezzel identitásjelölő funkciót is betöltve (BÓDI 2021). Alapvető különbséget az jelent az egyes nyelvi normák között, hogy mely nyelvváltozathoz köthetők, s ezeknek mekkora presztízssértékük van. Kiemeltnek, hagyományosan magas presztízsűnek számít a magyar nyelvközösségben például a sztenderd, de értelmezése alapvetően problematikus. Az alapvető nehézséget egyfelől az adja, hogy a standard többféleképpen értelmezhető fogalom, ugyanis tekinthetünk rá eszményként, konstruktumként (absztrakcióként), reálisan is létező, sajátos helyzetű nyelvváltozatként, avagy nyelvi normaként is (vö. LANSTYÁK 2015, TOLCSVAI 2017). Másfelől és az említettekkel szoros összefüggésben: a standardra, ha mint létező nyelvváltozatra tekintünk, akkor azzal szembesülünk, hogy — mint minden nyelvváltozat esetében — a nyelvi határok meghúzása nehézkes, mivel ezek a határok dinamikusan változnak, nem statikusan rögzülnek. Végül pedig: az, hogy hogyan értelmezzük a standardot, nagyban függ attól is, hogy melyik — presztízs, etalon, egységesítő, elkülönítő vagy részvételi — funkcióját emeljük ki, mennyire érvényesítjük a történeti vagy a szociolingvisztikai nézőpontot, vagy épp melyik nyelvi-nyelvhasználati markert, jellegzetességet ragadjuk meg az aktuális értelemezésben (vö. BENKŐ 1988, KONTRA 2006, TOLCSVAI 2017). Tisztán nyelvi szempontból azonban a standard nem különbözik más dialektusoktól, csupán státuszában és funkcionális hatókörében tér el tőlük.

A különféle megközelítésekből látszik, hogy a standardhoz való viszonyulásnak nem feltétlen kell előtérbe kerülnie (éppúgy, mint a nyelvjárások vagy más nyelvváltozatok esetében sem), valamint nem feltétlenül kell dichotóm, polarizált keretek között értelmeződnie. Nem szükségszerű, hogy a hatalom és az elnyomottak oppozíciója létrejöjjön, jóllehet, gyakran kialakul a magyar nyelvközösség esetében. Ez utóbbi azt jelenti, hogy bár elméletben a standard egy egész

nemzeté, vagyis mindenki számára elérhető és használható, a gyakorlatban mégis inkább egy-egy beszélőközösséghez kötődik, így az adott nemzet egyes tagjai számára hozzáférhető ugyan, de nem azonos mértékben. Általában a társadalmi, kulturális, műveltségi vagy hatalmi elit az, amely ezt a nyelvváltozatot alapnyelvként sajátítja el, és társadalmi presztízsénél, valamint hatalmánál fogva közvetlenül vagy közvetve dönt arról, hogy alapvetően mi számít normatívnak, a standard változatba tartozónak, s mi nem (vö. KONTRA 2016). Ezt természetesen legitímálhatja, megerősítheti vagy megkérdőjelezheti a nyelvközösség és annak bármely tagja, legfőképpen azok, akik nagyobb hatással vannak a társadalom egészére (pl. médiában szereplő személyek, hírességek, humoristák, influenszerek stb). Meghatározó, hogy ezek a személyek milyen nyelvi attitűdöt képviselnek a különféle nyelvváltozatok iránt, és ezt mennyire és hogyan reprezentálják beszédükben.

A különféle nyelvek és nyelvváltozatok aktív részei, alakítói a beszélők identitásának. Bár a különféle elméleti keretek — elsősorban a pszichoszociális, a posztkonstruktivista és a szociokulturális — másképp értelmezik az identitás fogalmát, közös bennük, hogy az identitás közösségi és egyéni természetét is kiemelik; az identitás dinamikus, változó mivoltát, valamint folyamat jellegét ragadják meg. Ez szorosan összefügg a nyelvvel, annak közösségi természetével. A nyelv forrása és egyben terméke is az identitáskonstruálásnak: a nyelv éppúgy formálja az identitást, mint fordítva, az identitás a nyelvet, a nyelvi tevékenységet (FISHER és mtsai 2020). Így könnyen belátható, hogy a különféle nyelvváltozatoknak és a velük kapcsolatos nyelvi attitűdöknek és nyelvi ideológiáknak döntő jelentőségük van ebben a folyamatban.

4. Nyelvváltozatok megjelenítése kabaréjelenetekben

A dolgozat további részében konkrét kabaréjeleneteket elemzek, amelyek ugyan számos szempontból vizsgálhatók, jelen tanulmány azonban csupán arra vállalkozik, hogy néhány prototipikus esetet bemutasson, amelyekben a standardtól eltérő nyelvváltozat valamilyen formában szorosan kapcsolódik a humorkonstruáláshoz. Mivel magyar vonatkozásban tudtommal nem történt korábban ilyen jellegű vizsgálat, a munka a teljességre való törekvés igénye helyett sokkal inkább a témában fellelhető főbb csomópontok kijelölésére törekszik.

A közel 180 darab (nagyjából 33 órányi) megvizsgált kabaréjelenetből összesen 42 releváns a vizsgálat szempontjából. Ezek között egyértelműen azok vannak túlsúlyban, amelyek a korábban említett negatív nyelvi attitűdöt reprezentálják, erősítik fel, s amelyek kevésbé explicit módon ugyan, de sztereotip információkat közvetítenek egyes nyelvhasználókról, beszélőközösségekről. A pozitív vagy semleges nyelvi attitűd csupán két esetben jelenik meg, így ezeket egy alponthoz tartozom.

4.1. Pozitív vagy semleges nyelvi attitűdhöz köthető kabaréjelenetek

A standardtól eltérő nyelvváltozatot tartalmazó kabaréjelenetek közül jó eséllyel azokban mutatható ki semleges vagy pozitív nyelvi attitűd, amelyekben a humorista alapnyelvként használja ezt a változatot. Ilyen volt Kabos László (becenevén Kis Kabos), aki a Vas megyében jellemző nyugat-dunántúli régióba tartozó nyelvjárást használta több előadásában, sőt az egyik kabaréjelenetében erre reflektál is a következő módon:²

- (1) Magyarul tüztöltőzenekar. Ez volt életem első zenei élménye gyerekkoromba odahaza Sárváron, vazsmegyébä, mer ott születtek az ijen szép szál legények mint én. Mér? Van is egy nóta, amejik azt mondja, hogy „Hej de Vázsmegyeyi gyärök vagyok, a fülejim ezér nagyok”. Itt van ë, tessék megnézni. Erredeti vazsmegyeyi kocsonyaanyag. Maj küdök huzsvétra jóu? De nehogy ësózzák, mer úgy rágós ám. Na ha már elárul-tam, hogy vazsmegyeyi vagyok...

A viszonyulás a teljes jelenetben a nyelvi attitűdök szempontjából részben semleges, a reflexiók következtében részben pozitív. A nyugat-dunántúli régióra jellemző zárt *ë*, illetve a *v* hangzó zöngésítő hatása az utána következő zöngétlen mássalhangzóra (pl. *Vázsmegyey*) nagyon karakteres nyelvi markerek (KISS 2001: 267–269). Kabos ezeket nemcsak használja, hanem az érintett (1) jelenetben kifejezetten hangsúlyozza is. Ezáltal úgy válik a dialektus a humor forrásává, hogy a beszélő maga is nyelvjárási beszélő, vagyis e tekintetben önazonos és hiteles. Ennek megfelelően nem egy megjeleníteni kívánt karaktert és a hozzá tartozó sztereotip jellemvonásokat, hanem egy valós személyt, önmagát reprezentálja, így pozitív nyelvi attitűdöket erősít a nézőkben.

Hasonló a helyzet a 2001-ben alakult, napjainkban is nagy népszerűségnek örvendő kolozsvári humortársulat esetében. A Szomszédnéni Produkciós Iroda két előadóból álló társulás, akik mindketten a mezőszéki nyelvjárási régió valamely nyelvjárását használják az előadásaikban, sőt kifejezetten ilyen témájú jeleneteik is vannak, pl. *Székely-magyar csajozós szótár* (2) vagy *Hogyan telefonálnak a székelyek?* (3). Érdekeség egyfelől, hogy míg ezeknek a jeleneteknek a szereplői székelyként vannak meghatározva, a nyelvjárásukat tekintve a mezőszéki nyelvjárási régióba sorolhatók. Másfelől, hogy míg az előbb említett videó (2) úgy jeleníti meg a nyelvjárásban beszélő nyelvhasználót, mint falusi, alapvetően mezőgazdasági munkát végző, kevésbé művelt személyt, addig a második (3) jelenet sokkal inkább a nyelvjárási markerekre fókuszál. Íme egy részlet az előbbiből:

² A közölt kabaréjelenet-részletek legjegyzése diakritikus jelekkel történt, valamint több szereplő esetében az egyes szereplőket az ábécé betűi jelölik.

(2)

A: No. Arró van szó, hogy is mondjam, igaz-ë, pityókát is fel kell szedni, sepregetni se ártana, s magától a tehén se fog megfejődni.

B: Partnert keresek.

A: De nekem nem olyan leányka kell, aki olyan magasan hórdja az orrát, hogy, izé, almaszedővel se éred el.

B: Legyen egyhatvan alatt

Illetve az utóbbiból:

(3)

A: Én leszek az okostelefon hangja. Plíz szelekt dö lengvidzs!

B: He.

A: Plíz szelekt dö lengvidzs!

B: He!

A: Ön a magyar nyelvet választotta.

A: Kit szeretne felhívni?

B: Kuss!

A: Ijen név nem található a névjedzégben. Kit szeretne felhívni?

B: Idēsanyāmot!

A: Kit szeretne felhívni?

B: Å idēsanyāmot!

A: Kit szeretne felhívni?

B: Anyám.

A: Kérem magyar nyelven mongya.

B: Anyád!

A: Anyád?

B: Nem nem, az én anyám.

A: Ijen név nem található a névjedzégben.

B: Apám!

A: Ijen név nem található a névjedzégben.

B: Csak sóhajtottam.

A: Ijen név nem található a névjedzégben.

B: Az úristennek, mingyá odacsapok.

A: Ijen név főleg nem található a névjedzégben.

B: No jóvan akkó. Akkó keressük ki a menüből a nyilakkal.

A: Kérem használjja a le-fel-előre-hátra utasításokat, miután bementa a név kezdőbetűjét.

B: Ídēsanyām!

A: Tehát É mint édesanyám.

B: Nem nem. Í.

A: É.

B: Í, te.

A: É.

B: Na jó legyen É és onnan mennyünk läfelé az íig.

A: Merre?

B: Läfelé.

A: Merre?

B: Lälälälälä.

A: Merre?

B: Lälälälälä.

A: Telefonálni próbál, vagy dalolni?

A két jelenet által sugallt vagy megerősített nyelvi attitűd némileg ellentétes, hiszen az egyik (2) egy sztereotípiát jelenít és erősít meg, nevezetesen azt, hogy a nyelvjárási beszélő falusi. Ezzel szemben a másik (3) jelenet egy nyelvjárási beszélő azon elképzelt nehézségeit mutatja be, melyek a telefon hangvezérlése során keletkezhetnek egy dialektusban beszélő esetében. Vagyis a PRESTON-féle háromszög (1. ábra) felső (a) csúcsa, a megnyilatkozás maga ugyanaz; ami változik, az az implicit reflexió, az a kép, amit kialakít az előadó, valamint az az oppozíció, amit létrehoz a standard és a nyelvjárás szembe- vagy egymás mellé állításával. Természetesen ez valamelyest önirónia is, amennyiben azt vesszük alapul, hogy a két szereplő maga is a mezőségi nyelvjárási régió egyik változatát beszéli, ám ettől még a negatív nyelvi attitűd erősödhet a nézőben a (2) jelenet esetében, míg a (3) jelenetnél nincs erről szó, az attitűd semleges, s így képezi a humor forrását.

4.2. Negatív nyelvi attitűdhöz köthető kabaréjelenetek

A negatív nyelvi attitűdöt közvetítő kabaréjelenetek esetében jóval összetettebb a helyzet, mint a semleges vagy a pozitív attitűdhöz köthető anyagokéban. Megfigyelhető, hogy a humoristák, az előadók gyakran „kreálnak” egy nyelvváltozatot azzal a célzattal, hogy megjelenítsenek egy sztereotip karaktert, csoportot, így a nyelvváltozat több dialektus és/vagy más regiszter jegyeit keveri. Ez természetesen a hétköznapi nyelvhasználat során is megtörténik, az egyes nyelvváltozatok keverednek, azonban olyan mértékben csak ritkán, mint a jelenetekben ábrázoltak. Ennek következtében másfelől az ilyen esetekben a karakterek többféle, ezzel együtt tipikus archetípusnak feleltethetők meg, melyek szintén sokszor keverednek. Jellemző, nem standard nyelvváltozat által megjelenített típusok a kabaréjelenetekben a következők. Ha a belső tulajdonságok, személyiségjellemzők szerint csoportosítjuk a karaktereket, a következő tipikus megjelenési formák említhetők: műveletlen, bunkó, buta, nyers, alacsony intelligenciájú, egyszerű gondolkodású, értetlen(kedő), udvariatlan, ingerlékeny. Az említettek általában átfedésben vannak az egyes nem standard nyelvváltozatok által prezentált foglalkozásokkal, melyek a következők: focista, kidobó, testépítő, földműves,

szakmunkás vagy bármely alacsony társadalmi presztízsű szakma. Mindezeken kívül bevett szokás, hogy a standardon kívül eső nyelvváltozattal egy-egy etnikai kisebbség tagját, iskolázatlan, falusi/vidéki, idős vagy alkoholista személyt konstruálnak az előadók (és általánosságban a nyelvhasználók is).

Az említett típusokra, karakterekre látunk példát az alábbiakban, jelezve az egyes jelenetben azonosított típusokat is.

- (4) *Vidéki/falusi, idős, értetlen(kedő), egyszerű gondolkodású*
(népviselethez hasonló öltözékben ülnek)

A: Nem, nem lobbi az, hanem obi, mint az obi van kenobi.

B: A kki?

A: Hát aki jósojja a kenót a Palikkal meg a Héderbarnával.

C: Áááá, hát az a kulcs.

B: Na az is köllött volna a hetes kúcs a fészterhő mer a botot beleejtette a Berettyóba az az én kisunokám.

C: A Berettyó?

B: Igen. Deehogy. Nee' a botot. No de a robiba se vót. Aszonták mennyen a...

A: Nana

B: A bírkózóhoz.

C: Nem birkozó^u. Bricostore.

A: Az meg mi a rossebb?

C: Vasedény, csak így monygyák angolul brico store.

A: Jaaj, a tüzépet meg úty híjják, hoty prakker.

C: Dehogysis. Pracctkiker.

A: Jaa értem. De azt monygyák mit láttak még?

C: É'n látt' vótam a duna placába'

- (5) *Vidéki/falusi, egyszerű gondolkodású, buta, alacsony intelligenciájú*

A globalizácijou magyartalan dolog. ugye. Mer ha nem lenne globális körbe körbe a földön, akkor magyar lenne. Azért globális, hogy nemzetközi. No ebbő mi nem kérünk. Egyfelől nem ércsük, másfelől felmelegszünk tőle.

- (6) *Szakmunkás, egyszerű gondolkodású, műveletlen*

A: Beszélgetések a Parnasszusról. H. Palkovics István irodalomtörténész-szel, az irodalomtudományok docensével, akinek most jelent meg Petőfi Sándor — Legenda és valóság című kötete, Zinetárszky László hidegburkoló beszélget.

B: Köszöntöm a hallgatókat, H. Palkovics István irodalomtörténész vagyok, az irodalomtudományok docense.

C: 'napot főnök, napot.

B: Jó napot kívánok önnek is.

C: Na mos lehet, hogy csodákozni fog a kérdésen, de dolgozotte petőfi hidegburkoloként és ha igen hol?

B: A kutatások jelenlegi állása szerint: nem.

C: Há monygyuk én se írok verseket, főnök, csodákosztam is vóna rajta.

A fentiekben lejegyzett jelenetekben közös, s a lejegyzett diakritikus jelekből és a teljes jelenet elemzéséből látszik, hogy a nyelvjárási markerek száma alacsony, előfordulásuk pedig véletlenszerű. Ez alapján feltételezhető, hogy az előadó nem nyelvjárási beszélő, és hogy a kívánt nyelvváltozatot úgy alkotja meg, hogy a gyakrabban előforduló és/vagy markánsabb nyelvi jelenségeket (például a pótlónyúlást, az ö-zést, a diftongust vagy a kakuminális t-t) építi be a szövegébe. Ám ezt általában kevésbé következetesen, alkalmi módon teszi.

Megfigyelhető az is, hogy a nyelvjárási elemek mellett a más regiszterekhez kötött nyelvi elemek előfordulása is jelentős. A (6) jelenet például alapvetően erre, illetve az ennek kapcsán fellépő normatörésre épül, amely egyrészt a magas és alacsony társadalmi presztízssű szakmák szembeállításával, az alacsonyabb presztízssű szakma szituációtól való idegenségével, valamint az ezekhez kötődő nyelvváltozatok és nyelvhasználat szembeállításával válik a humor forrásává.

Ahogy a (2) és a (4) jelenet esetében, úgy a (6) példában is a humor nem pusztán a standardtól eltérő nyelvváltozat használatával teremődik meg. Magának a standard nyelvváltozatnak a megjelenése is fontos elem, hiszen ezzel válik a kont-raszt igazán szemléletessé. Igaz, a komédia enélkül is működik, ám valószínűleg nem olyan hatásfokkal.

Mindhárom jelenetben közös, hogy egyszerűbb, kevésbé értő gondolkodást sugallnak, különbség viszont, hogy ezt a nem standard nyelvváltozat mellett mivel kötik össze. A (4) jelenetben olyan idős vidéki ember karaktere jelenik meg, aki részben értetlen, részben kevésbé tájékozott az új dolgokat (üzleteket) illetően. Ezzel szemben az (5) jelenet az alacsony intelligenciát, a butaságot társítja a vidéki és nem standard nyelvváltozatú személy alakjához, míg a (6) előadásban szereplő inkább a műveletlenség jellemvönását ragadja meg.

Végül további közös jegy, hogy a humor forrása egy-egy társadalmi csoport, réteg ábrázolására vonatkozó reprezentáció. Ez jelen esetben kifejezetten sztereotip információt jelenít meg az adott csoportról, ennek következtében a humor képzése egyértelműen a YUS-féle (2013) modell kulturális halmazába tartozik.

Hasonló tartalmú jelenetek sokasága érhető el az interneten és látható egy-egy tévéadásban. Az előbbieken mutattam be néhány olyan tipikus példát, amelyek megvilágítják, hogyan használják fel a nem standard nyelvváltozatokat a humor-képzésben akár negatív, akár semleges vagy pozitív nyelvi attitűddel.

5. Összegzés és tanulság

A címben szereplő, eredeti változatában Karinthy Frigyes³től származó kérdés³ jól összefoglalja a tanulmány fő tanulságát és mondanivalóját. A standardtól eltérő nyelvváltozatok, kiváltképp a nyelvjárások, lehetnek ugyan viccesek, de ennek a legtöbb esetben ára van: az adott nyelvváltozat presztízse. Ha egy kabaré-jelenetben, bohózatban vagy stand-up előadásban nem standard nyelvváltozatot használ az előadó, ez rendszerint nem azért történik, mert maga is abban a változatban beszél, vagy mert pozitív az attitűdje a változat iránt, hanem sokkal inkább azért, mert ennek segítségével hozza létre a színpadon az aktuális, kevésbé pozitív attribútumokkal bíró, sztereotip szereplőt. Ellenpéldák jóval kisebb számban akadnak, ezekben az esetben általában az előadó maga is nyelvjárási beszélő.

A standardtól eltérő nyelvváltozatokat előszeretettel használták a korabeli előadók a humorkonstruálás eszközeként — többek között Hofi Géza, Máthé Erzszi, Kabos László vagy a Mikroszkóp színpad munkatársai, pl. Sas József, Baranyi László, Beregi Péter —, és használják napjainkban is, a színházak mellett a stand-up komédia legnépszerűbb alakjai, például Kiss Ádám, Bödöcs Tibor, Kovács András Péter vagy a fentiekben említett Szomszédnéni Produkciós Iroda. A humor ezen formája involválhat vagy vonhat maga után pozitív, semleges és negatív nyelvi attitűdöt, melyek közül a leggyakoribb az utóbbi.

A negatív nyelvi attitűdhez kötődő humor esete jóval komplexebb, mint a semleges vagy pozitív attitűdhez köthető. Egyrészt megfigyelhető, hogy a humoristák, előadók gyakran és következtelenül konstruálnak egy nyelvváltozatot azért, hogy megjelenítsenek egy sztereotip karaktert vagy csoportot. Másrészt a komplexitást fokozza, hogy a megjelenített karakterek többféle (arche)típusnak feleltethetők meg, melyek ugyancsak keverednek. Jellemző a műveletlen, bunkó, alacsony intelligenciájú, egyszerű gondolkodású, értetlen(kedő) belső tulajdonságok, személyiségvonások, a focista, kidobó, testépítő, földműves, szakmunkás vagy bármely alacsony társadalmi presztízssű szakmák, valamint az etnikai kisebbségek tagjainak, iskolázatlan, falusi/vidéki, idős vagy alkoholista személyeknek a konstruálása és megjelenítése az említett kontextusban.

Mindazonáltal nem kell ahhoz színházi vagy stand-up előadás, hogy a jelenség megfigyelhető legyen. A hétköznapi társalgások során szintén nem ritka, hogy egy nyelvhasználó ugyanezt az eszközt alkalmazza, hogy egy másik nyelvhasználót vagy nyelvhasználói csoportot megjelenítsen a beszélgetés során. Ugyanúgy, ahogy az elemzett anyagok esetében, úgy ezekben sem törvényszerű, hogy ez negatív nyelvi attitűdöt vonjon maga után. Viszont érdemes tudni és tudatosítani, hogy ez a tevékenység általában negatív nyelvi attitűddel és a nem standard változatok presztízsenek csökkenésével jár.

³ Eredetileg Karinthy a Bánffy Miklóst parodizáló Gróf Gyengébb című paródiájában írja: „Vajjon lehet-e őszinte barátság férfi és nő közt és ha igen, miért nem!” (Karinthy 1928: 177).

Irodalom

- AGHA, ASIF 2007. *Language and Social Relations*. Cambridge, Cambridge University Press.
- BENKŐ LORÁND 1988. Irodalmi nyelv – köznyelv. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 15–33.
- BAKHTIN, MIKHAIL MIKHAILOVICH 1981. *The Dialogic Imagination – Four Essays*. Texas, University of Texas Press. 270–422.
- BUSCH, BRIGITTA 2014. Building Heteroglossia and Heterogeneity: The Experience of a Multilingual Classroom. In: BLACKLEDGE, ADRIAN–CREESE, ANGELA szerk., *Heteroglossia as Practice and Pedagogy*. New York, Springer. 21–41.
- BLOMMAERT, JAN 2016. From Mobility to Complexity in Sociolinguistic Theory and Method. In: COUPLAND, NIKOLAS szerk., *Sociolinguistics. Theoretical Debates*. Cambridge–New York, Cambridge University Press. 242–262.
- BLOMMAERT, JAN–RAMPTON, BEN 2011. Language and superdiversity. *Diversities* 13/2: 1–22.
- BÓDI ZOLTÁN 2021. A közösségi hálózatok szerepe az identitás formálódásában. *Ephemeris Hungarologica* 1/1: 5–18.
- BODÓ CSANÁD–HELTAI JÁNOS IMRE 2018. Mi a kritikai szociolingvisztika? *Magyar Nyelvőr* 142: 505–523.
- CHAMBERS, JACK K.–TRUDGILL, PETER 1998. *Dialectology*. Második kiadás. Cambridge, Cambridge University Press.
- DUDICS LAKATOS KATALIN 2020. Kárpátaljai magyar pedagógusok és tanítványaik metanyelvi ismereteiről. *Magyar Nyelvjárások* 58: 165–173.
- FISHER, LINDA–EVANS, MICHAEL–FORBES, KAREN–GAYTON, ANGELA–LIU, YONGCAN 2020. Participative multilingual identity construction in the languages classroom: a multi-theoretical conceptualisation, *International Journal of Multilingualism* 17/4: 448–466.
- GARCÍA, OFELIA 2009. Education, multilingualism and translanguaging in the 21st century. In: TOVE SKUTNABB-KANGAS–PHILLIPSON, ROBERT, AJIT–K. MOHANTY szerk., *Social justice through multilingual education*. Bristol, Multilingual Matters. 140–158.
- GROOTAERS, WILLEM A. 1958. Nihon hōgen kenkyū ni okeru futatsu no atarashii hōhō. *International Congress of Orientalists in Japan* 3: 71–74.
- HIEBERT, MIRANDA 2015. Dialects and Perceptions of Humor: Dialectal Stereotypes. *Schwa* 13: 27–35.
- JÁNK ISTVÁN 2019a. Lingvicizmus a Kárpát-medence négy országának gyakorló és leendő magyartanárainál. *Magyar Nyelvőr* 143: 31–45.
- JÁNK ISTVÁN 2019b. *Nyelvi előítélet és diszkrimináció a magyartanári értékelésben*. Nyitra, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.
- JÁNK ISTVÁN 2020. Aki nyelvjárásban beszél, nem szereti a nyelvtant? Nyelvi attitűdök magyartanító pedagógusoknál. *Magyar Nyelvőr* 144: 346–359.

- JONTES, DEJAN–ANDREJA TRDINA 2018. Theorising Post-Socialist Sitcom: Imported Form, Vernacular Humour and Taste Boundaries on the Global Periphery. In: DAVIES, HELEN–ILOTT, SARAH szerk., *Comedy and the Politics of Representation*. Cham, Palgrave Macmillan. 205–222.
- JØRGENSEN, J. NORMANN 2008. Polylingual languaging around and among children and adolescents. *International Journal of Multilingualism* 5/3: 161–176.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A nyelvföldrajz. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 92–110.
- KARINTHY FRIGYES 1928. *Így Írtok ti. Gyűjteményes Kiadás*. Budapest.
- KISS JENŐ 2000. Magyar nyelvjárási beszélők anyanyelvi tetszési indexéhez. *Magyar Nyelvőr* 124: 465–468.
- KISS JENŐ 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KISS JENŐ 2009. A nyelvjárások és a dialektológiaoktatás Kárpát-medencei magyar szakos hallgatók szemével. *Magyar Nyelvőr* 133: 1–14.
- KNIPF ERZSÉBET 2011. Egyszerűsített nyelvi változatok a mai németben: a Pidgin-deutsch-tól az Ethnolekt-ig. In: SZÜCS TIBOR–NÁDOR ORSOLYA–KÁRPÁTI ESZTER szerk., *Hungarológiai Évkönyv. A 80 éves Szépe György köszöntésének*. Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 149–158.
- KONTRA MIKLÓS 2003. A szép magyar beszéd és a csúnya. In: Uő. szerk., *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KONTRA MIKLÓS 2006. A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról. In: KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER szerk., *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 577–594.
- KONTRA MIKLÓS 2016. Hatalom és nyelv. *Magyar Tudomány* 2016/6: 651–659.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2015. A standardizálás mint nyelvalkító tevékenység. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 17: 27–56.
- LOCKYER, SHARON 2010. Dynamics of Social Class Contempt in Contemporary British Television Comedy. *Social Semiotics* 20/2: 121–38.
- PENNYCOOK, ALASTAIR 2016. The Trans-Super-Poly-Metro Movement. In: COUPLAND, NIKOLAS szerk., *Sociolinguistics. Theoretical Debates*. Cambridge–New York, Cambridge University Press. 201–216.
- PRESTON, DENNIS R. 1989. *Perceptual Dialectology: Nonlinguists' Views of Areal Linguistics*. Dordrecht–Providence, R. I., Foris Publications.
- PRESTON, DENNIS R. szerk. 1999. *Handbook of Perceptual Dialectology 1*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins.
- PRESTON, DENNIS R. 2017. The Perception of Language Differences. Why Should You Care? In: BENŐ ATTILA–FAZAKAS NOÉMI szerk., *Élőnyelvi kutatások és a dialektológia*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 11–26.
- SINKOVICS BALÁZS 2017. Szegedi ő-ző beszélők attitűdjei és nyelvhasználata SZÖSZI-interjúkban. *Magyar Nyelvjárások* 55: 39–49.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. A magyar standard helyzete. In: Uő. szerk., *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest, Gondolat Kiadó. 222–238.

- TORKOS SÁNDOR 1957. A' göcseji nyelvjárás. *Magyar Nyelvészet* 2: 215–225.
- RÁSI SZILVIA 2020. Language use and dialectal attitude of a Hungarian settlement in Slovakia. In: MUHR, RUDOLF–VANČO, ILDIKÓ–KOZMÁCS, ISTVÁN–HUBER MÁTÉ szerk., *The Pluricentricity of Hungarian*. Bécs, Peter Lang Verlag. 11–23.
- VERTOVEC, STEVEN 2007. Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies* 30/6: 1024–1054.
- WEIJNEN, ANTONIUS A. 1946. De grenzen tussen de oost-noord-Brabantse dialecten onderling – Oost-Noordbrabantsedialectproblemen. *Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie* 8: 1–14.
- WILLEMS, PIETER 1886. *De enquête werd gehouden in 1886, de antwoorden zijn het eigendom van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, en worden daar bewaard*. Gent, Royal Flemish Academy of Languages and Literature.
- YUS, FRANCISCO 2013. Analyzing jokes with the Intersecting Circles Model of humorous communication. *Lodz Papers in Pragmatics* 9/1: 3–24.
- ZIMÁNYI ÁRPÁD 2015. A nyelvjárások és a nyelvjárásiasság megítélése egyetemisták és főiskolások körében. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica* 42: 233–244.

Források

- (1) = Kabos László: Vas megyei gyerek vagyok...
<https://www.youtube.com/watch?v=ol2SHUhbDqE> (2021. szeptember 08.)
- (2) = Szomszédnéni: Székely-magyar csajozós szótár
<https://www.youtube.com/watch?v=erbUAEYj6PM> (2021. szeptember 08.)
- (3) = Szomszédnéni: Hogyan telefonálnak a székelyek?
<https://www.youtube.com/watch?v=tD7sAuJjGPU> (2021. 09. 08.)
- (4) = Heller Tamás, Lorán Lenke, Baranyi László (Mikroszkóp színpad): Évezred kabaré
<https://www.youtube.com/watch?v=gdDubE-kQJM> (2021. szeptember 10.)
- (5) = Hajós András (Heti Hetes): A globalizáció
https://www.youtube.com/watch?v=w0mA_I92P2I (2021. szeptember 10.)
- (6) = Kovács András Péter, Szombathy Gyula, Vida Péter: Beszélgetések a Parnasszusról
<https://www.youtube.com/watch?v=0K2SeD5Prww> (2021. szeptember 10.)

Jánk István

ORCID: 0000-0003-1327-6412

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

jank.istvan@uni-eszterhazy.hu

Can a vernacular dialect be funny?
Non-standard dialects as tools and targets in the construction of humor

The non-standard dialects (especially the vernacular dialects) are very frequent objects of cabaret scenes and caricatures. In this case dialects or people speaking in dialects are often related to low intelligence, illiteracy, nonsense, etc. This type of representation of the non-standard dialects creates funny situations, characters for the audience and it is a very popular tool among comedians. However, there are many problems with it.

The current study focuses on the Hungarian comedians' representations of non-standard dialects. The primary questions of the article are the following: how the mentioned process is being realized and what is the comedians' intention with it? Furthermore, how can the mentioned phenomenon effect on the dialects and their speakers? What is the impact if comedians as different characters speak in vernacular dialects?

Keywords: dialects, humor, vernacular, non-standard dialect, comedy, language stereotypes, perceptual dialectology, sociolinguistics, perception of humor

Tolvajnyelvi adatok 1847-ből

KIS TAMÁS

1. A történeti szlengkutatás alapvető problémája — legyen szó bármelyik nyelv szlengjéről —, hogy viszonylag kis számban és csak a kései időkben állnak rendelkezésünkre nyelvmlékek, különösen olyanok, amelyeket egyértelműen (szerencsés esetben az egykori beszélők minősítése alapján is) a szleng valamelyik típusához kapcsolhatunk (KIS 1997: 269). Ez, bármily sajnálatos is a kutató számára, teljesen természetes, hiszen a szlengnek alacsony nyelvi presztízséből (KIS 2013) egyértelműen következik, hogy évszázadokkal ezelőtt csak nagyon speciális helyzetekben (elsősorban a bűnözők és a társadalom peremén élők argója esetében) vetődött fel a szlengszavak írásban való rögzítésének igénye: a legkorábbi argószójegyzékek többnyire büntető eljárások során készültek, és a bűnösség egyféle bizonyítékaként szolgáltak (KIS 2021b: 162–164), vagy más esetekben — mint TORONYAI KÁROLY együgyű könyvecskéjének címe mondja — „a köznépnek ovakodási hasznára, és a rossz emberektől való őrizkedéseikre” szánta őket összeállítójuk. Mindez a tény a magyar szlengre nézve is azzal jár, hogy történeti adatai — különösen a francia, a német vagy az angol nyelv szlengemlékeihez képest — késeiek és kis mennyiségűek. Néhány (bizonytalan) személynévi szlengadatunk¹ ugyan már van a 14–15. századból is, majd ezeket bő száz év múlva követi OLÁH MIKLÓS 1536-ban keletkezett Hungariájának a simándi „vakok nyelvére” (OLÁH 1938: 34, 2000: 51) vonatkozó (de egyetlen nyelvi adatot sem közlő) megjegyzése, amely egy 16. századi koldusszleng létezését látszik alátámasztani,² azonban hiteles, az érdemi vizsgálatokat is lehetővé tevő, nagyobb mennyiségű adatot tartalmazó szlengemlék-

¹ A magyar szleng legkorábbi adataként a *Zagyurwagou* (1364), a *lagfazou* (1370–1380 k.) és a *Polczonzaro* (1429) neveket tartjuk nyilván (KIS 1997: 270).

² Sajnos OLÁH MIKLÓS az általa elítélőleg megemlített simándi „vakok” nyelvéből (*lingua caecorum*) semmit sem jegyzett le, így egyetlen szót sem ismerünk ebből a nyelvváltozatból. SÁNDOR ISTVÁN 1801-ben ugyan — nem tudni milyen ismeretek vagy előfeltevések alapján — határozottan kijelentette, hogy „Ehez a Vakok Nyelvökhöz a mi időnkben hasonlít az alföldi vásáros Zsiványok ’s a bor és serházi testáros Leányok különös Nyelvök” (SÁNDOR 1801: 225), azonban a kérdéssel foglalkozók véleménye mind a mai napig megoszlik arról, hogy valóban valamilyen koldusszleng volt-e ez a nyelv (KIS 1997: 273–276, SZILÁGYI 2017).

ként csak a 18. század utolsó harmadából származó zsványnyelvi szójegyzékeket említhetjük (KIS 2021a: 127–129).³

A magyarral szemben a francia tolvajnyelv nyelvemlékei között már 1455-ből számon tarthatunk egy, a Coquillards (Kagylósok) néven elhíresült rablóbanda dijoni pere során készült 70 szavas szójegyzéket (SCHWOB 1892, SAI-NEAN 1912: 83–110). A német Rotwelsch leghíresebb, 219–280 szót felsoroló korai glosszáriumai (KLUGE 1901: 53–55, 75–78) az 1509-es első példányok után pár évtizeden belül több mint harminc kiadásban megjelent (WAGNER 1862), a tisztességtelen koldusokat, módszereiket és nyelvüket bemutató Liber Vagatorumban találhatók.⁴ Ennél is korábban, 1433/1440-ben született a Liber Vagatorium közvetlen előzménye, a „Basler Betrügnisse der Gyler” [A koldusok bázeli csalásai] (KLUGE 1901: 8–16), ami az 1410 óta ismert, a „társadalom perifériáján mozgó gyanús elemek kategóriáiról, sajátos szokásaikról és sajátos titkos nyelvükről” összeállított ún. koldusjegyzékek sorába tartozik (PETNEKI 1997: 49). Francia és német társait követve, de a magyar zsványnyelvi szójegyzékeket messze megelőzve 1567-ben jelent meg Angliában THOMAS HARMAN „A Caueat or Warening for Commen Cvrsetors” [Óvás és figyelmeztetés egyszerű törvényszéki írnokok számára] című műve, az első olyan angol nyelvű kiadvány, amely egy tolvajnyelvi kifejezéseket tartalmazó glosszáriumot is magába foglal (COLEMAN 2012: 113). Ezeket a szójegyzékeket és kiadványokat aztán nem egy hasonló követte az érintett országokban.

A magyar tolvajnyelv legkorábbi hiteles emlékei jóval későbbiek, mint az előbb említett nyugat-európai társaik, ráadásul ezek után az 1775–1782 között keletkezett zsványnyelvi szójegyzékek után közel száz évig nem találkozzunk hasonlókkal: majd csak a 19. század második felében tűnnek fel nagyobb mennyiségben újabb, ám korántsem ilyen közvetlen forrásból származó tolvajnyelvi adatok: 1862-ben TORONYAI KÁROLY adta közre könyvecskéjét,⁵ amellyel —

³ Elképzelhető, hogy a Magyar Gramatikatskában GELEJI KATONA ISTVÁN által „guggoló, és tsúfoló értelmetlen szók”-ként említett kifejezéseket, „a’ mellyeket az emberek az *affectustol* indittatván, tsak hirtelenében gondolnak” (GELEJI KATONA 1645/1906: 28), és az ezekhez hasonló ún. „tréfaszók”-at (vö. RÉTHEI PRIKKEL 1907) is szlengnek tekinthetnénk (vö. KIS 1997: 243).

⁴ A Liber Vagatorium (lásd KLUGE 1901: 35–80) legismertebb változatát Luther adta ki 1528-ban. Érdekesség, hogy egy a Liber Vagatorumban található emlékeztető, de annál fél évszázaddal korábban keletkezett kéziratos koldus szójegyzék a szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár egyik kódexében is megtalálható (Sermones — Vocabularium vagantium). Ez a 15. század közepén készült, vasárnapi prédikációkat és az újhald kiszámítását tartalmazó kódex latin nyelven íródott, de német terminusokat is tartalmazó harmadik része (546–550) a koldusok 15 fajtájáról (Von den 15 Arten der Bettler) szól, a hatodik része pedig egy német tolvajnyelvi szójegyzék (Vocabularium vagancium: 564–567), amelynek anyaga a kódexet ismertető VIZKELETY ÁNDRÁS szerint kisebb eltérésekkel megegyezik a Liber Vagatorium glosszáriumában szereplő szavakkal (VIZKELETY 1973: 253–255, lásd még PETNEKI 1997: 49–50).

⁵ Címe: A rablóknak, tolvajoknak és kozákoknak együttvaló hamis és zavaros beszédek, hasonlóan hamis és titkos cselekedeteik felfedezéseül összeíratott és kiadattatott a köznépnek ova-kodási hasznára, és a rosz emberektől való őrizkedéseikre Toronyai Károly által Békés Csabán.

mint hosszúságában a tartalmi kivonatokkal vetélkedő címe mondja — a nagyközönséget kívánta tájékoztatni a különböző bűnözőkről és bűnelkövetési módokról. TORONYAI ebben a könyvben egy 177 tolvajnyelvi kifejezést bemutató szójegyzéket is közreadott (Tor. 27–33, vö. KIS 1997: 282). Ezután 1888-ban jelent meg BERKES KÁLMÁN fővárosi magyar királyi államrendőrségi felügyelő kriminológiai kézikönyve, „A tolvaj élet ismertetése”, amely a maga mintegy 800 címszavas „Tolvajszavak gyűjteményé”-vel és terjedelmes tolvajnyelvi szövegközlésével (Berk. 98–182) hosszú időn keresztül alapjául szolgált az őt követő összes önálló tolvajnyelvi szótárunknak (vö. JV., Állr., Szir., KB.).

A TORONYAI és BERKES munkáinak megjelenése között eltelt negyedszázadból csak egyetlen, mindössze három tolvajnyelvi szót⁶ tartalmazó cikket említhetünk mint a magyar argó értékes, de igen rövid nyelvemlékét (Tolvajműnyelv 1872). Született ugyan ekkoriban egy argósztár is Magyarországon (Tolvajnyelv mely Európa legnagyobb részében nem csak a tolvajok, hanem az orgazdák és hozzátartozóik által is használtatik), ez az 1882-ben készült, 83 lapos könyv azonban nem önálló, saját gyűjtésen alapuló munka, hanem ANDREAS FRIEDRICH THIELE „porosz kir. fenyítőügyi tollnok” Berlinben 1848-ban „Die jüdischen Gauner in Deutschland, ihre Taktik, ihre Eigenthümlichkeiten und ihre Sprache” [A zsidó tolvajok Németországban, taktikájuk, sajátásaik és nyelvük] címen megjelent munkájának fordítása, amelybe a fordító, NAGY PÁL fővárosi államrendőrségi polgári biztos néhány lap erejéig (ThN. 80–82) „nem csak a régi, és külföldön divó, de Ausztriában és főképp Magyarországon használt (Jenisch) szavakat is” (ThN. 5) felvette. Ezt a szótárt azonban nem tekinthetjük a magyar tolvajnyelv emlékének, mind a Toldalékban felsorolt „több nálunk használatban lévő szó” (ThN. 80), mind a szótár többi része alapján látható, hogy ez a gyűjtemény egy-két adattól eltekintve nem a magyar, hanem a magyarországi és az ausztriai német argó kifejezéseit tartalmazza (KIS 1997: 284).

2. Amennyiben az előbbieknél korábbi, az 1775-ben összegyűjtött zsványnyelvi szók és az 1862-es TORONYAI-féle szójegyzék közötti majd egy évszázad szlengemlékeit kívánjuk felsorolni, mindössze két tétellel gyarapíthatjuk a listánkat: 1838-ban EDVI ILLÉS PÁL „Első oktatásra szolgáló kézikönyv”-ében azt olvashatjuk, hogy „e’ mondás: nem világítasz, annyit tesz, mint meghalsz; vakpandur, annyit tesz mint zsványok’ feladója” (1838: 186), majd ezt követően 1854-ből BEÖTHY LÁSZLÓnak a Hölgyfutárban megjelent egyik novellájából idézhetünk egy mondatnyi terjedelmű kifejezést, melyre CSEFKÓ GYULA hívta fel a figyelmet (CSEFKÓ 1898): „»...nem czöldova s elprédlizett!« — grammaticae ennyit tesz: »nem fizetett s megszökött.«” (BEÖTHY 1854: 482).

⁶ „A rimaszombati bünfenyítő törvényszék előtt közelebb egy cigánytolvajügy tárgyalatot, — mely alkalommal egyik vádlott előadá, hogy ő társai közt rajzoló (zsebmetsző), másik pedig bugázó (töltéstolvaj), a harmadik brámázó (bolttörő) volt” (Tolvajműnyelv 1872).

Mint látható, igen jelentős adathiány jellemzi az első hiteles szlengemlékeink utáni közel száz évet. Éppen ezért tekinthetjük rendkívül értékesnek azokat az 1853-ban megjelent, ám 1847-re datálható tolvajnyelvi adatokat, amelyek Heinrich von Levitschnigg „Die Geheimnisse von Pest” [Pest titkai] című könyvében találhatók. Tudtommal ez mű a magyar szlengkutatók előtt eddig ismeretlen volt, jóllehet egyetlen magyar vonatkozású adatként megtalálható JOSEPH MARIA WAGNER tolvaj- és titkosnyelvi bibliográfiájában (WAGNER 1861: 178).

3. A „Die Geheimnisse von Pest” alkotója, az egy ideig Pesten élő osztrák Heinrich Ritter von Levitschnigg — akit *Levitschnigg Henrik lovag* néven megtalálunk a „Magyar írók élete és munkái”-ban is (MIÉM. 7: 1159–1160) — (hírlap)író és költő volt, az első német nyelvű bűnügyi regény (*Der Diebsfänger*, 1860) szerzője. Mint az általa szerkesztett *Pester Sonntagsblatt*-tal foglalkozó RÓZSA MÁRIA írja róla, „1810. szeptember 25-én Bécsben született. Apja jogtudós volt, aki 1815-ben nemességet, 1818-ban pedig Glombert előnévvel lovagi rangot nyert. Miután Levitschnigg 15 éves korában árvaságra jutott, először bölcsészett, majd jogot, végül orvostudományt hallgatott, de egyiket sem fejezte be, hanem katona lett. Levitschnigg Magyarországot már jól ismerte, Lajos bajor király dragonyos ezredének kadétjaként huzamosabb ideig állomásozott itt. 1834-ben hadnagyként megvált a katonaságtól, Bécsbe költözött, és írói pályára lépett. 1836-ban a Moritz Gottlieb Saphir szerkesztette *Der Humorist* munkatársa lett. Költeményeivel bizonyos ismertségre tett szert, majd 1845 márciusában a *Pester Zeitung* szerkesztőségének meghívására a lap tárcarovatának szerkesztője lett, s ezen kívül több folyóiratba írt költeményeket, elbeszéléseket és kritikákat. Több elbeszélése és verse jelent meg a Mailáth János szerkesztette pesti *Iris Taschenbuch*-ban. Az *Iris*-ben érzelmes hangú, magyar tematikájú, népies életképeket írt, például olyat is, melynek hőse vándorló magyar cigányfiú. Jól ismerte a magyar viszonyokat, így a cenzúraviszonyokat is. A *Spiegel*-ben 1849-ben találkozunk elbeszéléseivel, melyeket folytatásokban közöltek, s melyek a francia borzalom-romantika (Sue és Dumas) hatását mutatják. (...) Levitschnigg az 50-es évek közepétől ismét Bécsben élt [ahol 1853-ban] Megjelentette *Die Geheimnisse von Pesth* című kevésbé sikerült regényét.” (RÓZSA 2013: 70–71).

Levitschnigg említett regényének műfaja szórakoztató tárcaregény. Ez a műfaj Eugène Sue 1843-ban megjelent „*Les Mystères de Paris*” [Párizs titkai]⁷ című könyvének hatására terjedt el, melynek fordításai után „csakhamar megjelentek a közép-európai adaptációk is: Budapest, Prága, Bécs vagy Berlin titkai, és 1851-ben Paul Féval London-regénye Párizsban, a *Les Mystères de Londres*. A *Párizs titkai* a tárcaregény voltaképpen prototípusává lett, amely már csak a

⁷ Magyarul „Páris mélységei”, majd újabb fordításban „Párizs rejtelméi” címen adták ki.

nagyvárosi peremcsoportok szociolektusainak a regény nyelvébe való integrációja révén is a regény és az irodalom »demokratizálódását«, és egyúttal funkcióváltását kommunikálta” (HANSÁGI 2013: 4–5). A „Die Geheimnisse von Pest” a „Párizs titkai” közép-európai utánzatainak sorába tartozik (HANSÁGI 2013: 5), és a magyar szlengkutatás nagy szerencséjére ez a regény is él „a nagyvárosi peremcsoportok szociolektusainak a regény nyelvébe való integrációjá”-val, minek köszönhetően benne 12 német és 15 magyar tolvajnyelvi kifejezést és azok magyarázatát találhatjuk meg.

4. A „Die Geheimnisse von Pest” négy kötetben, ún. fett fraktúr betűkkel szedve látott napvilágot. Első kiadásának könyvészeti adatai: Heinrich Ritter von Levitschnigg, Die Geheimnisse von Pest. 1–4. Band. Wien, Verlag von J. F. Greß, 1853.⁸ A regény ugyanebben az évben második kiadásban is megjelent. Faksimileként a Kessinger Publishing adta ki 2010-ben.

5. A bennünket érdeklő tolvajnyelvi (Gaunersprache) szavak a regény első részének ötödik, „Der Pumsti-Keller” címet viselő fejezetében (1: 38–49) találhatók a 39–40. oldalon. Az itt elmesélt, tolvajokról szóló történet a szövegben közölt évszám szerint 1847-ben játszódik, ez alapján az argószavakat ehhez az évhez köthetjük, bár természetesen könnyen lehet, hogy Levitschnigg nem ekkor, hanem későbbben vagy korábban ismerte meg ezeket a tolvajnyelvi kifejezéseket. Az biztos, hogy az adatok a könyv megjelenésének événél, 1853-nál semmiképpen sem lehetnek későbbiek.

6. A következőkben közreadom a „Der Pumsti-Keller” című ötödik fejezet első négy bekezdését. A német szöveget betűhű formában írtam át, mellette ennek magyar fordítása⁹ található. Az átírásban a fraktúr *s* két paleográfiai változatát (a szó elején és belsejében használt *f*-et és a szóvégeken alkalmazott, ún. Schluss *ß*-t) egyaránt *s*-sel adom vissza. A fraktúr betűs német szövegben a nem németnek, illetve tolvajnyelvinek minősített szavak a korabeli tipográfiai szokásnak megfelelően antikvával vannak szedve,¹⁰ amint ezt láthatjuk a helytartótanács körleveleként 1783-ban szétküldött pinkafeldi német tolvajnyelvi szójegyzékben is (HOFFMANN–KIS 2009: 108). Ezeket az antikvával írott szavakat félkövérrrel jelöltem. A fordítás szövegében a magyar és a német tolvajnyelvi kifejezéseket kurziváltam.

⁸ A „Die Geheimnisse von Pest” elérhető az interneten az Österreichische Nationalbibliothek digitális könyvtárában (<https://onb.digital/result/1079FD01>) és a GoogleBookson is (<https://bit.ly/3TiDBNL>).

⁹ Itt szeretnék köszönetet mondani Molnár Annának, aki a német szöveg lejegyzését ellenőrizte, és a közreadott bekezdéseket magyarra fordította, valamint közleményem szövegét rendkívül gondosan átnézte, javította.

¹⁰ Mutatványként a fraktúr betűs környezetben használt antikvára lásd a következő mondatot: Geld oder Leves ißt kein Hauptangemmerß, wo nicht, so stiehl er fülesek, das sind Pferde.

Fünftes Capitel Der Pumsti-Keller.

Zum „Pumsti-Keller“ also hieß im Vormärz der Schild einer Kneipe auf der Uellöerstraße in der Josephstadt. Die Gaunersprache bemächtigte sich dieser Bezeichnung, und so trug unter den Rothwälschen jedes Nest, jede Herberge, wo sie Zuflucht und Obdach fanden, diesen sonderbaren Namen. Auch in der Theresienstadt gab es anno 1847 einen also geheißenen Schlupfwinkel für Diebe und anderweitige Virtuosen vom „langen Finger“ bis zum „blutigen Messer.“

Die Gaunerzunft von Pest war damals förmlich organisirt, und hätte selbst einer Weltstadt wie Paris und London keineswegs zur Unehre gereicht. Sie besaß ihre Chefs, ihre Spione oder Kundschafter, auch, wie bereits erwähnt, ihren eigenen Jargon in deutscher wie magyarischer Sprache, da es im Verlaufe dieser Erzählung öfter der Fall sein dürfte, daß uns der Gang der Ereignisse zwingt, Uebertreter des siebenten Gebotes handelnd und redend einzuführen, und wir dabei nicht immer die Rolle des Dolmetsches zu spielen gesonnen sind: so wollen wir hier zum Ergötzen, wie zum spätern Bedürfnis des Lesers die Uebertragung einiger deutscher wie magyarischer Wörter in das Rothwälsche oder in den Diebsjargon mittheilen, ohne uns natürlich zu verpflichten, ein förmliches Wörterbuch dieses sündhaften Dialektes zu liefern.

Taltl heißt ein Hauptschlüssel, Hund oder **Töele** nennen sie das Vorhängschloß, **Ja - Cschoherer** ist das Stemmeisen. Der Dieb selbst führt den Titel **Szliberer**, er stiehlt am liebsten „gleiß kicht“, das sind Silberzwanziger, „fuchsene Gaterlinge“ oder goldene Ringe, bescheidet sich übrigens im Nothfall auch gern mit „gleisenen Loschkas“, wie er die Silberlöffel nennt, oder mit „große Aschen“, darunter er Umhängtücher versteht. Die Vorrede oder die

Ötödik fejezet A Bumszti-pince.

A „*Bumszti-pincé*“-hez, így neveztek egy kocsmát a reformkorban a Józsefvárosban, az Üllői úton. A tolvajnyelv használta ezt a megnevezést, a tolvajok között ezzel a különös megnevezéssel illeltek minden olyan kis zugot vagy szálláshelyet, ahol ezek az emberek menedéket találtak, és meghúzhatták magukat. 1847-ben a Terézvárosban is létezett egy búvóhely a tolvajok, valamint a „hosszú ujjak” és a „véres kés” más virtuózai számára, amit így neveztek.

A pesti tolvajok céhe akkoriban szabályosan meg volt szervezve úgy, hogy az becsületére vált volna olyan világvárosoknak is, mint Párizs vagy London. Ebben a céhben megvoltak a főnökök, a spionok vagy a hírvivők, és — ahogy már említettük — megvolt a saját nyelvük németül és magyarul. Mivel ezen elbeszélés során gyakran előfordulhat, hogy az események menete arra kényszerít minket, hogy a hetedik parancsolat ellen vétkezőket cselekvésük közben és beszédükkel mutassuk be, és közben nincs kedvünk a tolmács szerepét játszani, ezért az olvasó öröme — és mert később szüksége lesz rá — közölni fogjuk itt egynémely német és magyar szó rotwelschre, a tolvajok nyelvére való fordítását, jóllehet természetesen nem érezzük kötelességünknek, hogy létrehozzunk egy szabályos szótárt eme bűnös nyelvjárásból.

Taltl annyit jelent mint főkulcs, *Hund*-nak vagy *Töele*-nek hívják a lakatot, *Ja-Cschoherer* a feszítővas. A tolvajt magát *Szliberer*-nek hívják, legszívesebben „*gleiß kicht*“-et lop, ezek ezüst húszasok, de „*fuchsene Gaterlinge*“-t, vagyis aranygyűrűket is, de ha szükséges, megelégszik egy „*gleisenen Loschkas*“-szal is, így hívja az ezüstkanalat, vagy a „*große Aschen*“-nel, ami alatt a vállkendőket érti. Minden szokványos lopáshoz mintegy előszóként vagy

Einleitung zu jedem gewöhnlichen Diebstahl ist das Fenstereindrücken, in der Gaunersprache entweder „Scheinling“ oder „Faleines“ getauft.

Auch der Gauner magyarischer Abkunft führt seine eigene Redeweise. Stehlen bezeichnet er durch **ugnatni** oder **reacsalni**, seine Waffen sind der Hauptschlüssel **makrits**, das Messer **kasza** und der Knüttel **lenyomó**. Seine gewöhnliche Tracht besteht aus hohen Stiefeln, **nagy főrandok**, breiten Hüten, **feltévő**, und der gebräuchlichen Bunda, **gyapjas**. Geld oder **Leves** ist sein Hauptaugenmerk, wo nicht, so stiehlt er **fűlesek**, das sind Pferde. Gelingt der Diebstahl, so begibt er sich zuerst zu seinem Freund, dem Hehler, **komnik**, um die Beute zu versilbern; dann eilt er in die nächste **Csarda**, das ist **topanka fondoló**, und verzecht dort mit seiner Liebsten, **czafka**, den gesamten Erlös seines jüngsten Tagewerkes. Mißlingt der Streich, nun dann wandert er auf einige Zeit in das Rathhaus, gewöhnlich **postelum**, zuweilen auch Hundehaus, **kutyahaz** genannt.

bevezetőként hozzátartozik, hogy benyomják az ablakot, a tolvajnyelvben ezt vagy „*Scheinling*”-nak vagy „*Faleines*”-nek hívták.

A magyar tolvajnak is megvan a saját beszédmódja. A lopást úgy nevezi, hogy *ugnatni* vagy *reacsalni*, fegyverei [tkp. számai] a főkulcs, azaz *makrits*, a kés, azaz *kasza*, *lenyomó* a neve a bunkósbotnak. A [tolvaj] szokásos ruházata magas szárú csizma, azaz *nagy főrandok*, széles karimájú kalapok, vagyis *feltévő*[k] és a szokásos bunda, azaz *gyapjas*. Figyelme legfőképp a pénzre irányul, amit *Leves*-nek nevez; ha nem ez érdekli, akkor lovakat lop, azaz *fűlesek*-et. Ha a lopás sikerül, akkor először is a barátjához, az orgazdához, azaz a *komnik*-hoz megy, hogy a zsákmányt gyorsan pénzre tegye, aztán rohan a legközelebbi csárdába, aminek a neve *topanka fondoló*, ahol a kedvesével, a *czafka*-val elissza az aznapi munkájának teljes bevételét. Ha a csíny nem sikerül, akkor valamennyi időre bevonul a városházára, amit általában *postelum*-nak neveznek, néha *kutyahaz*-nak is.

7. Arról, hogy Levitschnigg honnan ismerte a pesti magyar és német tolvajnyelv regényébe beillesztett szavait, hol és mikor találkozott velük, nincs információnk. Azt sem tudni, hogy ezeket személyesen gyűjtötte-e, vagy közvetítőkön keresztül jutottak el hozzá. Az utóbbi lehetőség főleg a magyar kifejezések esetében vetődik fel, ugyanis Levitschnigg magyar nyelvtudása kapcsán akadnak kérdőjelek: RÓZSA MÁRIA például azt írja, hogy nincs meggyőződve róla, hogy „tudott-e egyáltalán Levitschnigg magyarul, vagy ha tudott, milyen szinten” (RÓZSA 2013: 71). Mindettől függetlenül kijelenthetjük, hogy a fentebb közreadott részben szerepeltetett német és magyar argókifejezések mindegyike kivétel nélkül létezett a tolvajnyelvben, mint ezt a korábbi vagy a későbbi források megerősítik.

8. A következőkben betűrendben sorolom fel a fenti szövegben előforduló német tolvajnyelvi kifejezéseket. Levitschnigg német nyelvű jelentésmegadásain és azok magyar fordításán kívül közlöm azt is, hogy az érintett szavak Polz., Wolf és ThN. tolvajnyelvi szótárában milyen alakban és jelentésben szerepelnek, továbbá, ha ezek a szavak átkerültek a magyar tolvajnyelvbe, akkor ezeket is ide veszem a fontosabb magyar tolvajnyelvi szójegyzékek, szótárak alapján.¹¹

¹¹ A szócikkekben használt rövidítések: m. = magyar, ném. = német, tny. = tolvajnyelvi.

Aschen 1847: *große Aschen* 'Umhängtücher; vállkendők' (Lev. 1: 39).

Vö. ném. *groß* 'nagy'; ném. tny. *Aschen* 'kendő' (Polz. 4), *Große Aschen* 'női vállkendők' (Wolf 36).

Bumsti-Keller 1847: *Pumsti-Keller* 'egy kocma neve az Üllői úton Pesten' (Lev. 1: 39). — Levitschnigg a *Pumsti-Keller* jelentéseként azt adja meg, hogy 'kis zug vagy szálláshely, ahol a tolvajok menedéket találnak, és meghúzhatják magukat', ezt azonban pontosítanunk kell: a *Pumsti-Keller* közszói jelentése 'pince-kocma, föld alatti kocma, lebuj' lehetett; vö. „**Bumsti-Keller**, ein unterirdisches Schanklokale, worin sich zumeist Gesindel einfindet”, azaz 'föld alatti kocma, ahol többnyire a csöcselék gyülekezik' (HÜGEL 1873: 46).

A szó a magyar szlengben (sőt talán a pesti köznyelvben) is meghonosodott, ZOLNAY és GEDÉNYI fattyúnyelvi szótára *bumszti-(keller)* alakban 'kiskocma' jelentéssel tartalmazza, és a bécsi ném. *Bumsti* 'kiskocma' + ném. *Keller* 'pince' összetételeként magyarázza (ZOLNAY–GEDÉNYI 1996: 33). A *Bumsti-keller* elnevezés Pesten kívül is előfordult Magyarországon, például HAUCK JÁNOS monográfiája szerint Piliscsabán „*Bumsti pincé*”-nek nevezték az egykori urasági pincét (HAUCK 2001: 169), az EtSz. pedig Pozsony megyéből adatolja osztrák eredetűnek mondván a *bumszti* „kis kocma, lebújj” szót (EtSz. 1: 569). Elterjedtsége miatt, és mert a bécsi/osztrák németben sem argószóként tartják számon, felvetődik, hogy a *Pumsti-Keller*-t ne tekintsük pesti német tolvajnyelvi adatnak. Ez ellen szól azonban, hogy Levitschnigg egyértelműen azt írta róla, hogy a „tolvajnyelv használta ezt a megnevezést” (Lev. 1: 39).

A pesti *bumszti(-pince)* szó meglétére közszóként és tulajdonnévként is számos adatunk van az 1870-es évektől. A legtöbb

említést a józsefvárosi „dió-fa utca és kerepesi ut sarkán levő »*bumszti pince*«” (Budapest 5/80 [1881. március 22]: 6) kapta, amely „*bumszti pince*”-ről a Rókus-kórház közelében lévő korcsmaként írnak 1872. június 12-én a Magyar Ujságban (6/132: 3), és valószínűleg ugyanez a kocma volt az is, amit a „dohány-utcai Grünhut-féle házban levő ugynevezett »*bumszti pince*«”-ként említettek (Budapesti Hirlap 5/17 [1885. január 17.]: 6). Ez a hírhedt „*bumszti pince*” a Levitschnigg szövegében említett *Pumsti-Keller*-hez hasonlóan bűnözők szállásaként is szolgált, legalábbis a Pest rejtelseit Porzó álnéven megörökítő ÁGAI ADOLF egyik cikkében azt olvashatjuk, hogy egy Guszti nevű zsebtolvaj telen te itt talált menedékre (ÁGAI 1874: 180). A Kerepesi úti Bumszti-pince különlegesen rossz hírét a tolvajokon kívül annak köszönhette, hogy az oda járó különböző ezredbeli katonák vagy a katonák és a civilek között igen gyakran törtek ki hatalmas verekedések, melyekről a korabeli lapok rendre híradással voltak: 1875. december 7-én például a Pesti Napló 26/280. száma a 3. oldalán „Hős katonák” címmel számolt be arról, hogy „Mult éjjel a kerepesi uton levő »*Bumszti*« *pinczé*ben a 23. cs. kir. gyalogezred két közvitéze s az ott mulató, nem igen válogatott közönség közt botrányos verekedés fejlődött ki. A vitéz hadfiak az egész közönséget kiverték a pinczéből”.

„A diófa-utczai »*bumszti*«”-t (Pesti Napló 27/91 [1876. április 20.]: 3), azaz a „nagy diófa-utcza szögletén” (Ellenőr 11/253 [1879. május 23.]: 2) lévő lebujt »*uj bumszti*« *pincze*-ként is említik (Ellenőr 11/253 [1879. május 23.]: 2), lehetséges, hogy a régi *Bumszti-keller* a Levitschnigg regényének helyszínéeként feltűnő Üllői úti *Pumsti-keller* volt, amelyről egy 1887-es újságcikkből azt tudhatjuk meg, hogy „az üllői-ut 50. sz. a. levő Reismann Lipót-féle hírhedt »*bumszti*« *pince* korcsmahelyisé-

gében razziát tartott a rendőrség s ez alkalommal 20, foglalkozás nélküli, rossz hírű nőt fogott el” (Pesti Hírlap 9/300 [1887. november 1.]: 9).

Hogy több ilyen nevű műintézmény is létezett a fővárosban (maga Levitschnigg is kettőt említ), és hogy a *bumszti*-t közszóként is használták, azt F. J. 1877-es „Fővárosi pinczék”-ről szóló cikke alapján is biztosan tudhatjuk. Ebből arról értesülünk, hogy Budapest bővében volt „a »bumszti«, »maroktányos« s egyéb mellénevekkel diszlő földalatti établizement-oknak” (Magyarország és a Nagyvilág 13/48 [1877. december 2.]: 763). Ezek működését egyébként a főkapitányság körrendeletekben szabályozta, például az éjjeli zenélést illetően elrendelték, hogy a „főváros területén létező kávéházak, táncztermek, vendéglők, korcsmák, csapszékek és az ugynevezett »bumszti pinczékben« a népének és zenéltetés, éjjeli 12 órán tul, a szabadhelyek és kertekben pedig éji 11 óránál tovább, semmi szín alatt nem tűrhető” (A Hon 17/175 [1879. július 20.]: 3).

Faleines L. Haleines.

fuchsene Gaterlinge L. Gaterling.

Gaterling 1847: *fuchsene Gaterlinge* ’goldene Ringe; aranygyűrűk’ (Lev. 1: 39). Vö. ném. tny. *Fuchs* ’arany, arany pénz-érme’ (Polz. 27), *Fuchs* ’arany’, *fuchsern* ’arany-’ (Wolf 106); ném. tny. *Gaterling* ’gyűrű’, *Gattern* ’gyűrű’ (Polz. 28), *Gadern*, *Gattern*, *Gaterling* ’gyűrű’ (Wolf 108–109).

A *Fuchs* ’arany’ szó a magyar és a magyarországi német tolvajnyelvben is megtalálható, vö. *Fuchseneschlange* ’aranylánc’ (ThN. 80), *Fuchs* (Berk. 113), *Fuksz* (JV. 70, Szir. 25, KB. 12) ’arany’.

A ném. tny. *Gadern* ’gyűrű’ szava *gagyi* alakban (Szir. 26, KB. 12, 25, 48) átkerült a magyar tolvajnyelvbe is (vö. DAHN 1999: 109), legkorábbi zsidóanyanyelvi szójegyzékeink 1775-ből viszont nem ’gyűrű’, ha-

nem ’arany(pénz)’ jelentésben tartalmaz-
zák, pl. *Gagyi* — Arany Pénz (MiskSzj.),
Arany — *Gagyi* (EgriSzj.I-1).

gleisenen Loschkas L. Loschkas.

Gleißkicht 1847: *gleiß kicht* ’Silber-
zwanziger; ezüst húszas’ (Lev. 1: 39).

Vö. ném. tny. *Chlais* ’tej; (ezüst)pénz’ (Polz. 16), *Gleis* ’tej; (ezüst)pénz, ezüst’ (Polz. 31), *Gleiß*, *Gleis*, *Kleies*, *Klais* stb. ’tej; ezüst’ (Wolf 118); ném. tny. *Kitt* ’pénz’ (Polz. 44, Wolf 166).

Vö. m. tny. *Kleis* (Berk. 120), *Klajsz* (JV. 80, Állr. 38), *klajsz*, *kleisz* (Szir. 32), *Klejsz* (KB. 12, 28), *Kleisz* (KB. 47) ’ezüst’.

große Aschen L. Aschen.

Haleines 1847: *Faleines* [ɔ: *Haleines*] ’Fenster; ablak’ (Lev. 1: 39).

Vö. ném. tny. *Halleines* ’ablak’ (Polz. 34), *Haleines*, *Halleines* ’ablak, ablakrács’ (Wolf 70).

Vö. m. tny. *Halajne* ’üveg ablaktábla’ (Berk. 131), *Halájnesz* ’ablaküveg’ (JV. 74), *halajne* ’ablaktábla’ (Állr. 58).

Hund 1847: *Hund* ’Vorhängeschloß; lakat’ (Lev. 1: 39).

Vö. ném. *Hund* ’kutya’ > ném. tny. *Hund* ’lakat’ (Polz. 37, Wolf 140).

Vö. m. tny. *Hund* (Állr. 32, 60), *hund* (Szir. 29, 53) ’lakat’; vö. még *kutya* (Szir. 33), *Kutya* (KB. 29) ’lakat’.

Jadschocherer 1847: *Ja-Cschocherer* [ɔ: *Jadschocherer*] ’Stemmeisen; feszítővas’ (Lev. 1: 39).

Vö. ném. tny. *Jadschocher* ’kis feszítővas, melyet a benyitogató tolvajok hordanak maguknál’ (ThN. 34), *Jadschocher*, *Jadschocherer* ’betörőszerszámok (feszítővas, véső stb.)’ (Polz. 38), *Jadschocherer* ’kis feszítővas, rövid feszítővas’ (Wolf 142).

Vö. m. tny. *Játschockerer* (Berk. 117), *Jadsokkerer* (JV. 77) ’kisebb feszítővas’.

Loschkas 1847: *gleisenen Loschkas* ’Silberlöffel; ezüstkanál’ (Lev. 1: 39).

Vö. ném. tny. *Chlais* ’tej; (ezüst)pénz’

(Polz. 16), *Gleis* 'tej, (ezüst)pénz, ezüst' (Polz. 31), *gleisige Loschke* 'ezüstkanál' (Polz. 31).

Vö. m. tny. *Kleis* (Berk. 120), *Klajsz* (JV. 80, Állr. 38), *klajsz*, *kleisz* (Szir. 32), *Klejsz* (KB. 12, 28), *Kleisz* (KB. 47) 'ezüst'.

Pumsti-Keller L. Bumsti-Keller.

Scheinling 1847: *Scheinling* 'Fenster; ablak' (Lev. 1: 39).

Vö. ném. tny. *Scheidling* 'üveg, ablak' (Polz. 77, Wolf 281), *Scheinling* 'ablak' (Polz. 77, Wolf 282).

Vö. magyar tny. *Scheidling* (Berk. 131, Állr. 58), *Sájdling* (JV. 94) '(üveg) ablak-tábla'.

Szliberer 1847: *Szliberer* 'Dieb; tolvaj' (Lev. 1: 39).

Vö. ném. tny. *Schlieberer* 'zsebtolvaj, tolvaj általában' (Polz. 79), *Sliberer* 'tolvaj, besurranó, zsebtolvaj' (Polz. 85), *Schlie-*

berer, Sliberer 'tolvaj, zsebtolvaj, besurranó' (Wolf 287). Vö. még ném. tny. *szliberer* 'kezdő tolvaj' (Rendészeti Közlöny 1/10 [1878. december 4.]: 77).

Taltel 1847: *Taltl* 'Hauptschlüssel; főkulcs' (Lev. 1: 39).

Vö. ném. tny. *Taltel* 'kulcs, másolt kulcs' (Polz. 90), *Tantel, Tandel, Taltel, Daltel* 'másolt kulcs' (Wolf 326).

Vö. m. tny. *Dartl* (Berk. 109, JV. 64), *Dardli, Dartl* (Állr. 21), *dár, dardli* (Szir. 21), *tardli* (Szir. 47), *Dá, dár, dárdli* (KB. 22, 44) 'tolvajkulcs, álkulcs'.

Tole 1847: *Töle* 'Vorhängschloß; lakat' (Lev. 1: 39).

Vö. ném. tny. *Tole* 'lógó-zár, vagyis lógó-lakat' (ThN. 71), *Tole* 'lakat' (Polz. 37, Wolf 331).

Vö. m. tny. *Thaile* (Berk. 136, Állr. 66), *Tajle* (JV. 101), *Taile* (Állr. 66), *Tole* (Állr. 67) 'függőlakat, lógózár'.

9. A pesti német argó adatai mellett Levitschnigg több mint egy tucat magyar tolvajnyelvi kifejezést is beleszórt regényébe, ezeket alább betűrendbe szedett szócikkekben sorolom fel. Levitschnigg német nyelvű jelentésmegadásain és azok magyar fordításán kívül közlöm azt is, hogy az érintett szavak 1847-es adatolásuk előtt és után milyen alakban és jelentésben szerepelnek a zsvány-nyelvi szójegyzékekben, Tor. és Ber. gyűjteményében, illetve a huszadik század eleji tolvajnyelvi szótárainkban.

cafrika 1847: *czafka* 'Liebste; tolvaj kedvese' (Lev. 1: 39).

1775: A férfi Kurváját [hija]: *Czofkának* (EgriSzej.I-1), *Czafka* — Feleségem (EgriSzej.II), *Czafka* — kurva (EgriSzej.III), 1776: *Czafka* — Kurva (BöszSzej.I), 1782: *Czaffka* — Kúrva (BöszSzej.II-1).

Vö. *Czafka* (Tor. 28, Ber. 106), *Cafka* (JV. 60, Állr. 16) 'nő, tolvaj kedvese', *cafrika* 'utcai nő, kéjő' (Szir. 19), *cafrika* 'leány' (KB. 9, 30, 51), *Cafka* 'zsebtolvaj segítő-nője' (KB. 7).

felrántó 1847: *nagy főrandok* [ɔ: *nagy fölrántók*] 'hohe Stiefel; magas szárú csizmák' (Lev. 1: 39).

1775: *fel rántó* — Csizma (MiskSzej.), Csiz-

ma — *Föl rantó* (EgriSzej.I-1), 1776: *Felrántó* — Csizma (BöszSzej.I), 1782: *Felrántó* — Csizma (BöszSzej.II-1).

Vö. *Felrántó* (Tor. 33, JV. 68, Állr. 25) 'csizma, papucs, lábbeli'.

feltevő 1847: *feltévő* [a szövegbeli jelentés miatt talán ɔ: *feltévők*] 'breite Hüte; széles karimájú kalapok' (Lev. 1: 39).

1775: *fel tévő* — Süveg, kalap (MiskSzej.), Kalap — *Föltévő* (EgriSzej.I-1), *Fel tevő* — Kalap, vagy Süveg (EgriSzej.II), 1776: *Feltévő* — Kalap (BöszSzej.I) 1782: *Feltévő* — Kalap (BöszSzej.II-1).

Vö. *Feltevő* (Tor. 33, JV. 68, Állr. 25) 'kalap, sipka, fejre való'.

fondoló L. topánkafondoló.

füles 1847: *fülesek* 'Pferde; lovak' (Lev. 1: 39).

1775: *Ló* — *Füles* (EgriSzj.I-1), *Ló* — *Füles* (EgriSzj.I-2), 1776: *Füles* — *Ló* (BöszSzj.I), 1782: *Füles* — *Ló* (BöszSzj.II-1).

Vö. *Füles* (Tor. 28, JV. 70, Állr. 27, Szir. 25, KB. 24) 'ló, csikó'.

gyapjas 1847: *gyapjas* 'Bunda (Pelzmantel); bunda' (Lev. 1: 39).

1776: *Gyapjas* — *Bunda* (BöszSzj.I).

kasza 1847: *kasza* 'Messer; kés' (Lev. 1: 39).

Vö. *Kasza* (Tor. 29, Berk. 118, JV. 78) 'éles kés, nagykés, borotva', *kasza* 'kés' (KB. 11, 25, 50).

komnik 1847: *komnik* 'Hehler; orgazda' (Lev. 1: 39).

1775: *Komnyik* — *Orgazda* (MiskSzj.), *Komnik* — *Orgazda* (EgriSzj.I-1), 1776: *Komnyik* — *Or Gazda* (BöszSzj.I), 1782: *Komnyik* — *Orgazda* (BöszSzj.II-1).

kutyaház 1847: *kutyaház* 'Rathaus; városháza' (Lev. 1: 40). A *kutyaház* jelentése, mint ezt a mellette szinonimaként szerepeltetett *postelum* szó alapján (lásd ott) valószínűsíthetjük, inkább 'tömlőc, börtön, fogda' lehetett, mely intézmények gyakran a városháza pincéjében kaptak helyet. Az etimológia alapján azonban nem zárható ki a 'városháza' jelentés sem.

A *kutyaház* összetett szó, szó szerinti jelentése 'Hundehaus', azaz 'kutya + ház'; vö. m. tny. *kutya* 'hatósági szolga, törvényszolga, poroszló, hajdú' + m. *ház* 'Haus'. A m. tny. *kutya* szóra ld. 1775: *Kutya* — *Hajdú* (MiskSzj., EgriSzj.II), *Kuttya* — *Hajdu* (EgriSzj.I-1), V[á]r[me]-g[y]e Hajduja — *Kutya* (EgriSzj.I-2), 1776: *Kutya* — *Hajdú* (BöszSzj.I), 1782: *Kútya* — *Hajdú* (BöszSzj.II-1), *Kútya* *Hajdu*, *Város cselédje* (HbFl).

lenyomó 1847: *lenyomó* 'Knüttel; buncsbot' (Lev. 1: 39).

leves 1847: *Leves* 'Geld; pénz' (Lev. 1: 39).

1775: *Leves* — *Pénz* (MiskSzj.), *Leves* —

pénz, *ezüst*. (EgriSzj.III), 1776: *Leves* — *Pénz*, *Ezüst* (BöszSzj.I), 1782: *Leves* — *Ezüst pénz* (BöszSzj.II-1).

Vö. *leves* (ThN. 81, Szir. 34), *Leves* (Tor. 29, Ber. 121, JV. 83, Állr. 42, KB. 12, 30, 54) 'pénz'.

makrics 1847: *makrits* 'Hauptschlüssel; főkulcs' (Lev. 1: 39).

nagy főrandok L. felrántó.

postelum 1847: *postelum* 'Rathaus; városháza' (Lev. 1: 40). A valószínűleg *posztelum*-nak ejtett *postelum* jelentése, mint ez a 18. századi zsványnyelvi adatokból látható, inkább 'tömlőc, börtön, fogda' volt. Ezen intézmények gyakran a városháza pincéjében kaptak helyet.

A *postelum* szó ugyanebben az alakban előkerül a „Die Geheimnisse von Pest” harmadik kötetében is: „Ich habe keine Lust, mein heutiges Nachtlager im »postelum« zu halten” (Lev. 3: 10) [Semmi kedvem ma éjszakára a „postelumban” megszállni]. Ebből leszűrhetjük, hogy Levitschnigg valóban az *l*-es *postelum*-ot kívánta használni az *r*-t tartalmazó korábbi (és a valószínűsíthető etimológia szerint eredetibbnek tűnő) *posterum*-mal (esetleg *posterium*-mal) szemben. [A *poszterium* 'tömlőc' szót alakja alapján néhány nyelvészünk (pl. BALASSA 1924: 8, BÁRCZI 1932: 10, 1944: 106), latin eredetűnek tartja, de ennek bizonyítására adatokat nem közöltek. ZOLNAY és GEDÉNYI a latin *posterior* 'hátsó' szóból magyarázza (ZOLNAY–GEDÉNYI 1945–1967. 14: 3043).]

1775: *Posteriom* — *Tömlőcz* (MiskSzj.), *Tömlőcz* — *Poszterium* (EgriSzj.I-1), *Temlecz* — *Posterium* (EgriSzj.I-2), *Poslerum* [ɔ: *Posterum*] — *Tömlőcz* (EgriSzj.II), *Pos-térom* — *tömlőcz* (EgriSzj.III), 1776: *Posz-terom* — *Tömlőcz*, *Poszteriom* — *Tömlőcz* (BöszSzj.I), 1782: *Posterium* — *Tömlőtz* (BöszSzj.II-1).

Vö. *Posterium* (Tor. 28), *Poszterium* (JV. 92, Állr. 53) 'fogház, börtön'.

rajcsol 1847: *reacsalni* [ɔ: rajcsolni] 'stehlen; lopni' (Lev. 1: 39).

A *rajcsol*, *rajzol* '(zsebtolvajként) lop' a ném. *tny. reißen* (tkp. szakít, ránt, tépdés, cibál) 'lop, csal, becsap' átvétele (vö. Polz. 72, Wolf 266, TESz. 3: 338–339).

1775: *rajzolni* — *lopni* (MiskSzej.), 1776: *Rajzolni* — *Lopni* (BöszSzej.I), 1777: *rajszoltatok* (NML), 1782: *Rajzolni* — *Lopni* (BöszSzej.II-1).

Vö. *Rajcsolni* (Tor. 30, JV. 93, Állr. 55) 'erőszakolni'; vö. még *Rajcsos* (Ber. 123, 129, JV. 92, Állr. 55) 'tolvaj', *Rajcsos* 'zsebtolvaj' (Szir. 42, KB. 35); *Rajzolni* (Tor. 30, Ber. 129, JV. 93, Állr. 55, KB. 35) 'lopni', 1924: *rajzolni* 'lopni (zsebtolvajlás)' (Szir. 42).

topánkafondoló 1847: *topanka fondoló* 'Tscharda; csárda' (Lev. 1: 39).

A *topánkafondoló* összetett szó, előtagja, a *topánka* 'bor, pálinka, szeszes ital' jelentésben 1775 óta adatolva van. Az összetétel utótagja, a *fondoló* (? < *fondol*, *fontol*

'?') ismeretlen, talán a *topánkapotóváló* 'pincér, felszolgáló' (< *topánka* 'szeszes ital' + *potóvál* 'ad') utótagjával függ össze.

1775: Bor, Pálka — *Topánka* (EgriSzej.I-1), 1776: *Topánka* — Bor, Pálka (BöszSzej.I), 1782: *Topánka* — Bor, Pálka (BöszSzej.II-1).

Vö. még *Topanka potóváló* — Ital adó [vagy] Pinczér (Tor. 29), *Topánka-potóváló* (JV. 102), *Topánka-potóváló* (Állr. 67), *topánka potóváló* (Szir. 48) 'pincér'.

Vö. még *Potóválni* 'adni' (Ber. 127, Állr. 53), *Potóvál* 'ad, fizet' (JV. 92, Állr. 53, KB. 16, 43).

ugrat 1847: *ugnatni* [ɔ: ugratni] 'stehlen; lopni' (Lev. 1: 39).

Az *ugrat* 'ellop, megszerez' valószínűleg az 'odalesz, elűszik' jelentésű *ugrik* származéka, és esetleg összefügg a következő tolvajnyelvi szavakkal: *Ugrató* — Ijesztő [vagy] Szalajtó (Tor. 32), *fűles ugrató* (Tor. 47), *Fűles-ugráto* (JV. 70) 'lótolvaj, lóköltő'.

10. A Levitschnigg által felsorolt magyar tolvajnyelvi kifejezések, mint látható, jelentős mértékű egyezést mutatnak a 18. század végi zsványnyelvből ismert szavakkal: a 15-ből 11 szerepel az 1775 táján született szójegyzékekben is. Bátran kijelenthetjük tehát, hogy a „Die Geheimnisse von Pest”-ben olvasható, egyébként többségükben belső keletkezésű szavak ugyan zsványnyelvből fél évszázaddal későbbi változatának elemei. A m. *tny. kasza*, *lenyomó*, *makrics*, *ugrat* és *-fondoló* (?) esetében Levitschnigg szövege e szavak első előfordulása-ként jegyezhető fel. Közülük a *kasza*-ra és az *ugrat*-ra vannak későbbi adataink, ellenben a *lenyomó*-nak, a *makrics*-nak és a *topánkafondoló* utótagjának az itteni az eddig ismert első és egyben utolsó adata, jelenlegi tudásunk szerint ezek magyar tolvajnyelvi szóként máshol nem tűnnek fel. Található viszont Levitschnignél két olyan szó (*gyapjas*, *komnik*), amelyeknek az adja külön értékét, hogy eddig nem ismertünk rájuk a 18. századon túli további adatokat.

A nyelvi folytonosságot látva feltehetjük a kérdést, hogy vajon azok a bűnözők, akik a Levitschnigg által bemutatott argót beszélték, az 1770-es évekbeli elődeikhez hasonlóan szintén szerte az országban vásárokról vásárokra járó tolvajok voltak-e (és ezáltal egy szélesebb körben elterjedt zsványnyelvet beszéltek), vagy bűncselekményeik és ennek megfelelően az általuk használt tolvajnyelv is, inkább csak Pestre és környékére korlátozódott. Erre a kérdésre a választ nem tudhatjuk, bár részemről hajlok annak feltevésére, hogy a Levitschnigg-regény

szereplőinek való életbeli megfelelői nemcsak az argójukat, hanem a tolvajlásaik módját (vö. KIS 2021b: 158–160) tekintve is „örökösei” voltak az 1770-es évek vásári tolvajainak, akikről tudjuk, hogy közülük többen — például a zsvány-nyelvi szójegyzékek legfőbb „adatközlője”, az Egerben elítélt, és a vallatások során a zsványok nyelvét lelkes közreműködéssel eláruló Kovács János — nagy gyakorisággal megfordultak Pest városában, amely „már a XVIII. század 70-es éveiben valóságos Eldorádója lett a züllött és kétes alakoknak s innen indultak ki zsákmány után a vidékre is a garázda fosztogatók” (V. S. 1906: 122). E zsványoknak persze még nem a Bumszti-pince, hanem „a dunaparti mázsaház környéke, a »Császár feredője«, vagy az Invalidus-ház, a későbbi Károly-ka-szánya rengeteg komplexumának egyik traktusa, az úgynevezett »Sau-winkel« szolgált tanyájokul” (V. S. 1906: 123).

A Levitschnigg által közölt magyar tolvajnyelvi adatok mindenesetre jól láthatóan és teljes bizonyossággal kijelenthetően összekötik a 18. század utolsó harmadának vidéki zsványnyelvét a TORONYAI KÁROLY által bemutatott, immár kevertebb jellegű, a (nagy)városi argó idegen eredetű elemeit is nagyobb számban tartalmazó tolvajnyelvvél (KIS 1997: 282–283), ezért a magyar szleng történetének nagyon értékes adalékaként tekinthetünk rájuk.

Irodalom

- [ÁGAI ADOLF] PORZÓ 1874. Budapesti rejtelmek. *Magyarország és a Nagyvilág* 10/14 (1874. április 5.): 180–181, 10/15 (1874. április 12.): 192–193.
- Állr. = [Név nélkül] 1911. *A tolvajnyelv szótára*. (Melléklet az „Államrendőrség” 44-ik rendkívüli számához.) Budapest, A Budapesti Államrendőrség Főkapitányságának Bűnügyi Osztálya.
- BALASSA JÓZSEF 1924. A magyar tolvajnyelvről. In: SZIRMAY ISTVÁN, *A magyar tolvajnyelv szótára*. Mindent Tudok Könyvtár 16. Budapest, Béta Irodalmi Részvénytársaság. 3–14.
- BÁRCZI GÉZA 1932. *A „pesti nyelv”*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 29. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1944. Jassznyelv és purizmus. *Magyar Szemle* 46: 102–109.
- Berk. = BERKES KÁLMÁN 1888. *A tolvaj élet ismertetése*. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda.
- BEÖTHY LÁSZLÓ 1854. Poéta és maecenás. *Hölgyfutár* 5/116–120 (1854. június 8–13.): 473–475, 477–479, 481–482, 485–486, 489–490.
- BöszSzj.I. = I. Böszörményi szójegyzék (szövegkiadása: KIS 2020b: 205–208).
- BöszSzj.II-1. = II-1. Böszörményi szójegyzék (szövegkiadása: KIS 2020b: 213–215).
- COLEMAN, JULIE 2012. Angol szleng- és tolvajnyelvi szótárak. In: SZABÓ DÁVID–KIS TAMÁS szerk., *Szleng és lexikográfia*. Szlengkutatás 8. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 111–147.
- CSEFKÓ GYULA 1898. A tolvajnyelvből. *Magyar Nyelvőr* 27: 132.

- DAHN, THOMAS C. 1999. *Wörterbuch der ungarischen Umgangssprache (Ungarisch–Deutsch)*. Hamburg, Helmut Buske Verlag.
- EDVI ILLÉS PÁL 1838. *Első oktatásra szolgáló kézikönyv*. Második, megjavított és bővített kiadás. Harmadik kötet, az oktatókönyv’ második darabja. Budán.
- EgriSzj.I-1. = I-1. Egri szójegyzék (szövegkiadása: KIS 2020a: 282–285).
- EgriSzj.I-2. = I-2. Egri szójegyzék (szövegkiadása: SCHRAM 1962).
- EgriSzj.II. = II. Egri szójegyzék (szövegkiadása: HEINLEIN 1908).
- EgriSzj.III. = III. Egri szójegyzék (szövegkiadása: KIS 2021a: 134–135).
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár. 1–2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1914–1944.
- GELEJI KATONA ISTVÁN 1645/1906. *Magyar Gramatikatska*. Jegyzetekkel újra kiadta SIMONYI ZSIGMOND. Nyelvészeti Füzetek 30. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társaság.
- HANSÁGI ÁGNES 2013. A nagyváros tapasztalata Jókai korai tárcaregényeiben. *Irodalomtörténet* 94: 3–26.
- HAUCK JÁNOS 2001. *Piliscsaba — Tschawa*. (Honkönyv Piliscsaba történetéről és lakóiról, a csabaiakról, különös tekintettel a csabai németekre.) Piliscsaba, Piliscsabai Németek Kulturális Egyesülete.
- HbFl. = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára Hajdúböszörményi Fióklevéltára, IV. A. 505/e., 25. doboz, № 2.
- HEINLEIN ISTVÁN 1908. Egri tolvajnyelv a XIX-dik század elejéről. *Magyar Nyelv* 4: 268–269.
- HOFFMANN, OTTÓ–KIS, TAMÁS 2009. Wörterverzeichnis der Diebessprache aus Pinkafeld (Ungarn). In: EFING, CHRISTIAN–LESCHBER, CORINNA szerk., *Geheimsprachen in Mittel- und Südosteuropa*. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, Peter Lang. 103–126.
- HÜGEL, FR.[ANZ] S.[ERAPH] 1873. *Der Wiener Dialekt. (Lexikon der Wiener Volkssprache)*. Wien–Pest–Leipzig, A. Hartleben’s Verlag.
- JV. = JENŐ SÁNDOR–VETŐ IMRE 1900. *A magyar tolvajnyelv és szótára*. Budapest, A szerzők sajátja.
- KB. = KÁLNAY GYULA–BENKES JÁNOS 1926. *A tolvajnyelv szótára*. Nagykanizsa.
- KIS TAMÁS 1997. Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. In: KIS TAMÁS szerk., *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Szlengkutatás 1. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 237–296.
- KIS TAMÁS 2013. A megbélyegzett szleng. In: KONTRA MIKLÓS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. (Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia — Szeged, 2012. augusztus 30.–szeptember 1. — előadásai-ból.)* Budapest, Gondolat Kiadó. 237–252.
- KIS TAMÁS 2020a. Két újabb 18. századi zsványnyelvi szójegyzék Egerből. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 24/1: 274–286.
- KIS TAMÁS 2020b. Böszörményi zsványnyelvi szójegyzékek. *Magyar Nyelvjárások* 58: 193–226.

- KIS TAMÁS 2021a. A III. Egri szójegyzék és a 18. századi magyar zsványnyelvi glosz-száriumok kapcsolatai. *Magyar Nyelvjárások* 59: 127–146.
- KIS TAMÁS 2021b. A zsványok és a zsványnyelv a büntetőperes iratokban. *Magyar Nyelvjárások* 59: 147–172.
- KLUGE, FRIEDRICH 1901. *Rotwelsch. (Quellen und Wortschatz der Gaunersprache und der verwandten Geheimsprachen). I. Rotwelsches Quellenbuch.* Straßburg, Verlag von Karl J. Trübner.
- Lev. = LEVITSCHNIGG 1853.
- LEVITSCHNIGG, HEINRICH RITTER VON 1853. *Die Geheimnisse von Pest. 1–4.* Wien, Verlag von J. F. Greß.
- MÍÉM. = SZINNYEI JÓZSEF 1891–1914. *Magyar írók élete és munkái. 1–14.* Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- MiskSzej. = Miskolci szójegyzék (szövegkiadása: TÖRÖK 1957).
- NML. = Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára, IV. 13., 12. doboz, Fasc. XLV., 36/1777. iratesomó.
- [OLÁH MIKLÓS] NICOLAUS OLAHUS 1938. *Hungaria — Athila.* Ediderunt COLOMANNUS EPERJESSY et LADISLAUS JUHÁSZ. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saeculum XVI. Budapest, K. M. Egyetemi Nyomda.
- OLÁH MIKLÓS 2000. *Hungária — Athila.* Szerkesztette, az Athilát fordította, a jegyzeteket és az utószót írta KULCSÁR PÉTER. A Hungariát fordította és a jegyzeteket írta NÉMETH BÉLA. Budapest, Osiris Kiadó.
- PETNEKI ÁRON 1997. A megértés határai. (Nyelvi korlátok és előítéletek a kései középkortól a XX. század elejéig.) *Új Holnap* 42/1: 43–53.
- Polz. = POLZER, WILHELM 1922. *Gauner-Wörterbuch für den Kriminalpraktiker.* München–Berlin–Leipzig, J. Schweitzer Verlag.
- RÓZSA MÁRIA 2013. Magyar és német irodalmi kapcsolatok a Pester Sonntagsblattban 1853–1855. *Magyar Könyvszemle* 129: 70–76, 178–195.
- RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN 1907. Régi magyar tréfaszók. *Magyar Nyelv* 3: 289–301, 337–344, 385–395.
- SAINEAN, LAZARE 1912. *Les sources de l'argot ancien. (Des origines a la fin du XVIIIe siècle).* Paris, Librairie ancienne Honoré et Édouard Champion.
- SÁNDOR ISTVÁN 1801. A Magyar Történeteket illető Jegyzetek. *Sokféle. Nyóltzadik darab.* Győr. 197–253.
- SCHRAM FERENC 1962. Egy 1775-i tolvajnyelvi szójegyzék. *Magyar Nyelv* 58: 107–109.
- SCHWOB, MARCEL 1892. Le jargon des Coquillars en 1455. *Mémoires de la société de linguistique de Paris* 7. Paris, Émile Bouillon. 168–183, 296–320.
- SZILÁGYI EMÓKE RITA 2017. Oláh Miklós, a simándiak és a lingua caecorum. In: CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN szerk., *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 5. Budapest, Reciti. 13–23.
- Szir. = SZIRMAY ISTVÁN 1924. *A magyar tolvajnyelv szótára.* Mindent Tudok Könyvtár 16. Budapest, Béta Irodalmi Részvénytársaság, é. n.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.

- ThN. = [THIELE, ANDREAS FRIEDRICH] 1882. *Tolvaj-nyelv, mely Európa legnagyobb részében nem csak a tolvajok, hanem az orgazdák és hozzátartozóik által is használtatik.* A. F. THIELE és mások után németből magyarra fordította NAGY PÁL főv. államrendőrségi polgári biztos. Győr, Czéh Sándor özvegye.
- Tolvajműnyelv. *Közrendészeti Lap* 3/2 (1872. január 14.): 15.
- Tor. = TORONYAI KÁROLY 1862. *A rablókknak, tolvajoknak és kozákoknak együttvaló hamis és zavaros beszédek, hasonlóan hamis és titkos cselekedeteik felfedezéseül összeíratott és kiadattatott a köznépnek ovakodási hasznára, és a rosz emberektől való őrizkedéseikre Toronyai Károly által Békés Csabán.* Pest.
- TÖRÖK GÁBOR 1957. Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. *Magyar Nyelv* 53: 273–274.
- VIZKELETY, ANDRÁS 1973. *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. Band II.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- V. S. 1906. Régi magyar tolvaj-világ. *Vasárnapi Ujság* 53/8 (1906. február 25.): 122–123.
- WAGNER, JOS.[EPH] MARIA 1861. Die Litteratur der Gauner- und Geheim-Sprachen seit 1700. *Neuer Anzeiger für Bibliographie und Bibliothekwissenschaft* 1861: 81–87, 114–124, 147–153, 177–181. Különlenyomatban önálló kötetként: WAGNER, JOS.[EPH] MARIA 1861. *Die Litteratur der Gauner- und Geheim-Sprachen seit 1700.* Dresden, G. Schönfeld's Buchhandlung (C. A. Werner).
- WAGNER, JOS.[EPH] MAR.[IA] 1862. Liber Vagatorum. *Serapeum. Zeitschrift für Bibliothekwissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Literatur* 23/8: 113–117.
- Wolf = WOLF, SIEGMUND A. 1985. *Wörterbuch des Rotwelschen. Deutsche Gaunersprache.* 2., durchgesehene Auflage. Hamburg, Helmut Buske Verlag.
- ZOLNAY VILMOS–GEDÉNYI MIHÁLY 1945–1967. *A magyar fattyúnyelv szótára.* 1–24. Kézirat. Budapest, 1945–1962, 1967.
- ZOLNAY VILMOS–GEDÉNYI MIHÁLY 1996. *A régi Budapest a fattyúnyelvben.* Budapest, Fekete Sas Kiadó.

Records of Thieves' Argot from 1847

One of the fundamental problems of historical slang research in Hungary is that relevant linguistic records are available only in a low number and only from later times. Even the first half of the 19th century is characterized by significant data scarcity. Therefore the 15 Hungarian expressions of thieves' argot discussed in this paper are especially significant; these, along with 12 German argot words, were found in "Die Geheimnisse von Pest" [The Mysteries of Pest] by Heinrich von Levitschnigg dated 1847 and published in 1853, and more specifically in Chapter 5 titled "Der Pumsti-Keller", a source so far unknown to Hungarian scholars of slang.

Keywords: thieves' argot, linguistic record, Hungarian, German, Levitschnigg

Kis Tamás
ORCID: 0000-0002-9500-7525
Debreceni Egyetem
kis.tamas@arts.unideb.hu

KISS LAJOS-EMLÉKÜLÉS

Emlékbeszéd Kiss Lajos születésének centenáriumán*

HOFFMANN ISTVÁN

Tisztelt Hallgatóság!

Napra pontosan 100 évvel ezelőtt itt, a Péterfia utca 53. szám alatt álló egykori cívisházban született meg idősb Kiss Lajos és Nagy Margit második fiúgyermekként Kiss Lajos, akinek a tiszteletére, emléktáblájának avatására most összegyűltünk.

Kiss Lajos édesapja a város köztisztvisletben álló állatorvosaként működött, de a családnak volt némi birtoka is a város határában. Jellegzetes századfordulós monarchiabeli pálya és értelmiségi sors volt az apáé: az első világháborúban a 16. császári huszárezrednek volt az állatorvosa, de szolgált Marburgban, a mai Mariborban is.

Fia, Kiss Lajos iskolai tanulmányait szülővárosában végezte, iskolái közül mindig meleg szívvel emlékezett vissza a piarista gimnáziumra, ahol középiskolai éveit töltötte. Még bő fél évszázad múltán is élményként beszélt az iskolába vezető reggeli útjairól a régi Vár utcán át, a Csapó utcát érintve egészen a Szent Annáig. Érzékletesen festette le azt a régi Debrecen, amelyet az én generációm már csak az 1960-ban forgatott Légy jó mindhalálig című film kockáiról ismerhetett Móricz Nyilas Misijének nyomában járva.

Az iskolai évekből Kiss Lajos előszeretettel idézte fel a nyelvek iránti vonzalmát. A két háború közötti időszakban a latin és a német tanulása volt előtérben — utolsó éves gimnazistaként még országos latin tanulmányi versenyen is részt vett —, de tanult emellett franciául és angolul is. Visszaemlékezésében némi jó értelemben vett irigységgel utalt azokra, akik Pozsonyban, Sopronban, Kassán vagy éppen Temesváron többnyelvű környezetben szinte az anyatejjel szívták magukba egyszerre több nyelv ismeretét is. Ő ezzel szemben az ilyen értelemben

* Elhangzott Kiss Lajos emléktáblájának avatásakor Debrecenben, 2022. június 2-án.

vett „legmagyarabb” (vagyis tisztán egynyelvű) városban, Debrecenben nem részesülhetett az idegen nyelvek „fájdalommentes” elsajátításában (KISS LAJOS, Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2004. 353).

A nyelvek szeretete mellett a katonai pálya vonzotta őt igazán. Ennek a vonzalomnak a forrásáról nincs ugyan ismeretem, de az kétségtelen, hogy családi házuk ablakán kinézve nap mint nap a királyi honvéd laktanya épületére eshetett a tekintete. 1940-ben katonaként Munkácson szolgált, majd 1941 és 1943 között a honvéd Ludovika Akadémián tanult. Tüzértiszti szolgálatát hadnagyi rangban a debreceni tüzérlaktanyában, a Debreceni Egyetem mai Kassai úti campusán kezdte meg. Ezt tizenhárom hónap harctéri szolgálat követte a második világháborúban, majd három évi szovjet fogság a Kaukázus vidékén, Tbiliszi közelében.

Kiss Lajost a szláv nyelvek közelébe a katonai pálya vezette. Ő maga írja, hogy Munkácson sajátította el a cirill ábécét, és valamennyire a ruszin nyelvet is, mivel „Nem tudtam [...] elviselni, hogy értetlenkedve nézegessem az itt-ott található cirill betűs feliratokat, s hétpecsés titokként legyenek előttem lezárva az így nyomtatott szövegek, a ruszin nyelven folyó diskurzusok.” (i. m. 354). Később a kényszerű hadifogságot is a nyelvtanulás terepévé alakította Kiss Lajos, és ott egy év alatt annyira előrehaladt az orosz nyelv elsajátításában, hogy a fogolytáborban ezután már tolmácskodott is.

Hazatérve — a megváltozott körülmények között — ezt a tudását hasznosítva jelentkezett a debreceni egyetem orosz–német szakjára, ahol tehetségével és szorgalmával olyan sebesen haladt előre tanulmányaiban, hogy néhány év elteltével már orosz nyelvtani előadásokat is tartott a hallgatóknak. Az akkoriban Gulyás Pálnéék debreceni lakásában időző és dolgozó Németh László is a segítségét kérte Koczogh Ákos közbenjárásával a penzumként rászabott Plavucsaja sztanyica című szovjet termelési regény halneveinek fordításában. (A regény ugyanis egy halászati kolhozról szól, és később Úszó falu címmel jelent meg.) Németh László ezt követően az immár hozzá méltó és méltán híressé vált Anna Karenina fordításához az orosz nyelvű Tolsztoj-kötetet Kiss Lajostól kapta kölcsönbe, amely aztán — a műfordító lapszéli jegyzeteivel ellátva — nagy elmék debreceni találkozásának az emlékévé is vált.

Kiss Lajos, mivel származása és előélete következtében az 50-es évek első felében komolyabb egyetemi oktatói előmenetelre nem számíthatott — majd fél évszázad múltán térhetett vissza csupán egy-egy előadást tartva a debreceni egyetemre —, ezért a tudományos pályát választotta. Az akkoriban bevezetett tudományos továbbképzési rendszerben aspiráns lett Hadrovics László professzor mellett. Kiss Lajos ezzel a magyarországi szlavisztika meghatározó műhelyébe került, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szlavisztikai Tanszékére, mégpedig annak legpezsgőbb időszakában, ahol a tanszéket vezető Kniezsa Istvánnak az

idő tájt, 1955-ben jelent meg a magyar nyelv szláv jövevényszavairól írott monográfiája.

Kiss Lajos tudományos pályája e két nagyszerű tudós hatása alatt formálódott. Hadrovics Lászlóhoz évtizedeken át, mestere haláláig atyai barátság fűzte, tudományos életműve mégis talán inkább Kniezsa István munkássága szerves folytatásaként értékelhető. Ebben a tematikus érintkezés mellett bizonyára szerepet játszhatott személyiségük, habitusuk hasonlósága is. Mindkettőjük munkáit a gondolatszövésszerű katonás fegyelme és logikussága, a stílus fegyelmeztettség, a szűkszavú pontossága jellemezte. (Talán nem véletlen párhuzam az sem, hogy Kniezsa ugyancsak hivatásos katonából lett tudós szlavistává az első világháborút követően.)

Kiss Lajos tudományos munkássága a magyarországi szlavisztikai kutatásoknak ahhoz a vonulatához tartozik, amelyet hungarocénrikus szlavisztikának szokás nevezni, s amelynek legkiemelkedőbb képviselője a korábban említett Kniezsa István és Hadrovics László mellett Melich János volt. Ez a tudományterület a magyar–szláv kapcsolatok történelmi intenzitásából következően fontos eredményekkel járult hozzá a magyar nyelv- és művelődéstörténet megismeréséhez, de egyszersmind a szláv nyelvek történetére vonatkozó ismeretanyaghoz is, mivel a Kárpát-medence szlávságának az ezredforduló körüli időszaka leginkább a magyarba bekerült egykori nyelvi elemeiből ismerhető meg.

Kiss Lajos figyelmét a nyelv alkotóelemei közül elsősorban a szavak világa és az ezek mögött rejlő emberi tudás kötötte le. Enciklopédikus érdeklődése a múlt megismerése iránti vonzalmával együtt e téren tudott leginkább kiteljesedni.

Első könyve a magyar nyelv szláv mintára alkotott tükörszavait tárgyalta, amely megírásához a szerzőnek nemcsak széles körű idegen nyelvi ismeretekre volt szüksége, hanem — ha úgy tetszik — gazdag világismeretre, művelődéstörténeti tájékozottságra is. Ugyanezt a tudását kamatoztathatta Kiss Lajos a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának egyik szerzőjeként is. E munka az 1960-as évek magyar nyelvtudományi kutatásainak kimagaslóan fontos programja és eredménye volt.

Az etimológia, a szófejtés és a szótörténet terén szerzett tudása, tapasztalata és a térképek iránt fiatal kora óta megnyilvánuló vonzalma hozhatta Kiss Lajos elé a helynevek vagy másképpen a földrajzi nevek vizsgálatának izgalmas kérdését, amely az 1970-es évektől fő kutatási területévé vált. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének kutatójaként — pályája vége felé kutatóprofesszoraként — egyéni tervmunka keretében helynévetimológiával foglalkozott. Ez irányú tevékenységének, sőt egész pályájának is megkoszorúzása a Földrajzi nevek etimológiai szótára című mű, amely egyben a magyar nyelvtudománynak is az egyik csúcsteljesítménye. A szűkebb nyelvész szakma szereplői mellett egész sor más tudományterület szakemberei használják nélkülözhetetlen

tudományos kézikönyvként és segédeszközként, de többszöri kiadása azt is mutatja, hogy a művelt nagyközönség is megkülönböztetett érdeklődéssel fogadta ezt a könyvet.

Az e műbe beemelt helynevek válogatásának szempontjairól a következőket írta a szerző: „A földgömbre egy képzeletbeli hálót borítottam, amelynek szemei a magyarság lakóterületénél, a Kárpát-medencénél összesűrűsödtek, s onnan távolodva fokozatosan ritkultak.” (359). Azt, hogy ennek a képzeletbeli hálónak a Kárpát-medencén belül Debrecen környékén voltak a legsűrűbbek a szemei, az is bizonyítja, hogy ebből a térségből került be arányait tekintve a legnagyobb számú helynév a szótárba. Aligha csak a névtani érték és érdekesség magyarázza (bár kétségtávol az is), hogy a *Péterfia utca* mellett szerepel benne a *Csapó*, a *Darabos*, a *Hatvan*, a *Két malom*, a *Mester* és a *Nyomtató utca* is (noha utcanévek egyébként csak a legritkább esetben fordulnak elő a szótárban), de magtalálható benne például a város központjától délnyugatra fekvő *Basa-halom* neve is, amelynek a környékén a család földjei egykor feküdtek.

Kiss Lajos tudományos pályája Debrecenről távol, Budapesten teljesedett ki, de a város iránti vonzalma, szeretete soha nem szűnt meg. A fentiek mellett ezt egy személyes emlékem is igazolja. Engedjék meg, hogy ezt megosszam önökkel! Amikor évtizedekkel ezelőtt először választottak be a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságába, akkor ő a bizottságnak éppen a társelnöke volt. Az első ülésre érkezésemkor mint fiatal debreceni kollégát üdvözölt, és a későbbiekben mindig fenntartotta a maga melletti széket számomra. Az ülések előtti várakozás perceiben rendre Debrecenről kérdezősködött, és miután kiderült, hogy szülőházának a kertje szinte szomszédos a miénkkel, egy koratavaszi találkozás alkalmával így fordult hozzám: Virágoznak-e már nálatok, Pista, a barackfák? Lelki szemeivel Budapestről is a debreceni emlékeket igyekezett felidézni.

Aligha kérdéses, hogy Kiss Lajos akadémikus nemcsak mint a magyar nyelvtudomány kiemelkedő képviselője, hanem mint a városnak Debrecenhez, Debrecen szellemiségéhez hűséges tudós alkotója is méltó arra, hogy emléktábla jelölje meg szülőhelyét. Emlékeztessen ez bennünket ezután mindig Debrecen jeles szülöttjének, Kiss Lajos nyelvész akadémikusnak a kiemelkedő szellemi teljesítményére!

Hoffmann István
ORCID: 0000-0002-9926-7674
Debreceni Egyetem
hoffmann.istvan@arts.unideb.hu

Kiss Lajos, az etimológus*

RÁCZ ANITA

Ha a nem nyelvész szakember arra kíváncsi, hogy ki volt Kiss Lajos, és rákeres a nevére az interneten, a leggyakrabban az alábbi információkat olvashatja róla: nyelvész, helynévkutató, térképtörténész. A nyelvtudomány doktora, az MTA rendes tagja, az ELTE BTK címzetes egyetemi tanára, a tárcaközi Földrajzinév-bizottság tagja. Munkáiban főképpen a Kárpát-medence földrajzi neveinek eredetét vizsgálta a helynevek és a magyarság korai Kárpát-medencebeli életének helynévi nyomait is keresve. Legfőbb műveként egyértelműen a Földrajzi nevek etimológiai szótára című munkáját említi (1988).

Szélesebb szakmai körben azonban tevékenységét érdemes nagyobb távlatból is szemlélni: őt magát elhelyezni azon tudósok körében, akik a magyar helynév-etimológiai kutatásoknak a főbb képviselői, illetve munkáinak helyét megmutatni azoknak a munkáknak a sorában, amelyek a helynévetimológia témakörében születtek meg. Hiszen Kiss Lajos gazdag életművének meghatározó részét az etimológiai kutatások jelentik.

A nevek, legyenek azok személynévek vagy helynevek, mindig is érdekelték az embereket, s ez az érdeklődés legelőször talán a nevek eredete iránti kíváncsiságban, az etimologizálásban nyilvánkozott meg. A korai idők érdeklődő laikusai, majd tudósai elsősorban azokat a helyneveket kezdték vizsgálat alá venni, amelyek valamilyen szempontból különlegeseknek tűntek, feltűnőek voltak számukra. Az indok tehát lehetett a pusztán kíváncsiság, de valamely valós, vagy valósnak beállított történeti tény igazolásához is kereshettek alapot a nevekben. A legkorábbi ilyen célú, általánosan ismert etimologizáló munka Anonymus Gesta Hungarorum-a a 12. századból, de az etimologizálásnak ez a vonulata egészen sokáig húzódott. A 18. század komoly fordulatot jelentett a földrajzi nevek megítélésének kérdésében, ugyanis ekkor ismerték fel azt, hogy a helynevek szerves részei a magyar nyelv szókincsének. Jelentősebb figyelem azonban igazából csak a 19. századtól irányult rájuk, amikor megindult a földrajzi nevek nagyobb arányú gyűjtése. A cél ugyanakkor még nem a nyelvi feldolgozásuk volt, a gyűjtemények

* Előadásként elhangzott a Kiss Lajos születésének 100. évfordulóján megrendezett emlékülésen (Debrecen, 2022. június 2.).

sokkal inkább földrajzi statisztikai munkaként születtek meg. E században a földrajzi nevek magyar nyelvben való helyének és jelentőségének felismerése nyomán GR. TELEKI JÓZSEF a Magyar Nemzeti Múzeum 1815–1817. évi „jutalomfeleleteire”-re készített munkájában olyan szótár tervét vetette fel, amelynek külön függeléke földrajzi neveket tartalmazott volna (Egy tökéletes magyar szótár’ elrendeltetése, készítés módja: Jutalomfeleletek 2: 17). Az 1837-ben a Magyar Tudós Társaság nyolcadik nagygyűlése által kiírt pályázat már nem csupán a nevek gyűjtésére hívott fel, de helynevek megfejtését tűzte ki célul: „Melyek a két hazában és hajdani magyar tartományokban részint fennlévő, részint régi emlékekben található, azon magyar hangzatú helyírási (topographiai) és családnevek, melyeknek eredeti jelentését bizonyossággal vagy legalább hihetőséggel meghatározhatni?” (idézi SZABÓ T. 1988: 14 kk.) A pályázatnak tudományos értékű sikere ekkor ugyan nem volt, de mégsem volt egészen hatástalan.

A 19. század közepe, második fele a földrajzi nevek rendszeres gyűjtésének korszaka lesz. S hogy a nevekkel való „foglalatoskodás” kezd valóban tudományvá válni, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy PESTY FRIGYES számon tartja a külföldi tudományos eredményeket is. A helytartótanács hivatalos segítségével indította meg gyűjtőmozgalmát 1864-ben, amelynek eredményeként még ugyanabban az évben igen nagy mennyiségű, értékes anyag gyűlt össze. Pesty maga is hozzákezdett névanyaga értékeléséhez. Feldolgozását erős történeti szempontú közelítés jellemzi. Nagy körültekintéssel fog hozzá a helynevek elemzéséhez, s mivel a történeti anyag biztos háttérrel jelent számára, névmagyarozatainak egy része napjainkban is megállja helyét. Ettől az időtől kezdve az érdeklődés a víznevekre és a településnevekre irányult elsősorban, s a század utolsó negyedében a kutatás három ágra szakadt: a történeti földrajzi, a nyelvészeti és a néprajzi vonulatra. A nyelvészek e század végén kezdtek igazán érdeklődni a helynevek iránt, s a 20. század elejétől jelentkezik az a nyelvész-generáció, amely képviselőinek nevéhez az etimológiai kutatások körében kiemelkedő tanulmányok kapcsolódnak, mint MELICH JÁNOS, GOMBOCZ ZOLTÁN, MÉSZÖLY GEDEON, PAIS DEZSŐ, BÁRCZI GÉZA, KNEZSA ISTVÁN, SZABÓ T. ATTILA, LIGETI LAJOS. Legtöbb névfejtésük a névtudományban ma is megállja a helyét. Munkáikban — akár monográfia terjedelműek, akár tanulmányok — a történelem, művelődéstörténet, társadalomtörténet és nyelvtörténet együtt, egymást kiegészítve van jelen. A 20. század elejének történeti érdeklődésű vonalának részben továbbvivő, részben új vizsgálati szempontokat érvényesítő tudományos eredménye MELICH JÁNOS műve (A honfoglaláskori Magyarország. Budapest. 1925–1929), amely a földrajzi nevek alapos etimológiai, nyelvtörténeti elemzésén alapul, de címében is kifejeződő módon a Kárpát-medence honfoglalás utáni nyelvi-etnikai képének rekonstruálását tekinti fő feladatának. Az 1930-as évektől SZABÓ T. ATTILA tevékenysége vetette meg a manapság „erdélyi iskola” néven emlegetett névtani

tudományos vonulat alapjait. Erdélyi Helynévtörténeti Adattárát Bárh M. János vette gondozása alá. Szabó T. Attila tudományos munkája azonban nem merült ki a gyűjtésben. Tanulmányainak, dolgozatainak tömege foglalkozott a névanyag feldolgozásával is. Ekkoriban bontakozik ki a napjainkban több vonatkozásában is kiigazított, pontosított, ám a magyar névkutatásnak máig vezérfonalát jelentő történeti helynévtipológia elmélete, amely lényegében ugyancsak etimológiai alapokra megy vissza, s amelynek alapjait a 20. század első felében MOÓR ELEMÉR (1936) és KERTÉSZ MANÓ (1939) vetette meg, hogy a rendszer a maga teljességében KNIEZSA ISTVÁN műveiben bontakozzon ki (1938, 1943, 1960).

A huszadik század második felében sem lankadt a helynévetimológia iránti érdeklődés a nyelvészek körében, s az 1960-as évektől már rendre jelentek meg rövidebb–hosszabb etimológiai írások a legjelentősebb nyelvészeti folyóiratokban, mint a Pais Dezső és Benkő Loránd szerkesztette Magyar Nyelvben, illetve a Lőrincze Lajos által szerkesztett Magyar Nyelvőr hasábjain. Ezek az írások hol egy-egy helynév eredetét próbálták felfejteni, hol egy név kapcsán egész névcsládok származására derítettek fényt, hol pedig egy névtípus eredetmagyarázatát adták. Ilyen témájú dolgozatokat a magyar nyelvtörténettel foglalkozó legtöbb kutató publikált abban az időben.

A magyar helynév-etimológia nagy szintézisének megalkotása azonban KISS LAJOS nevéhez fűződik, akinek korszakos jelentőségű összefoglaló munkája, a Földrajzi nevek etimológiai szótára (FNESz.) a magyar településnevek zömének, illetve nagyszámú víznévnek, tájnévnek és mikrotoponimának (hegyek, utcák, határrészek neveinek) a névfejtését tartalmazza. A munka első kiadása 1978-ban egy kötetben jelent meg. Az önálló könyv megjelenése előtt etimológiai írásokat nemigen találunk a szerzőtől, de hogy már jóval korábban tervbe vette e nagyszabású mű megalkotását, arról már egy 1970-ben, majd egy 1973-ban a Magyar Nyelvőrben megjelent írása is tanúskodik. 1970-es tanulmányában a szótár tervezetéről olvashatunk, illetve 50 szócikknyi mutatóványt is láthatunk a készülő munkából.

Céljáról a következőképpen ír: „Szakszerű, tudományos névszármaztatásnak azonban már jó száz esztendeje csak az számítható, amely a vizsgált névnek nem a mai, hanem a legrégebb alakjából indul ki, számon tartja összes alakváltozatait, kapcsolatot keres a név s az általa jelölt földrajzi objektum között, és figyelemmel van a nyelvek fejlődési törvényszerűségeire. A magyar nyelvészek legkiválóbbjai közül Melich János, Pais Dezső, Kniezsa István és mások maguk is tevékenyen részt vettek ezeknek a névmagyarázó elveknek a kimunkálásában, s olyan kutatási eredményeket értek el, amelyek révén a magyar névtudomány nemzetközi megbecsülésre tett szert. Minthogy azonban e kutatási eredmények önálló művekben, folyóiratokban, gyűjteményes munkákban stb. szétszórva jelentek meg, csak időt rablól, hosszás keresgélexssel lehet róluk tudomást szerezni. A gyors

tájékozódást pedig a nyelvészeken, történészeken, néprajzosokon, geográfusokon stb. kívül az érdeklődő nagyközönség is igényli. Ezt csupán a földrajzi nevek etimológiai ismeretanyagának szótárszerű szintézise teszi lehetővé.” (KISS 1970: 334).

Kiss Lajos világosan látta tehát az eddigi eredmények bőségét, de érzékelte a bennük megmutatkozó egyenetlenségeket is. Úgy vélte, hogy ezek egységes feldolgozása fontos érdeke a magyar nyelvtudománynak. Ennek fényében tette fel magának a kérdést: „Mi hát a teendő? Önálló szótári munkát kell írunk a földrajzi nevek etimológiájáról. Olyat, amelyik híven tükrözi a magyar helynévkutatás újabb eredményeit is, köztük például Kniezsa Istvánéit, amelyik tekintettel van a földrajzi nevek valamennyi válfajára (településnevek, víznevek, hegynevek, tájnevek stb.); amelynek nagyobbik felét a magyar földrajzi névanyag alkotja, de amelyik nem zárkózik el a fontosabbnak ítélt külföldi nevek elől sem; amelyik munkaeszköze lehet a különféle tudományágak — elsősorban a nyelvtudomány — szakembereinek, de amelyiket megért a nem szakember is, s így a tudományos ismeretterjesztés ügyét is szolgálhatja; amelyik egyetlen — megfelelő segítségben részesített — kutató munkájával öt-hat éven belül elkészíthető. A minta Bárczi Géza SzófSz.-a legyen. Abban a magyar köznevek etimológiája van tömören, de ugyanakkor világosan, közérthetően bemutatva, a készítendőben pedig a földrajzi nevek etimológiájáról kell hasonló módon és igénnyel felvilágosítást nyújtani. [...] Az egy, legfeljebb két kötetnél semmiképpen sem terjedelmesebb mű a Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára (a továbbiakban: FNESz.) címet viselhetné. Hozzávetőlegesen öt- vagy hatezer cikket tartalmazna.” (1970: 334–335).

A nyelvtörténet és a szlavisztika terén igen széleskörű ismeretekkel rendelkező Kiss Lajos ekkorra már a szótárszerkesztésben is igencsak jártas volt, hiszen korábban (a hatvanas években) a magyar szótáriródalom egyik legkiemelkedőbb művének, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának (TESz.) a készítői között is ott munkálkodott. A szótár első és második kötetének számos szócikkét alapos lexikográfiai tapasztalattal, nyelvismerettel és széleskörű általános műveltsége birtokában, filológiai pontossággal alkotta meg. A FNESz. 1978-as kötete végül 6 850 szócikket tartalmazott, amelyek között helyet kapott Magyarország valamennyi közigazgatásilag önálló településének közel 3 200 neve, de a fenti tervnek megfelelően településrészek neveinek, az ország kisebb-nagyobb domborzati kiemelkedéseinek, hegyeinek, dombjainak, álló- és folyóvizeinek, tájegységeinek néveredetéről is olvashatunk. Sőt, szeretett szülővárosának, Debrecennek jónéhány utcanéve is szerepel címszóként a munkában. Mindemellett idegen tájak helyneveiről is születtek szócikkek: a földrajzi tekintetben közeli országokból több, a távolibb vidékekről kevesebb hely névmagyarázata szerepel a szótárban. A könyv szócikkei ma már mintául szolgálnak bármely helynév

etimológiai munkát író kutató számára. A laikus érdeklődő és a tudós kutató egyaránt haszonnal forgatta már a szótár első kiadásának lapjait is, s ezzel Kiss Lajos célkitűzése megvalósult. A FNESz. széleskörű népszerűsége, ennek következtében további két kiadása 1980-ban és 1983-ban pedig további munkára sarkallta őt: sorra jelentette meg etimológiai elemzéseit, mígnem 1988-ban napvilágot látott a FNESz. negyedik, 6 850 helyett immár 13 340 szócikket tartalmazó, bővített és javított kiadása két kötetnyi terjedelemben. A névanyag gyarapodása elsősorban a Kárpát-medence területét érintette, azon belül is a határon túli magyar helynevek száma nőtt meg jelentősebben, s ezzel egyidejűleg természetesen az etimológiák mennyisége is jelentősen megnövekedett.

Kiss Lajosnak a helynevek etimológiája iránti kíváncsisága a szótár 4. kiadásának munkálatai után sem hagyott alább, az elkövetkező évtizedekben továbbra is meghatározó kutatója volt a magyar helynévkutatásnak, a néveredet-magyarázatok sora került ki a keze alól. Az 1980-as években szlavistaként nem csupán szláv eredetű közszavakkal foglalkozott, de számos tanulmányban vizsgálta a magyar és a szláv helynevek kapcsolatát is: hol egy adott terület több településnévének vizsgálatával mutatott rá a bennük tükröződő nyelvi kapcsolatokra (Magyar–szlovák helységnévmagyarázatok, 1986), hol csupán egy-egy szláv eredetű településnév etimológiáját elemzi (*Mátra, Hernád*, 1984; *Málca és Malčice*, 1987), de számos, a fő vizsgálati vonalat illetően egyéb témájú írása is igen gyakran tartalmaz szláv nyelvi kapcsolatokra vonatkozó adalékokat. Kutatásai alapján úgy vélte, hogy a szláv eredetre visszavezethető korai magyar településnevek egy része honfoglaláskori eredetűnek tartható, azaz a magyarok Kárpát-medencébe történt megérkezésekor az itt élő szláv népeknek köszönhetően már léteztek.

A magyar–szláv nyelvi kapcsolaton kívül a magyar–német nyelvi érintkezés nyomait is vizsgálta, e témakörben született írása pl. a *Fürstenfeld–Fölöström* névpárról (1997), vagy *Ausztria, Bécs, Burgenland, Pozsony* (1992a) megnevezéseiről, de a magyar–román helynévkapcsolatok kérdése is felkeltette a figyelmét, s az erdélyi helyneveket vizsgálva bizonyította a csekély számú és kései megjelenésű román eredetű név meglétét a magyar helynévrendszerben (Erdély a helynevek tükrében, 1992b).

Kiss Lajos az érdeklődését felkeltő neveket hol a területi összetartozás (pl. *Moldova, Besszarábia, Kárpátalja* stb.), hol a középkorig visszavezethető eredet (pl. *Petlend, Zsámbék, Csezmicse* stb.), hol valamely nyelvi összefüggések alapján tárgyalta egy tanulmányban. Értekezett a történeti tájegységek neveiről is, mint például a Felvidék vagy Erdély vízneveiről. Magáról a víznevek típusáról is született tanulmánya, amellyel egy modern európai etimológiai irányzathoz, az óeurópai víznévreg kutatásával, e réteg meglétének bizonyításával foglalkozó irányhoz is kapcsolódott. Írásaiban olvashatunk a középkori Magyarország területének fontosabb hegyneveiről is, mint pl. a Börzsönyről és a Bükkről. E

munkáinak legkiemelkedőbb darabjai egy gyűjteményes kötetbe rendezve jelentek meg, amely a Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében (Piliscsaba, 1999) címet viseli.

Kiss Lajosnak az 1990-es években is lankadatlan munkakedvét jól tükrözi egy 1996-ban született írása a Magyar Nyelv hasábjain: „A Földrajzi nevek etimológiai szótára negyedik, bővített és javított kiadásának kéziratát 1986-ban adtam át az Akadémiai Kiadónak. A szótár két év múlva, 1988-ban jelent meg. Ám az etimológiai vizsgálatokat sem e két év alatt, sem utána nem szüntettem meg. De új szócikket a kiadótól munkába vett, lezárt kéziratba már nem iktathattam be. Legfeljebb arról lehetett szó, hogy a korrektúraolvasás során kisebb igazításokat végezzek a meglevő szócikkek szövegén, és beírjak egy-egy új bibliográfiai adatot. (Az idővel való versenyfutásban olykor még ez is csak csonkán, felemás módra sikerült, mert ha egy folyóiratcikkem még csupán a hasábkorrektúra stádiumáig jutott el, akkor mindössze az illető folyóirat évfolyamát tudtam a szótárban megadni lapszám nélkül. L. FNEsz.⁴ *Burok-völgy, Haláp, Kolopfürdő és Törökbálint* a.)” (KISS 1996: 228). Ugyanebben a cikkben pedig közre is bocsájta azoknak a kifejezetten etimológiai tárgyú írásainak a bibliográfiai adatait, amelyeket már vagy egyáltalán nem, vagy csak részben tudott beépíteni a szótárba. Ezek a Györffy György-féle Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című munkájának 2. és 3. kötetében adatolt települések neveinek 200 szócikkben közreadott elemzése voltak. 1996-ban tehát ezzel az írással együtt három olyan tanulmányt publikál, amelyekben újabb és újabb néveredet-magyarázatok olvashatók a FNEsz.-nek megfelelő szerkezeti felépítésű szócikkekbe rendezve. Ezek a közlemények lényegében a szótár kiegészítéseként, értékes részekkel történő bővítéseként értékelhetők, akár egy mini FNEsz., amely az *Aba* címszóval kezdődik, s a *Zsiva* szócikkkel záródik (1996).

Kiss Lajosnak 1996 után több helynévmagyarázata jelent még meg a Magyar Nyelvőrben és a Névtani Értesítőben, az utolsó Helynévfajtések és etimológiai felülvizsgálatok címmel 2001-ben a Magyar Nyelvben. 2006-ban bekövetkezett halála után hagyatékában kéziratban maradt további 437 helynévmagyarázat, amelyek között megtalálható jó néhány vármegye (Bihar, Nyitra, Pozsega, Sáros stb.) némely településének néveredete, de főképpen Engel Pál 1996-ban (Szegeden) megjelent A temesvári és moldvai szandzsák törökkori települései (1554–1579) című műve korai helynévanyagának etimológiai feldolgozásaként tekinthetünk rá. A szócikkeket felesége, FEHÉRTÓI KATALIN már ebben az esztendőben elkezdte sajtó alá rendezni (2006). A Magyar Nyelvben megjelenő közlemények szerkezete követte a Kiss Lajos által kiadott pótlások szerkezetét. Fehértói Katalin azonban, sajnos, már a sorozat első részének a megjelenését sem érthette meg. A hagyaték végül 2006 és 2009 között 12 cikkben (*Abudfalva–Zsuppány*) került

közlésre a Magyar Nyelv hasábjain lényegében olyan formában, ahogyan maga Kiss Lajos kezdte el kiadni az anyagot (KISS 2006, 2007, 2008, 2009).

A FNEsz. negyedik kiadása óta eltelt több mint három évtizedben a szakemberek és a laikusok érdeklődése e kivételes munka iránt cseppet sem lanyhult. A névtudományban ez alatt a három évtized alatt végbement fejlődés, illetve a közönség szakadatlan figyelme miatt egyértelműen aktuális lenne a szótár újabb, 5. javított és bővített kiadásának megjelentetése. Az erre irányuló munkálatok egy ideje már zajlanak, mi pedig nagy-nagy várakozással tekintünk a közeli jövőbe, amikor reményeink szerint mihamarabb kézbe vehetjük Kiss Lajosnak és a magyar helynév-etimológiai kutatásnak méltán legnépszerűbb, legismertebb és legelismertebb művét. Biztos vagyok abban, hogy megjelenése után nem sok példány árválkodik a könyvesboltok polcain.

Kiss Lajos írásai — legyenek azok akár rövidebb vagy hosszabb tanulmányok, akár könyv terjedelmű munkák — egyaránt tanúskodnak az igen alapos nyelvészeti ismereteiről, a széleskörű művelődéstörténeti tájékozottságáról, történeti és földrajzi tudásáról. Tevékenységének alapja az egyes helynevek rendszerben való látása és láttatása. Egy-egy elnevezés eredetét nem más nevektől elszigetelten kereste, de a helynévrendszerben mutatkozó kapcsolatait, a felismerhető analógiákat szem előtt tartva igyekezett azt feltárni. Az általa kimunkált kutatási, elemzési elvek és módszerek — még ha le nem is írta őket, csupán az elkészült munkáiból tudunk következtetni ezekre — tökéletesen megfelelnek a mai modern etimológiai vizsgálatok elméletének és gyakorlatának, a földrajzi etimológiai szótára pedig napjainkban is egyértelmű vonatkozási pontja minden kisebb vagy nagyobb helynév-etimológiai műnek.

Irodalom

- FEHÉRTÓI KATALIN 2006. Helynévmagyarázatok Kiss Lajos hagyatékából. *Magyar Nyelv* 102: 234–235.
- FNEsz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- KERTÉSZ MANÓ 1939. A magyar helynévadás történetéből. *Magyar Nyelvőr* 68: 33–39, 67–77.
- KISS LAJOS 1970. A Földrajzi Nevek Etimológiai Szótárának tervezete. *Magyar Nyelvőr* 94: 334–344.
- KISS LAJOS 1984. Mátra, Hernád. *Magyar Nyelvőr* 108: 98–101.
- KISS LAJOS 1986. Magyar–szlovák helységnévmagyarázatok. *Magyar Nyelvőr* 110: 489–499.
- KISS LAJOS 1987. Málca és Malčice. *Szlavisztikai tanulmányok* 1987: 259–265.
- KISS LAJOS 1992a. Cuius regio, eius nomen? *Magyar Tudomány* 1992: 129–135.

- KISS LAJOS 1992b. Erdély a helynevek tükrében. *Magyar Nyelvőr* 116: 90–94.
- KISS LAJOS 1996. Kiegészítés a Földrajzi nevek etimológiai szótárához. *Magyar Nyelv* 92: 228–236, 367–376, 488–501.
- KISS LAJOS 1997. A stájerországi Fürstenfeld magyar nevééről (Egy kellően számba nem vett exonima életútja). *Magyar Nyelvőr* 121: 74–76.
- KISS LAJOS 1999. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar.
- KISS LAJOS 2001. Helynévfajtések és etimológiai felülvizsgálatok. *Magyar Nyelv* 97: 294–303.
- KISS LAJOS 2006. Helynévmagyarázatok. *Magyar Nyelv* 102: 235–248, 370–378, 493–505.
- KISS LAJOS 2007. Helynévmagyarázatok. *Magyar Nyelv* 103: 111–116, 246–249, 370–375, 508–510.
- KISS LAJOS 2008. Helynévmagyarázatok. *Magyar Nyelv* 104: 104–107, 242–245, 372–374, 501–504.
- KISS LAJOS 2009. Helynévmagyarázatok. *Magyar Nyelv* 105: 107–113.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 2: 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok 1–2*. Budapest, Athenaeum. 1: 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN 1960. A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: MIKESY SÁNDOR szerk., *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája. 1958*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 19–26.
- MOÓR ELEMÉR 1936. Magyar helynévtípusok. *Népiünk és nyelvünk* 8: 110–117.
- SZABÓ T. ATTILA 1988. A magyar helynévkutatás a XIX. században. In: SZABÓ T. ÁDÁM–S. VARGA KATALIN szerk., *Nyelv és település*. Budapest, Európa Kiadó. 13–84.

Rácz Anita
 ORCID: 0000-0002-9917-6625
 Debreceni Egyetem
 racz.anita@arts.unideb.hu

Kiss Lajos, a helynévtörténész*

TÓTH VALÉRIA

Nehéz dolga van annak, aki arra vállalkozik, hogy Kiss Lajosról mint a történeti helynevek kutatójáról egy rövid előadásban szóljon. Kiss Lajos munkásságának középpontjában ugyanis kétségtávol a történeti helynévkutatás állt, így az e téren felmutatott szerteágazó eredményeit, máig meghatározó gondolatait még csak nagy vonalakban sem igen lehet e szűkre szabott időkeretben összefoglalni. Ezt ezért meg sem kísérem, ehelyett azok közül a fontosabb kutatási irányok közül emelek ki néhányat, amelyekben a történeti helynévkutatás ma sem léphet Kiss Lajos eredményeinek figyelembe vétele nélkül előbbre. Ezeket a témaköröket olyan módon tárgyalom, hogy mindegyiket egy-egy tőle vett idézettel vezetem be, majd ahhoz kapcsolódóan felvázolom azokat az ismereteket, amelyeket az adott kérdéskörben jórészt neki köszönhet a magyar onomasztika.

Noha Kiss Lajos deklaráltan semmilyen nyelvelméleti keretet nem követett, gondolatai, egy-egy kérdésben kifejtett álláspontjai határozottan harmonizálnak azzal a nyelvészeti megközelítéssel, amelyet funkcionális nyelvszemléletnek nevezünk. Ez a tudományos szemlélet a budapesti iskola tagjait általában is jellemzi.

1. „A történeti helynévtan a nyelvészeti, történettudományi, földrajzi, néprajzi, botanikai stb. kutatások szintéziseként tevődik össze, és műveléséhez alapos ismeretekre van szükség mindezekben a tudományágakban.” (KISS 2004: 361).

A történeti helynevek vizsgálatában KISS LAJOS az interdiszciplináris látásmód híve volt, s a különféle tudományterületek ismereteinek szintetizálásában kiemelten nagy figyelmet fordított a névtani jelenségek művelődéstörténeti hátterének felgöngyölítésére. Szép példája ennek a fenőkövel kapcsolatos helynevek vagy az *oroszlán* lexémát tartalmazó nevek csokorba szedése: az előbbinek a fő tanulása az lehet, hogy noha a fenőkő szerény eszköz volt, de nagy használati értékkel bírt, s ezért van úgy megszórva „fenőköves” helynevekkel nemcsak a

* Előadásként elhangzott a Kiss Lajos születésének 100. évfordulóján megrendezett emlékülésen (Debrecen, 2022. június 2.).

Kárpát-medence, de egész Európa is. Oroszlánok persze soha nem éltek a Kárpát-medencében, az *Oroszlános* helynevek zöme valamilyen oroszlánábrázolásra (pl. címer) vezethető vissza. A középkori életmód és szokások alapos ismerete nélkül az efféle nevek háttérének felkutatásában nyilvánvalóan tévútra jutna a nyomozás. A nyelven kívüli magyarázatok keresése és az egyes nevek művelődéstörténeti háttérének feltárása KISS LAJOS szerint tehát szerves része a nyelvészeti argumentációnak is.

Érdemes rámutatni arra is, miként vélekedett a jeles helynévtörténész egyfelől az analízis és a szintézis, másfelől az empiria és a teória viszonyáról a nyelvészeti-névtani vizsgálatokban.

„Minden névtani munkálat alapja a megbízható és minél teljesebb adattár. Hasznavehető névtani elmélet nem is születhetik másként, mint konkrét anyaggal való beható foglalkozás során.” (KISS 1999a: 299–300). „A cél azonban — képletesen szólva — nem az, hogy köveket bányásszunk, téglákat égezzünk, majd halomba rakjuk és úgy hevertessük őket, hanem hogy házakat: azaz névtani monográfiákat, rendszerezéseket építsünk belőlük.” (i. m. 305). Szintézisekre azért is szükség van (KISS LAJOS szerint minden 50 évben), hogy a részletkutatásokban megfelelően tájékozódhassunk, mert különben nem látjuk a fától az erdőt (i. h.). Azt is hangsúlyozza egyúttal, hogy „Szintéziseket viszont csak különleges adottságokkal rendelkező, széles látókörű tudósegényiségek képesek alkotni.” (i. h.).

KISS LAJOS az analízisnek és a szintézisnek egyaránt a mestere volt: utóbbi igazolására elég csupán fő művét, a 20. század magyar névkutatásának alighanem legnagyobb hatású kézikönyvét, a Földrajzi nevek etimológiai szótárát (FNESz.) megemlítenünk, de meggyőződhattünk ennek jogosságáról RÁ CZ ANITA e kötetben közreadott cikkét olvasva is, mely KISS LAJOS etimológiai tevékenységét méltatja (2022).

A szintézisalkotás mellett az analízis igénye is munkálkodott benne, és valójában etimológiai szótára egyfajta kiegészítéseként megírta a Földrajzi neveink nyelvi fejlődése (1995) című munkáját, amely a FNESz. hatalmas névanyagára támaszkodva azokat a hangtani és morfológiai változásokat, illetve szabályokkal nem leírható módosulásokat mutatta be, amelyek a helynevekben bekövetkeztek. Ebben a kötetben a *Gradna* > *Garadna*, *Ples* > *Pilis* típusú hangtani, illetve az *Agár* > *Agárd*, *Nádas* > *Nádasd*, *Eperjes* > *Eperjeske* típusú alaktani változások éppúgy helyet és részletes (közszói párhuzamokkal is megtámogatott) kifejtést kaptak, mint annak a „pszichológiai” folyamatnak a bemutatása, hogy miként lett a víznevet tartalmazó *Boldvakő*-ből *Boldogkő*, a szláv eredetű *Szebepurc*-ból *Szentbiborc*, a patrocíniumi eredetű *Szenttrinitás*-ból pedig *Szentrontás*. A változások bemutatásakor arra is törekedett KISS LAJOS, hogy azok szélesebb, rendszerbeli következményeivel is számot vessen. Egyes nevek szemantikai szerkezetének átértelmeződése például egész rendszerbeli változáshullámot is generál-

hat, ahogyan ezt *Balatonfüred* nevének transzszemantizációja (átértelmeződése) ragyogóan szemléletes. A *fürj* madárnév *für* változatából -d képzővel alakult *Füred* eredetileg 'fürjben gazdag' jelentéstartalommal bírt (a Kapos menti *Kaposfüred*-hez és a Tisza menti *Tiszafüred*-hez hasonlóan). A Balaton parti savanyúvízes források hasznosítására a 18. század vége felé, a part közelében különálló telep létesült, ami a *Füredi feredő* ~ *Füredi fürdő* nevet kapta. Ekkorra a fürjmadár mint névadási motívum már régen feledésbe merült, és a *Füred*-be a névhasználók a 'fürdőhely' jelentést kezdték beleérezni. A 'balatoni fürdőhely' jelentésű *Balatonfüred* annyira divatba jött országszerte, hogy mintájára fürdő- és üdülőhelyek sora kapott -füred utótagú nevet: *Lillafüred*, *Mátrafüred*, *Tátrafüred* stb. A modellhatást és a név magas presztízsértékét jól érzékeltetheti az, hogy még olyan település is folyamodott -füred utótagú névért (nyilván előnyöket remélve a jól csengő és vonzó megnevezéstől), amelynek nem is volt ismert fürdője: a muraközi *Drávafüred* (1995: 6–7).

KISS LAJOSnak a helynevek változása iránti érdeklődése abból is fakadt, hogy egész névkutatói pályáját végigkísérte a történeti aspektus. A földrajzi nevek világát jellemző sokféleség, tarkaság — vagy ahogyan ő fogalmazott: „kaleidoszkópszerű változatosság” — ugyanis „akkor válik különösen szembeűnővé, ha nem korlátozzuk figyelmünket a jelenkori egyidejű (szinkron) névanyagra, hanem az időbeli egymásutánosság (diakrónia) jegyében szemlét tartunk a történeti névanyagon is” (KISS 1999a: 56). A szemlét egyes nagy horderejű kérdésekben pedig ő maga igyekezett megejteni: ezekből szemezgetek a következőkben.

2. „A honfoglaló magyarság a Kárpát-medencét nem találta lakatlannak, de a túlélő helységnevek kérdésköre máig sincs minden vonatkozásban tisztázva.” (KISS 1999a: 133). A *kontinuitás* vagy a *folytonosság* műszó, amit történészek, régészek és nyelvészek egyaránt általánosan használnak, többféle továbbélési formát is jelölhet. A kontinuitás fogalma természetesen a helynevekre is vonatkoztatható, ám feltárásukra az egyes helynévfajták esetében más-más mértékben nyílik lehetőség.

KISS LAJOS több munkájában is foglalkozott a víznevek, a hegynevek és a településnevek kontinuitásának kérdésével, mégpedig azt egy másik nagyon lényeges problémakörrel egybefonva: a helynévfajták belső kronológiai rétegződésével összefüggésben. Ráadásul e szempontokat a területiség aspektusa is nem egyszer kiegészítette, hiszen országrésznyi méretű területek (Erdély, a Felvidék és a Dunántúl) névrétegeinek külön tanulmányokat szentelt. E munkák „főképpen nem a részletek kidolgozottságával, hanem a kérdéskör egészének megragadása révén adnak új ismereteket” (HOFFMANN 2001: 142). E munkáiban két alapvető névréteget különít el: a magyarok által adott neveket, illetve azokat, amelyeket a magyarság az ott talált helyi népességtől vett át. E két alapvető névréteg azonban tovább is differenciálható, amit legeredményesebben a víznevek körében lehet

megvalósítani. Ezekről KISS LAJOS azt tartotta, hogy: „A földrajzi nevek legrégibb és leghosszabb életű csoportját a vízbőségüknél és hosszúságuknál fogva jelentős folyók nevei alkotják. Ezek valósággal nemzetközi tulajdonban vannak, és egykor kialakult nevüket ritkán cserélik fel mással.” (1999a: 104, vö. még 2000: 1).

Ha valamely területre új népesség érkezik, és ott nem talál lakosokat, akkor a saját nyelvének elemeit felhasználva maga ad nevet a birtokba vett helyeknek. Ha ellenben egy ott élő népességre települ rá, annak is nagy az esélye, hogy tőlük bizonyos megnevezéseket átvesz, és ezeket beépíti a saját helynévrendszerébe. A nagy, több száz kilométer hosszú folyók neve többnyire nagy területen, széles körben ismert; az újonnan érkező népek e vizek neveit általában a mellette lakóktól veszik át, és azokat maguk is használni kezdik. Az ilyen víznevek ezért nyelvről nyelvre vándorolva — mintegy időbeli hidat alkotva — gyakran akár évezredekken át is fennmaradnak. A nagyobb vizek megnevezéseit egy-egy térségben emiatt többnyire a legrégebbi névrétegbe tartozónak tekinthetjük. A különböző helynévfajták között ezért a víznevek a leginkább alkalmasak arra, hogy segítségükkel valamely terület etnikai történetét hosszabb időtávra vonatkozóan is megvilágíthassuk. A hosszabb folyók nemcsak időben, hanem térben is hidat vernek a nyelvek között, mivel a mellettük élő népek nyelvi érintkezésére kiváló lehetőséget teremtenek (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 381–382).

MELICH JÁNOS és KNIEZSA ISTVÁN után KISS LAJOS volt az, aki a 20. század utolsó negyedében sokrétűen foglalkozott a Kárpát-medence régi vízneveivel, és valójában a régészek szemléletmódját követve kronológiai és ezzel összefüggően származásbeli rétegekre bontotta e névfajtát (1994a, 1996, 1997a). A Kárpát-medence legnagyobb folyóinak nevei már az ókori forrásokban is előfordulnak: a *Garam*, *Morva*, *Tisza*, *Maros*, *Duna* víznevek ősi indoeurópai (másutt óeurópai-nak is mondott) elnevezések. Későbbi (7. század előtti, preszláv) réteget képviselnek az *Árva*, *Hernád*, *Mura* stb. víznevek, amelyek szintén indoeurópai eredetűek, és közvetítésükben a szláv nyelvek játszottak szerepet. A következő réteget a szláv víznevek viszonylag gazdag csoportja alkotja: *Beszterce*, *Zsitva*, *Kalota*, *Kovácsna*. Erdélyben talán török eredetű víznevek is előfordulnak: *Küküllő*, *Karasó* (ezekről azonban nem igazolható minden kétséget kizáróan a törökségi származás). Német eredetű vagy a magyarba német közvetítéssel került víznevek a *Gölnic*, *Selmec* stb. Az Árpád-korból nagyon gazdag magyar eredetű víznévállomány is kimutatható: *Balog*, *Bodrog*, *Almás*, *Fekete-ügy*, de ilyenek Erdélyben pl. a jó utótagú *Hájó*, *Disznajó* nevek is. A Kárpát-medence magyar nyelvű folyóvíznevei között több tucatnyi olyan név is található, amelyek ezidáig ellenálltak minden megfeytési kísérletnek.

A víznevek kronológiai és származásbeli rétegeire alapozva település- és etnikumtörténeti tanulságok is leszűrhetők. Erről így vélekedett KISS LAJOS:

„Vegyes nemzetiségű lakosság esetében azt a népet számíthatjuk korábbi települőknek, amelynek nyelvéből az illető terület víznevei megfejtethők.” (1999a: 51, 282).

A természeti nevek közül a vízneveken túl a történelmi Magyarország hegyneveinek kronológiai és eredetbeli rétegződését is áttekintette KISS LAJOS: akadémiai székfoglaló előadása is erről a kérdésről szólt. E névfajtát főként középkori nevek képviselik, de mellettük néhány ókori (*Kárpátok*) és néhány Karoling-kori hegynév (*Vütöm*) is adathozható.

A településnevek kontinuitását a Kárpát-medencében azért nehéz igazolni, mert a római kor gazdag településnév-anyagából kivételszerűen ránk hagyományozódott, de csak a magyarországi latinságban használatos *Savaria* és *Quinque Ecclesiae* nevektől, illetve a peremvidéki *Sziszek*-től és a délvidéki *Szerém*-től eltekintve mindössze a folyónévi eredetű *Nyitra* településnévre és még legfeljebb néhány további névre van a magyar honfoglalásnál korábbi adat, pedig települések bizonyára nagyobb számban voltak a Kárpát-medencében a magyarok ideérkezése előtt is. Az viszont kétségtelen, hogy a Kárpát-medencében magyarból eredeztethető településnévre a honfoglalás előtti korokból nem tudunk sem közvetlen, sem közvetett módon következtetni. Ez a körülmény indította GYÖRFFY GYÖRGYöt a településnevek folytonossága ügyében annak a „végletesen határozott” véleménynek a megfogalmazására, hogy „a 895–900 között beköltözött magyarság egy esetben sem vette át korábban itt létező falvak, várak és városok nevét, s a honfoglalás a helységneveket illetően »tabula rasa«-t teremtett. A régi lakhelye közelében maradt szláv lakosság és elszórt avar kori onogur-bolgár maradvány népesség csak vízneveket mentett át a IX. századból” (Gy. 3: 327). Ezzel az állásponttal szemben KISS LAJOS viszont azt vallja, hogy noha korábbi írott adatok valóban nincsenek a *Csongrád*, *Nógrád*, *Visegrád* stb. településnevekre, de ez még nem zárja ki kategorikusan annak a lehetőségét, hogy közülük legalábbis némelyek már a magyar honfoglalás előtt is léteztek (1997: 177, 1999a: 100). Ezt a feltevést erősítheti valamelyest az az előbbieken már említett tény, hogy más megnevezések (pl. a *Nyitra* településnév) honfoglalás előtti megletének viszont írásos bizonyítéka is van.

3. A víznevek, hegynevek, településnevek kronológiai és származásbeli rétegeinek bemutatása nyilvánvalóan nem választható el a belső, magyar eredetű elnevezések tipológiai jellemzésétől. A Kárpát-medence korai (Árpád-kori) településnév-típusainak több tanulmányt is szentelt KISS LAJOS, és efféle tipológiát a FNESz. bevezetőjeként is olvashatunk tőle — ismét tanúbizonyságát adva az analízis és a szintézis szerves egységének.

A településnév-típusok közül a következők részesülnek a részéről figyelemben. A személynévből formáns nélkül alakult nevek bizonyosan honfoglalás előtti gyökerekkel rendelkeznek: a névtípus első példája ugyanis az a *Levédia*

helynév (szállásterület neveként), amely *Levedi* vezér nevéből alakult. A honfoglalás után pedig tömegével jelennek meg a forrásokban az ilyen névstruktúrák: pl. *Szolnok, Miskolc, Taksony, Veszprém, Tihany*. Tudomásom szerint KISS LAJOS volt az első, aki a népnévből, törzsnévből és foglalkozásnévből alakult településnevekről összefoglalóan mint társadalmi csoportnévből létrejött elnevezésekről beszélt: *Horvát, Tót, Német; Nyék, Megyer; Ács, Daróc, Udvarnok*. A templomcíméből (patrocíniumból) alakult településnevek (*Boldogasszony, Mindszent, Szentistván*) kapcsán azok sajátos európai névföldrajzára is rámutat: ez a névadási gyakorlat megvolt újlatin és bajor-osztrák nyelvetterületen is, valamint a szlovéneknél, horvátoknál, szlovákoknál, és inkább csak kivételszerűen a csehek-nél, lengyelek-nél (1999a: 136). A *Szentbiborc*-féle településnevekre egy másik helyen ugyancsak kitér, az ilyeneket találóan „ál”-patrocíniumi neveknek minősítve. A természeti, illetve épített környezetre utaló településnevek szintén helyet kapnak a tipológiai rendszerben: *Bodrogköz, Aszfő, Sárospatak*; illetve *Bánhida, Lórév, Válaszút*; ahogyan a heti vásár tartásának napját őrző elnevezések is: *Szerdahely, Szombathely*. E jellegzetes szemantikai kategóriák mellett a morfológiai típusok sem maradnak ki a rendszerezésből: a különböző képzőkkel alakult *Péteri, Püspöki, Németi; Nyárágy, Füzege; Füred, Kövesd; Szederjes, Darvas* stb. településnevek, illetve a földrajzi köznévi utótaggal álló *Újfalu, Németfalu; Szamosfalva, Balászfalva; Orosháza, Csekelaka, Kozmatelke* stb. összetett nevek példázhatják ezeket a névszerkezeteket.

A tipológiai rendszerbe foglalással jól megfér az is, hogy KISS LAJOS előszeretettel tett kirándulásokat a helynévi kuriózumok, a „különös” földrajzi nevek világába is. „A névtani kutatónak egyforma érdeklődést kell mutatnia minden név iránt függetlenül attól, hogy a névadás szempontjából szokványos, unalomig ismétlődő, vagy pedig a sablonostól meggondolkoztatón elütő, furcsa, különös jelenséggel van-e dolga. A nem szakember képzeletét főleg a furcsaságok foglalkoztatják.” (1999a: 7). De persze izgatták a *Békarikató, Bumbum-kút, Ebijesztőtető, Két malom utca, Tejfalu-sziget, Túrószsák*, vagy éppen a hátborzongató *Vércsorog* és a sokat ígérő *Csokoládépuszta* „különös” nevek a tudós KISS LAJOS képzeletét is, különben nem szánt volna nekik önálló cikkeket, és nem emelte volna be némelyiket a FNESz.-be is.

4. A helynevek alapján végzett nyelvi-etnikai rekonstrukció eredményei között kell megemlíteni, hogy GYÖRFFY GYÖRGY *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* című művében az egyes megyékről — lényegében a korai ómagyar korra vonatkozóan — írott összefoglaló áttekintésekben külön részt szentelt az adott terület etnikai szempontú településtörténeti vizsgálatának, az ország mintegy kétharmad részére vonatkozóan pontosítva a népiségtörténeti ismereteinket. E kötetekről írta azt KISS LAJOS, hogy azok nélkülözhetetlen kézikönyvként „termékenyíthetik meg a történeti, nyelvészeti, földrajzi, történeti

demográfiai stb. kutatásokat egyaránt” (1999a: 254). A Kárpát-medence nyelvi-etnikai térképének részletesebb megrajzolásához GYÖRFFY kötetéhez kapcsolódóan maga KISS LAJOS egy-egy nagyívű tanulmánnyal járult hozzá (1988, 1999b), amelyekben tovább finomította a történeti földrajz névanyagából adódó nyelvészeti következtetéseket is. A téma szempontjából különösen fontos névtípusokra megkülönböztetett figyelmet fordított: magyarázta a megyéknek nevet adó települések neveit, kitért a népnévből származó és a szolgáltatónépekre utaló településnevekre, tájneveket mutatott be stb. Kiigazításaiban, a GYÖRFFYétől eltérő javaslataiban is ugyanakkor az általa igen nagyra becsült történész szerző iránti figyelem és tisztelet tükröződik. Ebből egyébként KISS LAJOS kritikai alapállását is kiolvashatjuk, a kritika szerepéről a történeti helynévkutatásban ugyanis ekképpen nyilatkozik: „szakszerű, elfogulatlan bírálatok nélkül nem fejlődhet egészségesen egyetlen tudomány sem” (1999a: 6). A KNIEZSA ISTVÁNról mint nagy elődjéről és mesteréről írt könyvecskéjének soraiból kiviláglik az, hogy a kritikai viszonyulás tekintetében is a tőle mutatott úton járt, így rá is érvényesnek fogadhatjuk el azt, amit KNIEZSA ISTVÁNról az életrajz utolsó mondataként kiemelt: „Kritikusi munkássága példa lehet mindenki számára, aki szívén viseli a magyar nyelvtudomány ügyét.” (KISS 1994b: 132).

5. Végezetül még egy témakört szeretnék érinteni, amelyről KISS LAJOS mint egyfajta „horizonttágítás”-ról beszélt. „A magyar névtan művelői számára fölöttebb hasznos lehet a pozitív (és negatív) külföldi tapasztalatok figyelemmel kísérése, s annak számontartása, min dolgoznak a határainkon túl, s melyek az elért eredmények.” (1999a: 6). Ennek szellemében tekintette át főbb vonulataiban — mintegy „madártávlati képet” vázolva — több ízben is egyrészt az európai, másrészt ezen belül konkrétan a szláv (víz)névkutatás helyzetét, legfontosabb szintéziseit és eredményeit. E dolgozatok fontos elméleti kérdéseket is előhoztak, és ismertettek meg a hazai névkutatással: közülük is kiemelkedik az óeurópai névréteg elmélete, illetve a víznevek megfejtésének módszertani alapelve, az tudniillik, hogy „Ha a történelmi ismeretanyag nem szól határozottan ellene, először annak a népnek a nyelvéből célszerű a névfejtést megkísérelni, amelyik az illető területet lakja. A kísérlet sikertelensége esetén a vizsgálatot ki kell terjeszteni a szubsztrátumra, szupersztrátumra vagy adsztrátumra.” (vö. pl. 1999a: 285).

6. Közel másfélszáz évvel ezelőtt a helynevek vizsgálatáról a kor jeles történésze, PESTY FRIGYES a következőket állapította meg: „A helynevek ügye két tudomány határszélén áll, ezen határon kell, hogy nyelvészek és történetírók kezdet fogjanak azon célra, miszerint a szellemi munka e téren minél gyümölcsözőbb, minél sikeresebb legyen. Tudom, hogy e tudományos szövetkezés eredményeképp a történetíró sok illúzióról kénytelen leendő lemondani, és történetileg eddig kétségbe nem vont személyeket és eseményeket a regéköltőknek és

mondagyűjtőknek átengedni, de viszont a nyelvészek is ellehetnek készülve arra, hogy sok nyelvészkedési bizonyítgatás, mely a történettudomány segédeszközei nélkül történt, gyökerében lesz elmetszve.” (1878: 61). A 19. század nagy történettudósának szavait KISS LAJOS is felidézte a Földrajzi neveink nyelvi fejlődése című kötetben (1995: 3–4), nyilván azért, mert e gondolattal maradéktalanul azonosulni tudott. Mindehhez ma, születésének 100. évfordulóján mi pedig azt is hozzáfűzhetjük, hogy munkáival KISS LAJOS messzemenően hozzájárult ahhoz, hogy — mint szerette volna — „földrajzi neveink nyelvészeti interpretációját a jövőben szilárdabb alapra lehessen helyezni: kevesebb legyen az ötletszerűség, a találgatás, és több legyen a tényeken, analógiakon nyugvó megfontolt érvelés” (1995: 4).

Irodalom

- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HOFFMANN ISTVÁN 2001a Újabb eredmények a helynévtörténeti kutatásokban. *Magyar Nyelvjárások* 39: 135–146.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KISS LAJOS 1988. Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *Magyar Nyelv* 84: 129–155.
- KISS LAJOS 1994a. A Felvidék víznevei. *Magyar Nyelv* 90: 1–19.
- KISS LAJOS 1994b. *Knieszsa István*. A múlt magyar tudósai. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS LAJOS 1996. A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr* 120: 440–450.
- KISS LAJOS 1997a. Erdély vízneveinek rétegződése. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 199–210.
- KISS LAJOS 1997b. Korai magyar helységnévtípusok. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 177–185.
- KISS LAJOS 1999a. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- KISS LAJOS 1999b. Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig. *Magyar Nyelv* 95: 9–25.
- KISS LAJOS 2000. *Az új európai víznév kutatás*. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

- KISS LAJOS 2004. *Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 27. Budapest, Tinta Kiadó.
- PESTY FRIGYES 1878. *A helynevek és a történelem*. Értekezések a történeti tudományok köréből 8. 1. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- RÁCZ ANITA 2022. Kiss Lajos, a helynév-etimológus. *Magyar Nyelvjárások* 60: 93–100.

Tóth Valéria
ORCID: 0000-0003-0822-591X
Debreceni Egyetem
toth.valeria@arts.unideb.hu

KÖSZÖNTÉS

Schwing József 90 éves

Schwing József 2022. június 17-én töltötte be 90. életévét. A Németországban élő kiváló dialektológusról egészen az utóbbi időkig a magyar nyelvésztársadalomnak kevés ismerete volt. Én magam is csak akkor hallottam róla először, amikor 2009 decemberének elején egy este felhívott (a pécsi kollégáktól megkapott telefonszámomon), és elmondta, hogy írt egy könyvet Pécs régi és mai megnevezéseiről (Pécs város nevei. Neuenfeld, 2009 — a könyvről később Szengyörgyi Rudolf írt recenziót: Névtani Értesítő 33: 299–303). Engem pedig arra kért, hogy a Pécsett megrendezendő könyvbemutatón a névkutató szakma képviselőjeként beszéljek a munkájáról. A *similis simili gaudet* érzése alapján örültem a jelentkezésének (egy újabb kolléga feltűnése a magyar onomasztikában!), annál is inkább, hogy a baranyai névkutató kollégák — akik igazán nagyszerű eredményekkel büszkélkedhetnek — ajánlása csakis jót ígérhet.

A könyv bemutatóján végül személyesen sajnós nem tudtam részt venni, de elküldtem a könyvet értékelő rövid írásomat. Ebből — mivel a dolgozatom nem jelent meg nyomtatásban — az alábbiakban két részletet idézek mint a Schwing József munkájával, munkásságával való ismerkedésem első reflexióit.

„Nem kis fába vágta a fejszéjét Schwing József, Németországban élő egyetemi magántanár, akinek azonban szülőföldje a baranyai táj, amikor arra a feladatra vállalkozott, hogy Pécs település különböző megnevezéseit etimológiai vizsgálatnak vesse alá. Ez a munka a tudós elemzőtől igen sokféle ismeretet és készséget követel meg. Először is magas szintű filológiai tájékozottságot és érzékenységet, amely az adatok megrostálásában, azonosításában, értékelésében nélkülözhetetlen. Mivel Pécs nevei az indoeurópai nyelvekből magyarázhatók, e nyelvek történetének, az indogermanisztika alapos, részletekbe menő ismerete sem nélkülözhető a munkában. Schwing József felkészültsége e téren imponálóan mutatkozik, ám ő maga gyakran még ezt is elégtelennek találta egyes kérdések megválaszolásához. Az olyan esetekben, amikor az általa feltett kérdésekre a legújabb szakirodalomban sem talált kielégítő, megnyugtató választ, nem volt rest, hogy levélben keresse meg az adott problematika legjobb szakértőit, s e

nemzetközi (német, osztrák, albán, magyar stb.) tudóskör véleményét a megfelelő helyen a rájuk való hivatkozással közli és mérlegeli. Itt kell megemlíteni, hogy a könyvhöz — amely a magyar változat mellett németül is megjelent — Jürgen Udolph professzor, a nemzetközi névkutatás egyik legjelesebb alakja írt ajánló szavakat, ami igencsak kitüntető elismerésnek számít.”

A könyvet bemutató szövegem utolsó bekezdésében pedig azt a szemléletbeli hasonlóságot emeltem ki, amelyet a mű alapján a kettőnk közelítésmódja között felfedezni véltem.

„A bevezető mondatokban arról szóltam, hogy a helynév-etimológia az a tudományterület, amelybe az itt ismertetett munka besorolható. Ezt a megállapítást azonban kissé talán módosítanom kell. A névkutatás utóbbi időszakának névmagyarázatai azt mutatják, hogy a névfejtők egyre kevésbé elégszenek meg csupán a helynevek nyelvi arculatának a tisztázásával. A mai kor névkutatója nemcsak a névben fellelhető elvont nyelvi elemekre figyel, hanem magára az elnevezés tárgyára, a nevet adó és használó emberre, társadalomra is. Több munkámban is felvettem, hogy ezt a sok szempontú, a név teljes életét végigkövető kutatási irányt vagy ha úgy tetszik: műfajt sokkal inkább névrekstrukciónak lehetne nevezni. Pécs neveinek Schwing Józseftől való magyarázata e névrekstrukciós eljárásnak, ennek elveinek és módszereinek mintaszerűen szép példája.”

A későbbiekben aztán — egymást mind jobban megismervén — mindkettőnk számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a szakmai érdeklődés hasonlósága a tudományhoz, a világhoz való viszonyulásunknak a közelségén alapul. Hosszú telefonbeszélgetéseink, majd később ritka találkozásaink álltak ezeknek a tapasztalatainknak a háttérben, s kapcsolatunk — a távolság ellenére is talán mondhatom — idővel meghitt barátsággá alakult. A közös célokért dolgozó kollégák barátságává.

A könyvbemutatót követően aztán a karácsony előtti napokban ismét felhívott Schwing József megköszönve a könyve méltatásaképpen írott soraimat, és — rendkívüli szerénységgel — segítséget ajánlott számunkra. Elmondta, hogy három dél-dunántúli megyének, Baranyának, Tolnának és Somogynak a földrajzi neveit tartalmazó vaskos köteteket digitalizáltatta, és ezt az anyagot nagy örömmel bocsátaná rendelkezésünkre, ha ennek mi, debreceni nyelvészek a hasznát vennénk. (Később derült csak ki, hogy a munkát saját költségén végeztette el: a könyvek begépelése Kínában történt, mivel ott kedvezőbb feltételek mellett vállalták, és nagyon pontosan végezték el a feladatot!)

Úgy vélem, akkor maga Schwing József professzor úr sem gondolta, hogy nagyvonalú gesztusa milyen hatást gyakorol majd a magyar helynévkutatás egészére. E tudományterület művelőinek ez idő tájt ugyanis határozott elképzelései voltak arra vonatkozóan, hogy a helynevek nagy számú állományát digitális eszközökkel tegyék hozzáférhetővé, kutathatóvá. A kísérletek azonban inkább

a korai történeti helynevek körében zajlottak, mivel az újabb források hatalmas mennyiségű névanyagának adatbázisokba rendezésére nemigen látszottak elérhető pénzügyi források.

Ebben a helyzetben érte tehát a magyar helynévkutatást Schwing József felajánlása, aki — látva az itteni anyagi és szakmai nehézségeket is — nemcsak halat ajándékozott, hanem hálót is adott a további munkához. Az akkoriban formálódó és létszámában is egyre gyarapodó debreceni helynévkutató műhelyt informatikai eszközök (asztali számítógépek, monitorok, nyomtatók stb.) százaival látta el németországi cégek felajánlásainak eredményeképpen. Ugyancsak németországi pályázati támogatások révén informatikai segítséget is nyújtott ottani informatikus szakember alkalmazásával egy korszerű térinformatikai adatbázis létrehozásához. A közös munka eredményeképpen jött létre a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén a Magyar Digitális Helynévtár (<https://mdh.unideb.hu/>). Ezzel pedig elindult — immár hazai pályázati támogatásokat is élvezve — egy széleskörű digitalizációs folyamat, amely megnyitotta az utat a 21. század elejére kifulladásig magyarországi és határon túli helynévgyűjtő munka felélesztése felé is. Ez pedig egyenesen vezetett el oda, hogy 2022 januárjában a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával újtára indulhatott a Magyar Nemzeti Helynévtár Program, amely a teljes magyar nyelvterület élő és történeti helyneveinek összegyűjtését, dokumentálását és feldolgozását tűzte ki célul (<https://mnhp.unideb.hu/>).

Én magam, aki e folyamatnak minden részletét közelről, alaposan ismerem, felelősséggel jelenthetem ki, hogy a fenti történések menetében Schwing József 2009 decemberében tett nagylelkű felajánlásának meghatározó szerepe volt. Támogatása olyan lökést adott a debreceni helynévkutatásnak, amely nagyban elősegítette e tudományterület működési feltételeinek a javulását, és ezzel nagyban hozzájárult a gyors ütemű fejlődéséhez. Már önmagában csak ezért is hála és köszönet illetné őt, de sok más érdeme is van, aminek alapján a 90. születésnapján köszönhetjük őt.

Schwing József pályája jómódú palotabozsoki paraszti-polgári családból indult. A szülőföld szeretete egész pályáját végigkísérte: a fent idézett Pécs város nevei című könyv ajánlása is kifejezi ezt: *Szülőhazámnak*. A család Budapestre költözését követően 1953-ban az ELTE magyar–francia szakos hallgatója lett, ahol olyan kiváló tanárai voltak, mint Bárczi Géza, B. Lőrinczy Éva, Berrár Jolán, illetve Eckhardt Sándor, Győry János, Gyergyai Albert és Herman József. 1956-ban elhagyta az országot, és Németországban telepedett le. Többfelé dolgozott, vállalkozást is indított és működtetett sikeresen. Emellett azonban tanulmányait is folytatta: Heidelbergben Peter Polenz professzornál hallgatott germanisztikát, majd Saarbrückenben doktorált a nemzetközi hírű fonetikus-fonológus, Max Mangold vezetésével. Értekezését szülőfaluja német nyelvjárásának tárgyában

készítette el: *Grammatik der deutschen Mundart von Palotabozsok* (Hamburg, Buske, 1993). Legjelentősebb munkájának, a pfalzi tájszótárnak az elkészítésében a Mainzi Akadémia tudományos munkatársaként vett részt. Elnyerte a Mannheimeri Egyetem magántanári címét is.

A magyarországi németiség történetét dialektológusként kutatva feltárta a Kárpát-medencébe jórészt a 18. században érkező németek nyelvterületi kapcsolatait. Legjelentősebb műve ezen a téren a dél-dunántúli német nyelvjárási helyneveket vizsgálja: *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens* (Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011 — a könyvről Gerstner Károly írt ismertetést: *Névtani Értesítő* 34: 257–260; nemzetközi fórumon: *Namenkundliche Informationen Onomastikblog* 24.07.2015). Tevékenységét a magyarországi német népcsoport érdekében végzett munkája elismeréseképpen 2015-ben Nicolaus Lenau Kulturális Díjjal ismerték el.

Schwing Józsefnek — ő maga is így tartja ezt — két hazát és két anyanyelvet adott a sors. Mindkettőt híven szolgálja mind a tudományos munkában, mind pedig a személyes életben. Ennek folytatásához kívánunk neki jó egészséget és töretlen munkakedvet.

HOFFMANN ISTVÁN

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

PÉNTÉK JÁNOS: **A Magyar Tudományos Akadémia Erdélyben. A Kolozsvári Területi Bizottság megszervezése és működésének első időszaka.** Ábel Kiadó, Kolozsvár, 2022. (213 lap).

A Magyar Tudományos Akadémiának öt magyarországi területi bizottsága van, Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged és Veszprém központtal. Az Akadémia 2006 októberében tartott rendkívüli közgyűlése elhatározta, hogy Kolozsvár központtal létrehozza első külhoni területi bizottságát. Péntek Jánosnak A Magyar Tudományos Akadémia Erdélyben című könyve a legfontosabb intézménytörténeti dokumentumok közreadásával együtt a személyes vallomás hitelével tájékoztat az egykori folyamatokról. Azért jellemezhető így már most e bevezető sorokban a kötet, mert Vizi E. Szilveszter, az MTA akkori elnöke és Egyed Ákos, az Erdélyi Múzeum-Egyesület akkori elnöke 2007 februárjában Péntek Jánost kérték fel, hogy egy munkacsoport élén az erdélyi területi bizottság megválasztását előkészítse, melynek 2007 szeptemberében tartott első ülésén őt választották meg a KAB elnökének, majd 2011-ben újraválasztották, ezt követően pedig újabb két mandátumra az intézmény társadalomtudományokat képviselő alelnöki tisztségét bízták rá (i. m. 5). Ezekhez azt is hozzátehetjük, hogy Erdélyben Péntek János akadémikus volt a Kolozsvári Akadémiai Bizottság létrehozásának legelkötelezettebb szorgalmazója, az anyaországi és a romániai magyar nyelvű tudományosság integrálásának szándékával.

A kötet nyitó fejezetében a szerző azt mutatja be, hogy az elmúlt évszázadokban hogyan jelentkezett Erdélyben az akadémiai gondolat, milyen konkrétumokban öltött testet egy olyan tudós társaság létrehozásának a szándéka, amelynek célja, hivatása a tudományok összehangolt, anyanyelvi művelése. Ezt követően a KAB elindításának első lépéseit, az új intézmény és az Erdélyi Múzeum-Egyesület viszonyának alakulását, a Román Akadémia kolozsvári szervezetével való kapcsolatát ismerteti, majd két fejezetben a KAB működésének első időszakát mutatja be, melyben két mandátumnyi időre ő volt e bizottság elnöke. A kötet törzsanyaga után visszatekintő összegzést, töprengő számvetést, a Függelékben pedig olyan kérdés-elemzéseket olvashatunk, amelyek a szellemi munka

értékelésének általános jellemzőivel együtt az erdélyi magyar tudományművelés sajátos helyzetének újabb aspektusait villantják fel.

A Kárpát-medencében 1990-től lehetővé vált, hogy a magyar nyelv és kultúra integráló lehetőségeit kihasználva közelebb kerüljenek egymáshoz a világháborúk után egymástól államhatárokkal elszakított magyar közösségek. Erre minden tekintetben szükség volt. A tudományművelésben azért volt különleges jelentősége, mert az utódállamoknak a többségi nemzeteket privilegizáló politikája miatt a kisebbségi nemzetközösségek kultúrája háttérbe szorult, intézményeik megszűntek vagy fokozatosan redukálódtak, az egyes tudományterületek szaknyelvei leépültek vagy nem követhették a kulturális differenciálódás természetes útját. E szellemi veszteséggel többnyire együtt járt a tudományok művelőinek a többségi nemzetekbe való nyelvi-intézményi asszimilálódása vagy a kirekesztettség. Az utóbbi helyzet egyetlen romániai példával is szemléltethető: a Román Akadémiának másfél évtizeddel az 1989-es események után is mindössze három magyar tagja volt, pedig ez a fórum nemcsak tudósokból, hanem művészekből is verbuválódik. Annak belátását, hogy e helyzet megváltoztatásának egyik legtermészetesebb módja a magyar–magyar kulturális, intézményi kapcsolatok fejlesztése, jelzi, hogy ugyanebben az időben az MTA-nak tizenhét romániai magyar külső tagja volt (i. m. 22).

Erdélyben 1990-től számos fontos magyar szakmai egyesület, szövetség, társaság létesülhetett, a kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetemen új karok, ezeken belül magyar csoportok, sőt magyar tanszékek is alakulhattak, és a diáklétszám kezdeti, radikális növekedésével együtt az oktatók létszáma is jelentősen gyarapodott; magyar nyelvű doktoriskolák indultak, nőtt a tudományos fokozattal rendelkezők száma, növekedett a korábbi évtizedekben is oktatók és kutatók életművének súlya, s mindezekre a Magyar Tudományos Akadémia azzal válaszolt, hogy akadémiai külső tagokkal és külső köztestületi tagokkal gyarapította létszámát, anyagilag is támogatta a különféle szakmai pályázatokat.

Ennek a hiányos, de jelzésértékű felsorolásnak a végére hagytam azt, hogy 1990 elején újraindult a Habsburg abszolutizmus utolsó szakaszában alapított, de a Román Népköztársaságban 1949-ben megszüntetett Erdélyi Múzeum-Egyesület is. Azért indokolt külön említeni ennek a patinás intézménynek az újjászülését, mert szűkebb hazánkban korábban is ez volt a legátfogóbb, a kultúra legtöbb területét összekapcsoló magyar intézmény — *múzeum* a szó klasszikus, a múzsák ihlette tudományok és művészetek közös intézménye értelmében. És azért is külön kell beszélni a EME-ről, mert könyvében Péntek János a KAB létrehozását, intézményi státuszának, funkcióinak, sajátos jellemzőinek ismertetését hangsúlyosan a Múzeum-Egyesület szerkezetéhez és szerepeihez viszonyítva mutatja be.

2004-ben az MTA új tagokat választott a külhoni magyar tudományművelők közül is, és ezzel az erdélyi külső tagok száma 17-re emelkedett. Ez az önbizalom-

erősítő elismerés és az EME összefogó ereje indította az érintetteket arra, hogy „a magyarországi területi bizottságok mintájára testületté szerveződjenek;” szeptemberben a 17 külső tag és az EME akkori vezetői „létrehozták az Erdélyi Múzeum-Egyesület Magyar Akadémiai Testületét, elfogadták annak Szervezeti Szabályzatát és megválasztották a vezetőit. Csetri Elek lett a testület elnöke, Péntek János az alelnöke, Uray Zoltán a titkára, a tervezett Klub alelnöke pedig Gyenge Csaba” (i. m. 22).

Amint a neve is mutatja, az új testület egyfajta szimbiózisa akart lenni a Múzeum-Egyesületnek és az MTA erdélyi külső tagjai csoportjának. A következőkben azonban mégsem ebben az irányban alakultak az események. Hámori József MTA-alelnök 2007 februárjában az Akadémia romániai köztestületi tagjainak írt tájékoztató levelében a következő olvasható: „A KAB leendő szervezete és működése illeszkedik a már meglévő akadémiai területi bizottságokéhoz, létrehozása — mutatis mutandis — az MTA szabályai szerint [...] történik” (i. m. 27). Vagyis ebben az elképzelésben a létrehozandó Kolozsvári Akadémiai Bizottság szervezetének a magyarországi modellt ajánlott követnie, mert ez biztosíthatja a többiekével analóg szerkezetét és egyenlő státuszát. Tehát nem tartható fenn a 2004-ben Erdélyben létrehozott, szimbiózisszerű struktúra. Ez azt is jelenti, hogy az EME és az eltervezett KAB két önálló szervezetként fog működni. Hámori József akadémikus leveléből kiérződik e kérdés kezeléséhez szükséges belátás és tapintat: „A KAB létrehozásáról az MTA vezetése az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) elnökével konzultált, s arra kérte az EME elnökét, hogy az EME közel 150 éves tapasztalatával és meglévő szervezetével támogassa az új területi bizottság létrehozását. Tekintettel arra, hogy e két önálló szervezet, az EME és a KAB céljai, feladatai egy irányba mutatnak, célszerű a jövőbeni együttműködésük, építve az EME tudományos testületeire. A közelgő 150 éves évfordulójára az EME a KAB-bal megerősítve szolgálhatja tovább a romániai magyar tudományosság ügyét, remélhetőleg visszaszolgáltató ingatlanjai, jelentős könyv- és egyéb saját gyűjteménye teljes birtokában és használatával” (i. m. 28).

Ezeket az előkészítő lépéseket követően választották meg 2007-ben a Kolozsvári Akadémiai Bizottságot. A választás lefolyását, az időközben felmerülő problémákat, véleménykülönbségeket, a helyenként felmerülő bizalmatlanságot és közönyt, a szavazás módját és menetét Péntek János a korabeli dokumentumok: az MTA képviselője és a Választási Bizottság tagjai közti levélváltások, a Választási Szabályzat, sajtóhírek, a megválasztott testület összetételének, Szervezeti és Működési Szabályzatának, a szak- és munkabizottságok listájának közreadásával, a költségvetéssel kapcsolatos tervek és tények ismertetésével mutatja be, helyzetismertető kiegészítések és kommentárok kíséretében (i. m. 25–65). Itt az is megemlítendő, hogy a KAB finanszírozása az MTA belső költségvetési keretéből történik (ami egyben ennek korlátozott voltát is magyarázhatja; vö. i. m. 163–165, 188).

Ezt követi a KAB és az EME viszonyának taglalása, a két intézmény közti együttműködési megállapodás szövegének közreadása, a KAB-székházzal kapcsolatos ismeretek közlése, az új akadémiai intézmény jogállásának körvonalazása (i. m. 65–75). Hámori József MTA-alelnöknek a tervezés fázisában megírt levelére (i. m. 27–30) hivatkozva Péntek János az EME történeti és aktuális értékeire, a jelenben is érvényes egykori szabályzatára és a KAB szerkezetére utalva von határt a két intézmény között: „az EME struktúráját, feladatait, működését egy akkor már közel másfél száz esztendőös szabályzat rögzítette, és ezt nem lehetett megváltoztatni, mert így alaptalanná vált volna a jogfolytonosságra való hivatkozás a korábbi ingatlanokért folytatott bírósági eljárásokban. [...] a KAB-nak az MTA által meghatározott státuszában, szabályzatában, funkcióiban a már meglévő területi bizottságokhoz kellett igazodnia, az EME-vel való közös szervezet kialakítása lehetetlen volt” (i. m. 65–66). Ez a különbség azonban nem zárja ki kettejük funkcionális, egymást kiegészítő, célkövető együttműködését: „Mindkettő fontos a romániai magyar tudományosságban: a KAB azzal, hogy a külső tagokkal és a köztestületi tagokkal az MTA kihelyezett intézménye, annak megelőlegezett bizalmával és presztízsével, az EME azzal, hogy széleskörű tagságával szakmai ernyőszervezetként, kiadóként és könyvtárként, tudományos intézet fenntartójaként őrzője és folytatója a tudományművelés erdélyi hagyományának” (i. m. 66–67).

A kötet következő fejezetei a KAB tevékenységét ismertetik, több mint száz oldalon részletezve és dokumentumokkal kiegészítve-alátámasztva a leírtakat (i. m. 79–191). Ezek közül mindössze néhány összetevőt, mozzanatot szeretnék kiemelni.

2008 januárjában elindult a KAB tudományos előadássorozata, melyet „a Debreceni Akadémiai Bizottság mintáját követve Értékek Akadémiája címmel hirdettük meg” (i. m. 79). Ezt a Bolyai Társaság elnökének, Veress Károlynak a javaslatára esetenként összekapcsolták a már korábban elindított Virtuális Bolyai Egyetem előadássorozattal. Kapcsolatba léptek a Székelyföld című irodalmi folyóirat csíkszeredai szerkesztőségével. A Partiumi Keresztyén Egyetem rektorának, Geréb Zsoltnak a javaslatára a KAB Nagyváradon is bemutatkozott. Bekapcsolódott a Román Akadémia kolozsvári fiáléjének rendezvényeibe. Folyamatosan tartotta a kapcsolatot az MTA-val, a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsággal, a Határon Túli Magyarok Titkárságával, a magyarországi akadémiai területi bizottságokkal.

A Bizottságnak az erdélyi szakbizottságokkal való kapcsolat-építése az Integrálás – centralizálás nélkül elvre épült (i. m. 94). Kapcsolat épült ki a KAB és a 2010-ben megalakult Erdélyi Tehetségsegítő Tanács között (i. m. 127). A KAB-bal való kölcsönös ismerkedést a magyarországi Országos Tudományos Diákköri Tanács kezdeményezte. Ez elvi lehetőséget jelentett az Erdélyi Tudományos Diákkörök Konferenciájával való együttműködésre (i. m. 126–127). A magyar nyelvű egyetemi oktatás fontosságára való tekintettel a KAB minden év szeptemberében

konferenciát szervezett a magyar felsőoktatás vezetőinek részvételével. Az első három év során a Bizottság figyelmének középpontjában ez volt az egyik legfontosabb kérdés: felmérést készített és jelentetett meg felsőoktatásunk helyzetéről, fejlesztési kilátásairól.

A 2011–2014 közötti, második mandátum idején a KAB néhány díjat alapított a tudományművelés serkentésére és a teljesítmények értékelésére: Fiatal Kutatói Díj, A Tudomány Erdélyi Mestere Díj, A Tudományközvetítés és a Tudományos Bíráló Díja (i. m. 144–149). Az elismerések másik formája külső akadémiai tagságra jelölése erre érdemes szakembereinknek; ebben a tekintetben a KAB újraválasztott elnöke azt javasolta, hogy az MTA a 70 éven alattiak korosztályában oldja fel a szigorú létszámkorlátozást, mert a tagság fiatalításának ez az egyik lehetséges módja (i. m. 149–154).

Végül még két teljesítményt szeretnék megemlíteni a KAB tevékenységéből: a Debrecenben 2006-ban megtartott VI. Hungarológiai Kongresszus után a KAB vezetősége vállalta, hogy a VII. kongresszust Kolozsváron rendezzék meg, amire 2011 augusztusában került sor; a 2011-ben megkezdett adatgyűjtő és szintetizáló munkálatok eredményeként 2015-ben megjelent a Magyar tudományosság Romániában 2002–2013 között című háromkötetes összegzés, Péntek János, Salat Levente és Szikszai Mária szerkesztésében (i. m. 175–182).

Befejezőként Péntek János könyve Függelékének a tudományművelés értékelésével kapcsolatos kérdéseinek egyikére szeretnék kitérni. Értékelésre — természetesen — szükség van, még ha azzal is tisztában vagyunk, hogy az értékelés viszonylagos. Erre a belátásra épül az a következtetés, hogy „Noha a tudományos teljesítmény mérésének [...] megvannak az eszközei és a módszerei, ezeket semmiképpen nem szabad túlértékelni” (i. m. 195). Egyrészt ugyanis a globalitás körülményei között a publikációkban mért tudományos teljesítmény értékét az alapján állapítják meg, hogy azok melyik (kivételes helyzetű) kiadónál, melyik (nemzetközi) nyelven jelennek meg, ez viszont hátrányos helyzetbe hozza azokat, akiknek a tudományterülete elsődlegesen nem ilyen kiadókhoz és nem ilyen nyelvekhez kötődik. Másfelől: „Nincs mércéje, ennél fogva elismert értéke például annak, hogy egy tudós tanítványokat nevel, iskolát teremt maga körül, intézményt szervez és vezet” (i. m. 195).

E többrejtő probléma nemcsak globálisan, hanem — mutatis mutandis — kisebbségi helyzetben is jelen van. Mindkét esetre lehetséges válaszként idézhetők a következő sorok: „számunkra azonban életbevágóan fontos, hogy a tudományművelés, különösen az embertudományok területén, szolgálat is legyen, ez erdélyi magyar nyelvközösség szolgálata” (i. m. 194).

MÁTHÉ DÉNES

ORCID: 0009-0007-9120-2490

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

mathedenesitt@yahoo.com

BENŐ ATTILA–PÉNTEK JÁNOS: **Erdélyi magyar kulturális szótár.**
Sepsiszentgyörgy, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, 2022. (271 lap)

A kulturális szótár, mint a neve is mutatja, elsősorban nem nyelvi, hanem kulturális elemeket közvetít két különböző nyelvű közösség számára. A sorozat első három kötete pontosan ezt a célt szolgálja: közelebb hozni az Erdélyben élő nemzetiségeket egymáshoz, lehetőséget adni a német, a román és a magyar ajkú közösségnek, hogy egymás különbözőségeit jobban megismerjék, és közben a hasonló, egymástól kölcsönzött kulturális elemeket is felismerjék. Az Erdélyi magyar kulturális szótár azonban különbözik ezektől elsősorban abban, hogy egynyelvű. Célja az erdélyi magyar kultúrának sajátosságait közkinccsé tenni a nem erdélyi, illetve nem Romániában élő magyarok számára. Azoknak készült, akik Erdélybe látogatva tájékozódni szeretnének „Erdély múltbeli és mai világáról [...] ugyanakkor mindazoknak az olvasóknak, akik támpontokat keresnek Erdély sokszínű művelődéstörténetében és a mai kulturális életét meghatározó intézmények, személyiségek körében” (6).

Ezen szótárak általános jellemzői, hogy a kultúrát tágan értelmezik: „a népi és az elit kultúra szimbólum értékű anyagi és szellemi elemeit mutatja be” (6). Az anyaggyűjtés és feldolgozás során a szerkesztők részben saját ismereteikre, részben a Magyar néprajzi lexikonból, valamint a Romániai magyar irodalmi lexikonból merítettek. A két nyelvészprofesszor munkáját Weisz Attila művészettörténész és az időközben elhunyt Kötő József színháztörténész segítette.

A szótár szerkezete a megszokott: a szócikkek betűrendben követik egymást. Ez a szerkesztési mód megkönnyíti a használatot, viszont első látásra az olvasó számára még nem rajzolódik ki a könyv tematikai sokszínűsége. A kötet végén a források felsorolása mellett névmutató is található.

A szótár tartalmazza nagyjából azokat a tudnivalókat, amelyeket egy közepes humán műveltséggel rendelkező személynek tudnia kell erről a régióról. A szerkesztők felvették az Erdélyben született, munkásságukkal ide is kötődő, illetve ma is itt élő, alkotó írókat, költőket, jeles publicistákat, tudósokat, zeneszerzőket és zenészeket, képzőművészeket, színészeket, történelmi személyiségeket. Kortársaink közül azok az emblemikus személyiségek kaptak önálló szócikket, akik művészi vagy tudományos tevékenységükért a legmagasabb elismerésben (Kossuth- vagy Széchenyi-díjban) részesültek, illetve kulturális vagy közéleti szerepük számottevő.

Olvashatunk Erdély történelmi és földrajzi részéről, a székely székekről, az Erdély emlékezetkultúrájában fontos szerepet betöltő hegyekről, vizekről, különlegesebb földrajzi látnivalókról. A szótárban helyet kaptak az erdélyi városokról való legfontosabb tudnivalók, de olyan falvak is szerepelnek a teljesség igénye nélkül, amelyek egyes régiókban fontos kulturális szerepet töltenek be. Erdély épített öröksége szintén megjelenik a szótárban: várak és kastélyok, vártemplomok, templomok, jelentősebb műemléképületek, szobrok, emlékművek.

Egy másik rétege a szótárnak a különböző intézményeket (iskolák, egyetemek, művelődési intézmények, szervezetek, könyvkiadók) mutatja be röviden. A világi szervezetek mellett helyet kapnak az egyháziak is, valamint a történelmi egyházak bemutatása. Külön szócikkbe kerültek azok a fontosabb rendezvények, táborok, amelyek az erdélyi magyar kultúrát hivatottak ápolni (pl. különböző néptánc-táborok, alkotótáborok) vagy az erdélyi magyarok nemzeti tudatát kívánják erősíteni, illetve a nemzetiségi jelenlétet hangsúlyosabbá tenni kulturális seregszemle által (pl. a Kolozsvári Magyar Napok). A jelenleg is létező szervezetek mellett fellelhetők a szótárban a korábbi művelődési intézmények, szervezetek, amelyek meghatározóak voltak Erdélyben a kisebbségbe kényszerülő magyar kultúra és közélet szervezésében.

Az olvasó az erdélyi lapkiadásról, folyóiratokról is szerezhet ismereteket, de arról a művelődési életéről is, amely az egyes könyvkiadók, szerkesztőségek vonzáskörében kialakult.

Külön szócikkeket kaptak fontos kiadványsorozatok, melyek az erdélyi magyar nyelvhez, kultúrához kapcsolódnak, a legnagyobb szellemi alkotások, mint például az Erdélyi magyar szótörténeti tár, amely a maga tizennégy megjelent kötetével jelenleg a legmonumentálisabb történeti szótára a magyar nyelvnek, vagy A romániai magyar nyelvjárások atlasza, amely tizenegy kötetben, mintegy 3300 térképlapon rögzíti az erdélyi magyar nyelv 20. századi táji értékeit, valamint a Romániai magyar irodalmi lexikon.

A szócikkek között találni olyanokat, amelyek egy-egy sajátosan erdélyi jelenséget, népcsoportot mutatnak be, vagy egy sajátos fogalmat tisztáznak: ilyen a transzilvanizmus, a székely rovásírás, a góbé, a kalotaszegi legényes, a bukovinai székelyek, a hóstátiak, a moldvai magyarok, akik Erdélyből települtek jelenlegi lakóhelyükre. Nem csupán itt, de természetesen Erdély gazdaságtörténetében is fontos szerepük volt a céheknek, ezért a szerkesztők fontosnak tartották, hogy külön szócikkben írjanak ezekről.

Erdély történelmének sajátos korszakai is külön szócikkeket kapnak, így például az Erdélyi Fejedelemségről, de Erdély aranykoráról (így!) is találunk információt a szótárban.

Botanikai vonatkozások nincsenek a szótárban, de egyetlen kutyafajta, az erdélyi kopó mint sajátos kutyafajta helyet kapott benne.

Másik érdekes csoportja a szócikkeknek a gasztronómiához kapcsolódik: sajtószerű erdélyi ételeket is találunk itt, melyek közül több is valamelyik társnemzet konyhaművészetének jegyeit hordozza. Ilyen például a bámos, a káposztaléves, a korpacibere, a kürtőskalács, a málé, a muzsdéj, a pacalleves, a pánkó, a tárkonyos bárányleves vagy paszulyleves, a vinetta és a zakuska.

Mivel a szótárnak nem célja a humán műveltségen kívüli területek bemutatása, a természet-, illetve a műszaki tudományok iránt érdeklődők számára talán kevésbé lehet érdekes. A könyv csupán a Bolyaiakkal tesz kivételt, az ő munkásságuk rövid összefoglalója olvasható a szótárban. Hiányként értékelendő Fodor Sándor Netti cigányprímás, illetve Izsák Sámuel orvostudománytörténész szócikének kimaradása a szótárból. Az előszóban jelzik a szerkesztők, hogy tervezték az erdélyi cigány és a zsidó kultúrát bemutató szótárak elkészítését is, de egyelőre ez nem tűnik megvalósíthatónak. Ez igen sajnálatos, hiszen harmadikként az erdélyi örmény kultúrát bemutató szótárak együttes olvasásával alkothatna némileg teljes képet a sokszínű Erdélyt megismerni vágyó olvasó ember vagy idelátogató turista.

A kiadványról biztosan elmondható, hogy haszonnal forgathatják az erdélyi magyar kultúrára kíváncsi olvasók, a szerkesztőket pedig biztathatjuk, hogy a tervezett, de még ki nem adott szótárakat készítsék el, hiszen ezek is szerves részét képezik az erdélyi kultúráról szóló ismeretközlésnek.

Irodalom

- BALOGH F. ANDRÁS 2017. *Német–magyar kulturális szótár*. Sepsiszentgyörgy, Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége Kiadó.
- BART ISTVÁN 2017. *Amerikai kulturális szótár*. Budapest, Corvina.
- BENŐ ATTILA 2009. *Román–magyar kulturális szótár*. Sepsiszentgyörgy, Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége Kiadó.
- BENŐ ATTILA–PÉNTEK JÁNOS 2013. *Dicționar cultural maghiar-român*. Sepsiszentgyörgy, Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége Kiadó.

TAMÁS CSILLA

ORCID: 0000-0001-5993-0526

Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
tcsilla68@yahoo.fr

PÉNTEK JÁNOS szerk.: **Kalotaszegi tájszótár.** Sepsiszentgyörgy, Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége, 2021. (504 lap + 1 térkép).*

1. A mai magyar dialektológia egyik fontos kutatási területe a nyelvjárási szókészlet lexikográfiai vizsgálata, amelynek közel kétszáz éves történetét hagyományos és újszerű szótárak, szójegyzékek, szógyűjtemények egész sora igazolja. A nyelvjárási szókészlet lexikográfiai vizsgálatainak elméleti és gyakorlati kérdései fokozatosan kristályosodtak ki többek között olyan szempontoknak a felbukkanásával, mint a szótárazott lexémaanyag kiválasztásának, a szavak és dolgok kölcsönös kutatásának, a nyelvföldrajznak, a szociolingvisztikának a szempontja, amelyek a nyelvjárási lexikográfiai kiadványok arculatának, sokféleségének a meghatározói. A nyelvjárási lexikográfiai munkáknak több típusa is differenciálódott az idők során egyrészt a szótárazott nyelvjárási szókészlet összetevők alapján, másrészt pedig aszerint, hogy a nyelvterület egészét vagy annak kisebb-nagyobb részlegét vizsgálják-e. Annak függvényében, hogy a köznyelvi vel egyező és a köznyelvitől eltérő szavakat egyaránt magában foglaló nyelvjárási szókészletnek melyik szótípusát ölelik fel, lehetnek a nyelvjárási szókészlet egésze, illetve annak csak a tájszavaira figyelő szótárak, azaz „tájszó-tárak” és „szó-tárak”, illetve „táj-szótárak” (KISS 1998: 433–435, HEGEDŰS 2001: 398–400). Mindkét szótártípusnak fontos elemei a tájszavak, amelyek nincsenek meg a köznyelvben, csak egy vagy több nyelvjárásban, így területhez kötöttek (HEGEDŰS i. m. 376). A tájszavak hagyományos megközelítés szerint alapvetően háromfélék: valódi tájszó, jelentésbeli tájszó, alaki tájszó, az újabb vizsgálatok azonban további típusaikat is kimutatták, árnyaltabb képet nyújtva róluk (PÉNTEK 1972: 233–237, KISS 1998: 429–433, HEGEDŰS 2001: 377–380). A köznyelvből ismert példákkal (lásd ÉKsz.²) is igazolható három jellegzetes tájszótípus közül a valódi tájszó olyan nyelvjárási szó, amelynek nincs köznyelvi megfelelője, köznyelvi alapon nem érthető (*gánica* 'kukorica-, árpa- stb. lisztből főzött (krumplis) galuska', *gurgula* 'henger vagy korong alakú, gördülő eszköz', *kepesztet* 'nehezen kapaszkodik, kaptat fölfele'). A jelentésbeli tájszó sem világos a köznyelvi beszélő számára annak ellenére, hogy megvan a köznyelvben is, de más jelentéssel, mint a nyelvjárásban (*cselleng* 'valami csak ritkán fordul elő vmin', *pogány* 'kegyetlen, cudar', *szegés* 'zsúp- v. nádtető egyenletesre vágott, megerősített gerince'), az alaki tájszó köznyelvi értelmezése viszont nem okoz gondot, hisz

* A Kolozsvári Akadémiai Bizottság szervezésében 2022. május 10-én megrendezett szótárbeutató átdolgozott szövege.

előfordul a köznyelvben is, viszont a hangszerkezeti fölépítésében egy vagy több fonémányi eltérést mutat a köznyelvi párhuzamához viszonyítva (*bikk* 'bükk', *fenkő* 'fenőkő', *kaliba* 'kalyiba').

A „tájszó-tár” és a „táj-szótár” vizsgálhatja elvben az egész nyelvterületet, a nyelvterület kisebb-nagyobb régióit, de egyetlen települést is. Így beszélhetünk általános tájszótárról és általános szótárról, regionális tájszótárról és regionális szótárról, valamint helyi tájszótárról és helyi szótárról. A nyelvjárási szótárak típusai közül az általános tájszótár típusát, amely a köznyelvben ismeretlen szavakat elvben a nyelvterület egészéről tartalmazza, három szótárkiadvány képviseli, ezek a következők: Magyar tájszótár (1838), SZINNYEI JÓZSEF Magyar tájszótár (1839–1901), B. LÖRINCZY ÉVA (főszerk.) Új magyar tájszótár (1979–2010). A regionális tájszótárak köréből, amelyek egy-egy régió, tájegység, illetve több, egymással kapcsolatban levő település tájszavait tartalmazzák, többek között a következők idézhetők: KRIZA JÁNOS Erdélyi tájszótár (é. n.), TÓTH IMRE Ipoly menti palóc tájszótár (2007), SZABÓ JÓZSEF Koppány menti tájszótár (2000). A regionális tájszótárak sora legújabban PÉNTEK JÁNOS Kalotaszegi tájszótár (2021) című munkájával gazdagodott. A helyi tájszótár egy-egy településnek a köznyelvben nem használatos szavait feldolgozó szótár, erre említhetők példaként az alábbiak: KISS JENŐ Mihályi tájszótár (1979), HEGEDŰS ATTILA Kisnémedi tájszótár (1992), BALOGH LAJOS Büki tájszótár (2016). A regionális tájszótár jellegzetes altípusaként emelhető ki a csak jövevényszavakat tartalmazó nyelvjárási szótár, ezek közé tartoznak MÁRTON GYULA A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai (1972), MÁRTON GYULA–PÉNTEK JÁNOS–VÖÖ ISTVÁN A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai (1977) című munkák.

Az általános szótár, a regionális szótár és a helyi szótár típusai közül csak az utóbbi kettőre idézhetünk példákat. Az egy-egy régió, tájegység szókészletét a viszonylagos teljesség igényével tartalmazó regionális szótárak köréből kiemelhetők többek között CSÜRY BÁLINT Szamosháti szótár (1935–1936), KERESZTES KÁLMÁN (szerk.) Ormánysági szótár (1952), PÉNTEK JÁNOS A moldvai magyar tájnyelv szótára (2016–2018). Az egyetlen település nyelvjárási szókészletét a maga egészében bemutató helyi szótár kiadványai sorából pedig megemlíthetők a következők: BÁLINT SÁNDOR Szegedi szótár (1957), MARKÓ IMRE LEHEL Kiskanizsai szótár (1981), KÁLNÁSI ÁRPÁD Debreceni cívis szótár (2005).

Jellegzetes műfajú tájszótár a nyelvföldrajzi szótár és a hiányszótár. Az előbbi, amely egy tájegység nyelvföldrajzi módszerrel gyűjtött lexikális adatait tartalmazza a kutatópontok megjelölésével, GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA Székely nyelvföldrajzi szótára (1987) képviseli; az utóbbinak pedig, amely a köznyelvben meglevő, de a vizsgált nyelvjárásban nem használatos szavakat tartalmazza, HEGEDŰS ATTILA Kisnémedi tájszótár. Hiányszótár (1996) című munkája az egyetlen képviselője.

A változatos szótártípusokat felmutató nyelvjárási lexikográfia legújabb eredménye PÉNTEK JÁNOS előbbiekben már említett Kalotaszegi tájszótár című munkája, amelyet 2021-ben a Sepsiszentgyörgyön székelő, könyvkiadóként is működő Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége jelentetett meg. Az 1991-ben Sepsiszentgyörgyön megalakult Szövetség fő célja az anyanyelv ápolása, annak kisebbségi körülmények közötti megtartása érdekében. Kiadói profilját az erdélyi magyar nyelvhasználat támogatására való törekvés határozza meg. Kiadványai sorában szótárak is szerepelnek, amelyek elsősorban kétnyelvű szótárak, túlnyomó többségükben szaknyelveket támogató munkák, mint a román–magyar, magyar–román közigazgatási szótár, a román–magyar, magyar–román oktatás-terminológiai szótár, de új szótárfajta is szerepel közöttük: az interkulturalitás vizsgálatai köréből a román–magyar, magyar–román, a német–magyar kulturális szótár (lásd PÉNTEK 2012: 14–15). Az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó a Kalotaszegi tájszótár kiadványával egy újabb szótárfajtával, a nyelvjárási szótárral bővíti eddigi szótárkiadványai körét — gazdagítva természetesen a nyelvjárási lexikográfiai kiadványok sorát is —, a kisebbségi anyanyelvvédelem szerves részének tartva a kisebbségi magyar közösségek mindennapi nyelvjárási nyelvhasználatának a tudatosítását, bátorítását, értékeinek fölmutatását is. Mindezt tekintettel arra, hogy kisebbségi körülmények között a nyelvjárások gyakran, széles körben használt beszélt nyelvi változatok, a regionális identitás szimbólumai, a helyi kultúra hordozói. A Cs. Nagy Lajos lektorálta Kalotaszegi tájszótár igényes, keménytetőbe kötött, esztétikus borítólappal ellátott kiadvány. A borítótérp Kőnczey Elemér grafikus munkája. A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia, illetve a Romániai Magyar Demokrata Szövetség és a Comunitas Alapítvány támogatta.

A Kalotaszegi tájszótár szerkesztője PÉNTEK JÁNOS, a magyar, illetve a romániai magyar nyelvtudomány, nyelvjáráskutatás, szociolingvisztika, néprajztudomány elismert személyisége. A kalotaszegi, körösfői származású dialektológus nyelvjárástani, nyelvjárási lexikográfiai kutatásai az 1989 előtti időszakra nyúlnak vissza, de 1989 után is folytatódnak, fő vonulatuk pedig természetesen a szülőföldhöz kapcsolódik. A kolozsvári iskola nyelvjáráskutatási programja határozta meg őket, azon belül is a tájszavak, illetve a népi foglalkozások, kismesterségek szakszavai kutatásának törekvései. PÉNTEK JÁNOS nyelvjáráskutatásainak fontosabb eredményei között kiemelhetők kutatástörténeti (A kalotaszegi nyelvjárás kutatásának története, 1971), nyelvjárási lexikológiai kérdésekkel, nyelvjárási egységekkel, illetve közösségeikkel foglalkozó tanulmányok (A tájszók leíró szempontú osztályozásáról, 1972; Magyar nyelv- és nyelvjárászigetek Romániában, 2005; A moldvai magyarokról és a csángó elnevezésről, 2014; Típusok, csoportok, tájak a moldvai magyarban. Egy régi kérdés újragondolása, 2020), nyelvjárástani (Népi nevek, népi hagyományok, 2003) és nyelvjárási

lexikográfiai kiadványok is (A kalotaszegi népi hímzés és szókincse, 1979; A moldvai magyar tájnyelv szótára, 2016–2018). Az utóbbiak sorában társszerzőkkel, illetve társszerzővel kiadott munkák is megemlíthetők: MÁRTON GYULA–PÉNTEK JÁNOS–VÖÖ ISTVÁN: A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai (1977), PÉNTEK JÁNOS–SZABÓ ATTILA: Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete (1985). PÉNTEK JÁNOS sokrétű, eredményes nyelvjárástani munkásságát több díj is fémjelzi, mint például az 1985-ös Csűrű Bálint-émlékérem, és a 2019-ben elnyert Akadémiai Díj is.

2. A Kalotaszegi tájszótár nyomtatott szótárként rendszerszerű, zárt szerkezetű szótár, amelyet az általános szótári struktúra jól ismert síkjain, azaz a megastruktúra, a makrostruktúra és a mikrostruktúra síkján közelíthetünk meg (FÓRIS 2002: 9–10). A kiadvány általános szótári szerkezete sajátos képet mutat, amelyet a nyelvjárás- és néprajzkutató szótárszerkesztő egyéni szótárkoncepciója, a szótár nyelvjárási szóanyaga határoz meg.

A szótári megastruktúra rendszere jellegzetes módon a makrostruktúrával és a szótáron kívüli résszel jellemezhető. A szótáron kívüli rész olyan fontos tartalmakat, információkat mutat be, amelyek elengedhetetlenek a szótár külső és belső világának az értelmezéséhez. Ennek a szótári háttéranyagnak a jellegzetes részei a makrostruktúrát megelőző Előszó (5–7), a Bevezetés (8–11), a szótárbeli tájékozódást, a szótár anyagának értelmezését szolgáló segédletek: a Források a szótárban használt rövidítéseikkel című gazdag jegyzék (11–13), az Egyéb rövidítések (13), A szófajok rövidítése (13), a Stílusminősítések (13), az Egyéb jelek (14), A helységnevek és a kistájak neve a szótárban használt rövidítéseikkel, a rövidítések betűrendben lista (14), a sajátos tagolódású szótár két egységének címszavakról, szócikkekről tájékoztató, bevezető része: I. rész. Szavak és dolgok (15–16), II. rész. Dolgok és szavak (299–300), mindezek nyomán pedig a makrostruktúrát követő, függelék jellegű Kalotaszeg másfél száz évvel felfedezése után című esszé (495–500), a Tartalom (501), valamint Az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó eddig megjelent kiadványai című melléklet (502–503).

Az Előszóban a szótáríró mindenekelőtt tájékoztat a kalotaszegi népi kultúra sokrétű vizsgálata körébe illeszkedő tájszótár megírásának összetett motivációs háttéréről. A néprajzi kistáj kutatástörténeti összefoglalója szerint, amelyet gazdag szakirodalmi háttéranyag illusztrál, a szótár közvetlenül a nyelvjárási szókészlet vizsgálataihoz, de közvetve a népi kultúra kutatásának különböző területeihez is kapcsolódik. Egyrészt a 19. század utolsó harmadába visszavezető kalotaszegi nyelvjárási szókészleteti kutatási eredmények, másrészt a vidék nyelvi, nyelvjárási világával kapcsolatos szubjektív élmények, e nyelvi, nyelvjárási világ személyes kutatásainak objektív, tudományos élményei, eredményei érlelték meg a tájszótár gondolatát, amely 1972-ben vetődött fel (PÉNTEK 1972: 19). A szerző megfogalmazását idézve: „A kétségtelen elfogultsággal járó nyelvi élmények, a

források és az élőnyelv ismerete [...] felkínálták annak a lehetőségét, hogy ezt a szótárt elkészítsem. A lehetőség és a kötelesség egyaránt motivált” (6).

A mintegy százötven év kutatási eredményei és több mint hetven év közvetlen nyelvi élményei alapján szótárazott tájszóanyagnak köszönhetően, amely első sorban a hagyományos kalotaszegi világhoz kapcsolódik, „a szótár nem csupán tájnak, hanem történetinek is tekinthető” (6–7). A szóanyag magában hordozza az állandóságot és a változékonyságot is, időbeli, térbeli tagolódást mutat.

A Kalotaszegi tájszótár az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet képviselte erdélyi, külső régióbeli regionális nyelvi, nyelvjárástani kutatások törekvéseinek, szellemiségének megfelelően, a népi kultúra és népi nyelv szerves összetartozása gondolatának meghatározottságában identitásjelző, -erősítő kiadvány, első sorban a kalotaszegieknek ajánlott „nyelvi múzeum”, amely Kalotaszeg hiányzó helytörténeti, néprajzi múzeumát pótolhatja, a szerző szavait idézve: „Nem azzal a szándékkal — mivel az egyébként is reménytelen és szükségtelen volna —, hogy a fiatalok újratanulják és használják a régi helyi szavakat, hanem, hogy tudjanak róla, hogyan éltek és beszéltek elődeik” (7).

A Bevezetés a tájszótár anyagát részletezi, ugyanakkor kitér a szótár jellegére is. A tájszótár anyaga kapcsán első sorban annak sajátos szótípusát, a tájszó fogalmát ismerteti: „olyan szó, amelynek használata valamely tájhoz, régióhoz kötött, a közmagyarban ismeretlen vagy más jelentésben ismert, esetleg hangzásában tér el úgy a köznyelvitől, hogy ez az eltérés az illető nyelvjárásra nem jellemző (pl. a *szép szíp* változata a kalotaszegiek í-ző nyelvjárásában nem tájszó)” (8). A szótár szóanyagának törzsrészét a helyi kultúra speciális fogalmainak a megnevezései, a köznyelvihez viszonyítva alaki és jelentésbeli eltérést mutató tájszavai képezik, amelyek köréből kimaradnak az általánosan ismert transzilvanizmusok. A tájszóanyag mellett a kalotaszegi nyelvjárás szókészletének azok a köznyelvivel való egyezései is helyet kapnak a szótárban, amelyek nem tájszók, de „a velük alakult szerkezetek, kifejezések vagy frazémák regionális jellegűek” (8). A szótárszerkesztő álláspontja a tájszótár sajátos anyagának a kijelölése kapcsán a következő: „A tájszavak merev elkülönítése az ismert jellemzők alapján sem lehetséges, ezért mindig van esetlegesség, szubjektivitás abban, hogy mi kerül be egy régió tájszótárába” (8). A szótárszerkesztő a tájszavak állományát tulajdonnevekkel is kiegészíti, ugyanis véleménye szerint „a köznevek és tulajdonnevek között nincs merev határ, vitatható pl. a növénynevek és a mintanevek besorolása egyik vagy másik kategóriába, különösen a metaforikus neveké” (9), ugyanakkor vannak olyan személynevek, helynevek, állatnevek, amelyek „helyi jellegűek”, mint pontosabban „a személyneveken belül a sajátos alakulású becenevek (Kalotaszegről talán a legismertebb a *Kisó* és a *Pendzsi*), az egyes kiserégiókra jellemző családnevek, a közszói tájszókhoz (pl. térszinforma-nevekhez, növénynevekhez) kapcsolódó helynevek (olyanok is, amelyek közszóként már

nem használatosak), a csillagnevek” (9), valamint a bivalynevek, amelyek a vidék hosszú időn át legjellegzetesebb haszonállatainak a nevei.

A Bevezető nemcsak a szótípusokra reflektál, hanem a szótárazott tájszóanyag forrásmunkáit is megismerteti. Négy nyelvjárási szókészlettel foglalkozó kötet szerepel a Források a szótárban használt rövidítéseikkel című gazdag jegyzék (11–13) felsorakoztatta közel negyven forrásmunka között. Ezek a következők: GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA Tájszók Kalotaszegről és környékéről (Glosar dialectal din regiunea Izvorul Crișului Repede și împrejurimi) (1965), PÉNTEK JÁNOS: A kalotaszegi népi hímzés és szókincse (1979), PÉNTEK JÁNOS–SZABÓ ATTILA: Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete (1985), VISTAI ANDRÁS JÁNOS: „Nem lehet elmenni szován”. Magyarvistai szó-jegyzék (2007).

Az olvasó a Bevezetésben tájékozódhat a szótár jellegéről, anyagának időbeli, térbeli keretéről is. Jellegét tekintve a szótár sajátos koncepciójú, szerkezetű tájszótárként azonosítható, amelynek előzménye A moldvai magyar tájnyelv szótára. A szótárazott tájszóanyagot jelentéstani és jelöléstani megközelítésben interpretálja, mégpedig két részben. A Szavak és dolgok című első rész jelentéstani megközelítést alkalmaz, nyelvészeti szempontokat követ, tájszótári keretekben értelmezi a szótárazott anyagot. A Dolgok és szavak című második rész viszont jelöléstani megközelítést érvényesít, amely néprajzi szempontú, az első rész tájszavainak fogalmait sorakoztatja fel azok tájszói megnevezéseivel együtt. A szótár a szavak jelentésének pontos megismertetése végett az adott szavak jelöltjeit képekkel, rajzokkal, fényképekkel is szemlélteti. A fényképeket a Kriza János Néprajzi Társaság, Molnár János és Péntek Tímea bocsájtotta a szerző rendelkezésére.

A Bevezetés pontosabban körülhatárolja a történetinek is nevezhető szótár korábbiakban jelzett időbeli keretét, amelyet „abban a másfél száz évben lehet megjelölni, amely a 19. század második felét és a 20. századot öleli föl. 150 év alatt öt nemzedék váltotta egymást, örökölte át a hagyományos élet szókincsét. A szavak zöme a 20. században volt használatos, a század második felében már inkább csak az idősebb nemzedék által” (9). A források adatai tájékoztatnak közelebbről a lejegyzés idejéről, így a szótári szavak koráról is, de „hogypontosan mi az, ami a mai élő nyelvben is közhasználatú, azt csak újabb gyűjtésekkel lehetne megállapítani. Valószínűnek kell tartanunk, hogy például a növények helyi neve nem változott, ismeretük azonban egyénenként is elhalványult, annak függvénye, mire terjed ki a mai növényismeret. De rohamosan tűnt el a 20. század utolsó évtizedeiben pl. a bivalytartás, a hagyományos földművelés szókincse. Ezt a mozgást részleteiben lehetetlen érzékeltetni” (11).

A tájszótár anyagának földrajzi területe a romániai Kalotaszeg tájegysége, amelyhez Kalotaszeg mai és elpusztult települései címmel térképet is csatol a

szerző (10), Kolozsvártól nyugatra fekszik, napjainkban magyar, román és vegyes lakosságú települések jellemzik. Az északi, északkeleti szélén szórványosodó, asszimilálódó vidék — a szerző álláspontja szerint — „csak a magyar kultúra és nyelv szempontjából számít körülhatárolható, karakterisztikus tájnak” (11). A „nyelvi-néprajzi kistáj” kiterjedtségének a határvonala, amelyet a korábbi kutatás kanonizált, nyugaton és délen egyértelműen megvonható, viszont északon, a szilágysági nyelvjárasterülettel való érintkezés átmeneti sávjában, illetve északkeleten, az asszimiláció térségében már bizonytalanra vált, a keleti szakasza a Mezőségig terjed, kiegészülve egy délkeleti peremmel. A kalotaszegi nyelvjárás területe nem egységes, belső tagolódása sajátos: a nyugati, azaz a felszei és alszei része kalotaszegi nyelvjárás csoport megnevezéssel a Tisza–Körös vidéki nyelvjárás régióhoz tartozik, a keleti része pedig a szomszédos mezőségi nyelvjárás régió átmeneti szögletének mondható.

A Kalotaszegi tájszótár megastuktúrájába épül be az I. Szavak és dolgok és a II. Dolgok és szavak rész címszavakról, szócikkekről való bevezető tájékoztatója is. Az I. Szavak és dolgok szótári rész szócikkei kapcsán megtudhatjuk, hogy azok szabályos nyelvjárás szótári szócikkek, amelyek élén a címszó áll. Az élőnyelvi tájszavak címszavainak megállapítása nem volt problémamentes. Nehézséget jelentett például a valódi tájszavak írott köznyelvi változatának a meghatározása: *elpoményikál*, *forróhideglelés*, *lőcsős*, *mégkurucsász*, *muszuj*, *négérpuszulyka*, *párnahaj*, a zárt *ē* fonéma címszóbeli feltüntetése vagy köznyelviesítése. Az utóbbi kérdésben a szótáríró sajátos álláspontot képvisel: „a kalotaszegi nyelvjárás a köznyelv *ē*-zö változatához kapcsolódik. Így ebben a szótárban címszóként mindig az adott szó *ē*-zö változata szerepel” (15): *Ábélfü*, *aranyversengő*, *cikkös*, *csébér*, *csén*, *félszed*, *félülünnet*, *gyértyás* stb. A szóösszetételek és a származékszavak egy-két kivételtől eltekintve címszavakként szerepelnek: *élőkert*, *mókuszvíz*, *násznagyperec*, *sasköröm*, *szászlány*, *elesett*, *mérőség*, *nagyolás*, *pompás*, *vadvizes* stb. A kivételek egyrészt „olyan szavak, amelyeknek az -s képzős származéka olyan hímzsminta neve, amelynek alapszava a minta jellemző elemét, motívumát nevezi meg, pl. **akasztalat** // **akasztalatos**” (15), másrészt olyan igeikötős igeik, „amelyek az adott igehez viszonyítva speciális jelentésre vonatkoznak, azaz nem vezethetők le az igeikötő és az ige jelentéséből” (uo.): *húz – beléhúz* ’befűz (szirnyot bőrbe)’, *gyepél – elgyepelészik* ’legeltet’, *gyökönt – elgyökönt* ’elbóbiskol’ stb. A szócikkek szerkezeti felépítéséről elmondható, hogy a szócikk élén a félkövér betűkkel kiemelt címszó áll, amelyet esetenként az illető szó archaikus vagy új jellegére utaló jelek követnek (14). A címszó, illetve esetleges alakváltozatai mellett a szófajtság rövidítésekkel való feltüntetése (13), majd a címszó jelentésének, illetve jelentéseinek a megadása szerepel, ha a szó nem kérdőíves gyűjtés anyagából származik, végül kurzívval kiemelt példamondatok zárják a szócikket. A címszó, illetve alakváltozatai és a többjelentésű szavak

nem általános jelentései településekre vagy kistérségekre utaló rövidítésekkel vannak lokalizálva (14). A címszóhoz kapcsolódó származékok, kifejezések, állandó szókapcsolatok rövidítéssel jelölve jelennek meg (Fr., Gyak., Kics., Kif., Sz.). Ebben a részben kevés utalást találhatunk a szavak által jelölt fogalmak néprajzi vonatkozásaira (Nr.), hisz ezekkel a második rész foglalkozik részletesen. A szócikkek a forrásokra utaló hivatkozásokkal zárulnak, ezek a hivatkozások azonban egy-két esetben hiányozhatnak is. Az első szótári rész hagyományos szócikkeinek egy-két példája is egyértelműsítheti az elmondottakat.

esik ~, és, ess tn ige esik <az eső>. – *És, mintha kártyából öntenék* (Jt). **Kif.** *aprón esik* (Mé, Bt), *apróun esik* (Ny), szemerkélve esik; *szaporán ess, sűrűn esik* (Sz, V). MTsz.

szapora I. mn fecsegő (Mé). **II.** fn 1. eredmény. **Kif.-ben:** *Nincsen (semmi) szaporája a munkájának, csak pepecsel, pizsmog velle* (V). 2. frisscsárdás: 1. hagyományos táncmulatságban a pár zárórésze. 2. alkalmi táncforma. **Nr.** Menyasszonytánchoz rendszerint szaporát húztak. RMNyA. 1349, VS., VSzj.

A II. Dolgok és szavak című szótári rész Címszavak és szócikkek bevezetője mindenekelőtt ennek a sajátos szótári résznek a különböző kérdéseire tér ki. „A szótár második része szemléletében, címszavaiban és szócikkei szerkezetében fordítottja az elsőnek: a dologhoz (fogalomhoz, jelentésekhez) rendeli hozzá a megnevezéseket, a szavakat. Ugyanazt az elvet követi, az ún. jelöléstani, mint a nyelvatlaszok. Az a szerepe, hogy megmutassa az ugyanarra a dologra vonatkozó nevek változatosságát, az egyes fogalmaknak a nevek által jelölt kiterjedtségét, a fogalmi mezőben (jelentésmezőben) elfoglalt helyét és kapcsolódásait. Ez a második rész hivatott arra, hogy a nyelvjárás sajátos szavait közvetlenül összekapcsolja a kultúrával, mintegy megmutassa helyüket az adott kultúrában” (299). A második rész címszavai is sajátosak, tipográfiai szempontból nagybetűvel jelzik a „dolgok”, a fogalmak köznyelvi megnevezését, illetve speciális fogalmak esetében a néprajzban leginkább elfogadott megnevezést. A címszót követően a fogalmat megnevező szavak sorakoznak, azaz az első rész címszavai félkövér betűkkel és a hozzájuk kapcsolódó további magyarázatokkal. A címszó kiemelte fogalom alárendelt fogalmai a szócikkben csúcsos zárójelben jelennek meg. A szócikkek tartalmazzák a fogalomra vonatkozó részletesebb, a források alapján teljesnek tekinthető néprajzi információkat, kurzívval közölve azokat. Ezek kapcsán egyes esetekben szükségessé vált a további forrásokra való hivatkozás, ám ez a rész nem ismétli meg a tájszavakkal kapcsolatos forrásjelzéseket, sem azok lokalizálását. Egyes nagyobb fogalmi mezők szerkezete összevont szócikkekben körvonalazódik, mint például a kendermunka, a szövés-fonás, a hagyományos lakodalom, a varrottasok fogalomköre esetében. Az összevont szócikkekben a számozott kisebb fogalmi egységek logikai sorrendet mutatnak, például a kendermunka fogalomköre kilenc, a hagyományos lakodalomé meg tizenhárom

részegységre tagolódik. „Ez a rész teszi lehetővé annak bemutatását is, hogyan ágyazódnak be ezek a »dolgozók« a kultúra szerkezetébe” (300). A szócikkek vége utal a tágabb fogalmi összefüggésekre is. A szótáríró tudatában van annak, hogy a jelentésmezők belső tagoltságát, összefüggéseit csak hozzávetőlegesen lehet fölvezetni, a néprajzi leírás szempontjából azonban hasznosnak, tanulságosnak tartja mindezt. A következő példák illusztrálhatják a második szótári rész jellegzetes szócikkait:

CSÁRDÁS (FRISCSÁRDÁS) **szapora**. **Nr.** Hagyományos táncmulatságban a pár zárórésze, de lehet alkalmi táncforma is. Menyasszonytáncához rendszerint szaporát húztak. → TÁNC, LEGÉNYES

ESIK (az eső) **esik**. (ESŐS LESZ AZ IDŐ) **mëgesődik, mëgesőzik**. (APRÓN CSEPEREG) **csëpëreg, esdegél, esdekél, përmékél, përmetél, përmetëz, përnëykél, pëszmetél, pëtyëg, prëszkél, pojhozik, szitálgat, szëmetel**; aprón **esik**. | **sëmmiskëdik** alig esik. (ZUHOG) **suhog**; szaporán **ess**, sűrűn **esik**. → LEESIK

A Kalotaszegi tájszótár makrostruktúrája a nyelvjárási szóképzleti adatanyagot bemutató részekből tevődik össze, ezek között a két fő szerkezeti rész a már említett I. rész: Szavak és dolgozók és II. rész: Dolgozók és szavak. A további szerkezeti egységek a III. Állandósult szókapcsolatok, találós kérdések és IV. Tulajdonnevek cím alatt következnek. Az előbbi az első rész frazémáinak, az utóbbi az első rész tulajdonneveinek a különálló bemutatására vállalkozik. A makrostruktúra szócikkjeinek szerveződési elve az alfabetikus rend.

A szótár közölte anyag egyrészt szöveges, másrészt képi anyag, a kettő pedig szervesen egészíti ki egymást az újabb tájszótári követelményeknek megfelelően. A tájszavak jelentéseinek a meghatározásait a jelölt tárgyak, néphagyományok részletes leírásai, rajzok, fényképek elevenítik meg, de az előbbieken említettek szerint a tájegység leírásához térkép is járul. A szótár a szöveges és a képi anyag egységét példaszerűen valósítja meg, arra is figyelve, hogy a képi anyag színvilága összhangban legyen a szöveg valósághű tartalmaival. A szótárszerkesztő szavai szerint: „A szótár nyelvi anyaga elsősorban a hagyományos kalotaszegi világhoz kapcsolódik, amely korántsem volt annyira színes, mint ahogyan a nagyvilág számára ünnepi viselete és a varrottasok révén ismertté vált. Ezt az idealizált ünnepi színességet azzal igyekeztem ellensúlyozni, hogy ebben a szótárban a tájszavakhoz kapcsolódó képanyag is szándékosan túlnyomórészt fekete-fehér” (7).

Ami a szótár legkisebb szerkezeti egységét, a mikrostruktúrát illeti, azt a szócikk képviseli, amely kétféle típusú: hagyományos, tájszóközpontú szócikk és újabb, fogalomközpontú szócikk. Az előbbi az első szótári részre jellemző szócikkfajta, az utóbbi a második szótári rész jellegzetes szócikkfajtája, ezek szerkesztési elveit, szerkezeti felépítését a fentiekben már tárgyaltuk. A mikrostruktúra

tanúsága szerint a Kalotaszegi szótár lexikális anyaga nyelvjárási lexikológiai, nyelvöldrajzi, nyelvjárási hangtani, grammatikai, szemantikai és egyéb nyelvészeti szempontokból egyaránt nagyon összetett. A publikált források és meta-nyelvi ismeretek alapján feldolgozott szókészleti anyag mennyiségére nézve jelentős, összetételére nézve nagyon változatos. A kalotaszegi nyelvjárási szókészletnek a táji szókészlet részét tárja fel, amelynek a törzsrészét a közhasználatú tájszavak alkotják.

A kalotaszegi tájszói szókészlet rétegzettnek mutatkozik a különböző tájszó-típusoknak megfelelően, így a valódi tájszavak (*cifraabrosz* 'ünnepi abrosz', *cifraágy* 'díszágy (a tisztaszobában)', *cifragúnya* 'nagyünnepi öltözet', *cifralaska* 'metélt tészta', *cifralepedő* 'többnyire vagdalásos (ritkábban keresztszemes, írásos vagy szöttek) mintával varrott lepedő', *ciframellrevaló* 'díszesen hímzett női börmellény', *cifraorsó* 'festett orsó', *cifrarózsa* '〈mintaelem, illetve minta vagdalásos varrottason és ünnepi ruhadarabok hímzésén〉', *cifraság* 'cifra ruha', *cifraszék* 'vésett mintákkal díszített szék', *cifraszoknya* 'csipkével, szalagokkal díszített hosszabb szoknya', *cifraszűr* 'rátétellel díszített szűr', *cifratányér* 'virágos dísztányér', *cifrazsebkendő* 'sarkaiban virágmintával díszített zsebkendő' stb.), a jelentésbeli tájszavak (*csapat* 'konfirmálás előtti serdülő fiúk-lányok vasárnap délutáni összejövedele', *csiga* 'nyakcsigolya', *cső* 'paszuly, borsó zöld, magvakkal tele hüvelye', *figura* 'zenei motívum', *harisnya* 'posztónadrág', *ház* 'szoba', *kiadó* 'a menyasszony násznagya', *követ* 'elkövet, tesz, csinál vmi rosszat', *máz* 'gyufa feje', *odvas* 'taplós (retek)' stb.), ugyanakkor a szűkebben és tágabban is értelmezhető alaki tájszavak részlegei körvonalazhatók benne (*bivaly*: *bihaj*, *borjú*: *bornyu*, *fehér*: *fejér*, *fejsze*: *fésze*, *folt*: *föt*, *fösvény*: *fösvin*, *görgina*: *györgyina*, *katángkóré*: *katánkóré*, *koszorús*: *koszorós*, *kopërta*: *kóvërta*, *kucsma*: *kusma*, *strázsa*: *trázsa* stb.), amelyek a hagyományos kalotaszegi népi kultúra jellegzetes fogalmairól, fogalomköreiről tanúskodnak.

A tájszói szókészlet körébe nemcsak közhasználatú tájszavak, hanem a népi terminológia szakszavai is beépülnek, amelyek nyelvjárási és csoportnyelvi elemek is egyben (PÉNTEK 1979: 159): *cifrafog* '〈laposöltésekkel varrt egyszerű motívum vagdalásos varrottason〉', *cifrarózsa* '〈mintaelem, illetve minta vagdalásos varrottason és ünnepi ruhadarabok hímzésén〉', *cifraság* 'varrotasminta', *cselelevelés* (motívum, illetve minta szálánvarrott varrottason), *jármos*, *kardos*, *kapus* (írásként), *laphímzés* 'laposöltéssel varrt hímzés', illetve *fátyolrózsa* (rózsafajta), *farkashársvirág* (törpe mandula), *Fazakas-Kisóé* (karós paszuly, tájfajta), *kutyaborostyán* 'farkasboroszlán', *vad-mályvarózsa* 'madármályva' stb. Mindezek mellett olyan tájszó jellegű földrajzi köznevek, növénynevek is gazdagítják a szótározott anyagot, amelyek a népi helynévadásban is részt vesznek: *butykós* 'kis kiálló talajemelkedés', *hëgyës*, *koltó* 'szikla, sziklás kiemelkedés', *lapály* 'sík földterület', *ormó* 'hegycsúcs', illetve *bogáncs(lapu)* 'bojtorján',

bojóka 'krumpli', *epër* 'erdei eper', *pityóka*, *részégvirág* 'henye boroszlán' stb. A szótár tájszavainak jellegzetes csoportjaként emelhető még ki a román nyelvi hatásról tanúskodó szótári szavak együttese is: *băunál* 'vonít <a kutya>, üvölt <a farkas>', *blăstámát* 'tilosban járó, kajtár <jószág>', *hărăptyál* 'vicsorítja <a fogát a kutya>', *mănușă* 'kitépett fücsomó', *mamaliga* 'puliszka', *mërisara* 'vörös áfonya', *murit* 'meghalt', *panusa* 'a kukoricacsőről lefosztott levél, csuhé', *plop* 'rezgő nyárfa', *pomána* 'ajándék, alamizsna <halotti toron>', *szánie* 'szánkó', *szfát* 'néptanács, községháza', *sztina* 'esztena', *trifoi* 'lóhere', *zësztërë* 'hozomány' stb.

A kalotaszegi nyelvjárási szókészletről átfogó képet nyújtó szótár a tájszavak mellett különböző regionális jellegű tulajdonnévfajtaikat is felsorakoztat, mint Kalotaszeg kisebb tájrészeinek jellegzetes családneveit, így az alszegi *Ágoston*, *Boldizsár*, *Daróci*, *Debreceni*, *Tasnádi*, a felszegi *Adorján*, *Bokor*, *Böndi*, *Gárdány*, *Szekeres*, a kapusmenti a *Batíz*, *Borsai*, *Gyurika*, *Jenei*, *Takács*, a nádasmenti *Baróti*, *Boncz*, *Bot*, *Botha*, *Éltető* stb. családneveket, nagycsaládi ragadványneveket: *Bandikó*, *Gazsi*, *Jáné*, *Kalló Pali*, *Marci Bandi*, *Palkó* stb., a vidék jellegzetes becenévalakulatait: *Geci*, *Gibó*, *Kisjános*, *Ferkő*, *Ferika*, *Kiserzsi*, *Kisó*, *Nános*, *Pëndzsi* stb., de bivalyneveit: *Baksi*, *Gyöngyös*, *Fickó* stb., helyneveit és helyi változataikat: *Almás*: *Váralmás*, *Bikal*: *Magyarbikal*, *Damos*: *Kalotadamos*, *Kalotadámos*, *Hunyad*: *Bánffyhunyard*, eltűnt települések neveit: *Epërjes*, *Gorbófő*, *Himtelke*, *Nyírszeg* stb., a ma román lakosságú települések neveit egyaránt: *Bedecs*, *Derite*, *Erdőfalva*, *Füld*, *Kalotabikal* stb. Mindezek mellett olyan köznyelvvél megegyező szavak is részét képezik a szótári anyagnak, amelyekkel regionális jellegű szerkezetek, kifejezések, állandósult szókapcsolatok alakultak: *alma*: *Alma ja fa alatt* [Mondják annak, aki teljesen értelmetlenül kotyogott a szoba], *ég*: *az ég nagy föggyin* 'az égvilágon', *idő*: *Az idő a maga dógát végzi*, *jár*: *kétrítüleg jár* 'meggörbedve jár', *lel*: *jól leli magát* 'jól érzi magát', *munka*: *Jó munkának üdö*, *rossznak kétszer annyi kell* stb.

A tájszótár jelzi a szótárazott szavak, kifejezések nyelvföldrajzi elterjedését is, nagyfokú szóföldrajzi változatosságról, a szavak által jelölt fogalmak lexikai tagoltságáról, illetve tagolatlanságáról is tájékoztatva. A tagolatlan fogalmakat jelölő, vélhetően általánosan elterjedt *alkuszik*, *dufla* 'dupla', *lencse* stb. szavak mellett sajátosak a tagolt fogalmakat jelölő, szűkebb-tágabb földrajzi elterjedtségű tájszavak, mint a krumpli *baraboly* (Nagypetri), *bojóka* (Bogártelke, Inaktelke, Jegenye, Kiskapus, Nádasdaróc, Türe), *bugyóka* (Zsobok), *földimogyoró* (Sárvásár), *mogyoró* (Bánffyhunyard, Középlak, Magyarbikal, Méra, Szucság, Vista), *pijó* (Magyarvalkó), *pityirkó* (Kispetri), *pityóka* (Bábony, Kisbács, Kispetri, Méra, Magyarfenes, Magyarvalkó, Nagypetri, Szucság, Tordaszentlászló, Váralmás), a kukorica *kukurica* (Felszeg), *málé* (Kalotaszentkirály), *tengëri* (Alszeg, Nádasmente), *törökbúza* (Alszeg, Kapusmente, Nádasmente) és más tagolt

fogalmak szinonim nyelvjárási megfelelői. A fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsága–tagolatlansága nem véletlen csupán, többek között az előbbiekben jelzett fogalmak tagoltságára reflektálva a szótáríró a következőket jegyzi meg: „Hogy miért van a krumplinak kilenc elnevezése a paszulynak, kukoricának négy-négy, annak bizonyára az áll a háttérben, hogy a kalotaszegi jobbágyok az újvilági növények elterjedésekor különböző uradalmakban végezték az »úrdol-gát«, és onnan vitték haza az általuk megművelt földjeikre a különbözőképpen megnevezett új terményeket” (11).

Az előbbiekben elmondottak szerint a publikált forrásanyag megszabta lehető-ségek függvényében a szótár a diakrónia-szinkrónia szempontját is érvényesíti, utalva az archaikus (nagyon régi: *bébillér* 'házasságszerző', *bongor* 'fás hely, kert', *kukorgó* 'cipőféle', *mocsolya* 'pocsolyás hely', *unom* 'szőlőfajta', régibb: *masina* 'gyufa', *szērédás* 'oldaltarisznya', *szigoj* 'csákány', *szószóló* 'utcafele-lős', *szuszák* 'tarisznya', régies: *kipuhol* 'kiporol', *mécses* 'olajlámpa', *mívesnap* 'munkanap', *szigorú* 'sovány', *termőág* 'kis fenyőfa') és az újabb szókészleti ele-mekre is: *spongya* 'szivacs', *szütyő* 'kisebb szöttes tarisznya', *rontás* 'mágikus rontás', *röntgën* 'röntgen', *szósz* 'mártás' stb. Jelentős a tájszói lexémák szóelő-fordulásait, szóalakjait bemutató példamondatok száma is, amelyek megelevenítik a nyelvjárási szókészleti szavakat, kifejezéseket, aktualizálva a jelentésüket is.

3. A sajátos erdélyi nyelvstratégiai koncepciót képviselő Kalotaszegi tájszótár az előbbiekben felvázoltak alapján szervesen kapcsolódik a kolozsvári iskola ka-lotaszegi nyelvjárási kutatási eredményei sorába, megalapozva a nyelvjárási le-xikográfia újabb műfaját, megteremtve az első olyan regionális tájszótárt, amely jelentéstani és jelöléstani szempontból is megközelíti vizsgált szóanyagát. A kü-lönböző szórétegek gazdag anyagának köszönhetően elsősorban nyelvjárási lexi-kális vizsgálatokra alkalmas forrásmunka, de a lexikális anyag jelentéstani szem-pontból is fontos.

Szintézis jellegű forrásmunka, amelynek kimunkált szótári struktúrája rend-szerében könnyedén hozzáférhető, ellenőrizhető nyelvi, néprajzi adatai megke-rülhetetlenek a nyelvjárások, a népi kultúra vizsgálatai során. Mindezek mellett gazdagítja célzott közönsége, a kalotaszegiek, a kalotaszegi fiatalok anyanyelvi műveltségét, megerősítve nyelvi otthonosságukat, de élményszerű olvasmányt is nyújt a nyelv, a nyelvjárások, a népi kultúra iránt érdeklődő nagyközönség szá-mára is. Szakmai értéke és társadalmi méretű haszna felbecsülhetetlen.

Irodalom

- BÁLINT SÁNDOR 1957. *Szegedi szótár. 1–2.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BALOGH LAJOS 2016. *Büki tájszótár.* Második, bővített kiadás. Bük–Vasszilvágy, Bük Város Önkormányzata–Magyar Nyugat Könyvkiadó.
- CSÜRY BÁLINT 1935–1936. *Szamosháti szótár. 1–2.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- ÉKsz.² = PUSZTAI JÁNOS főszerk., *Magyar értelmező kéziszótár.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003.
- FÓRIS ÁGOTA 2002. A szótárfogalom megváltozásáról. *Modern Filológiai Közlemények* 4: 5–19.
- GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA 1965. Tájszók Kalotaszegről és környékéről. Glosar dialectal din regiunea Izvorul Crișului Repede și împrejurimi. In: *Studii de Lexicologie.* Cluj, Universitatea „Babeș-Bolyai”. 1–165.
- GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA 1987. *Székely nyelvföldrajzi szótár.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HEGEDŰS ATTILA 1992. *Kisnémedi tájszótár.* Budapest, ELTE–MTA Nyelvtudományi Intézete.
- HEGEDŰS ATTILA 1996. *Kisnémedi tájszótár. Hiányszótár.* Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke.
- HEGEDŰS ATTILA 2001. A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia.* Budapest, Osiris Kiadó. 375–408.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 2005. *Debreceni cívis szótár.* A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 83. Debrecen.
- KERESZTES KÁLMÁN szerk. 1952. *Ormánysági szótár.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS JENŐ 1979. *Mihályi tájszótár (Rábaköz).* Nyelvtudományi Értekezések 103. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS JENŐ 1998. A tájszavak és tájszótárak — régi kérdéskör, új problémák. *Magyar Nyelvőr* 122: 427–437.
- KRIZA JÁNOS [é. n.]. *Erdélyi tájszótár.* Budapest, Erdélyi Helikon Barátai.
- B. LÖRINCZY ÉVA főszerk. 1979–2010. *Új magyar tájszótár. 1–5.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Magyar tájszótár.* Buda, Magyar Tudós Társaság, 1838.
- MARKÓ IMRE LEHEL 1981. *Kiskanizsai szótár.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MÁRTON GYULA 1972. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Cuvinte românești în graiul ceangăilor.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- MÁRTON GYULA–PÉNTÉK JÁNOS–VÖÖ ISTVÁN 1977. *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

- PÉNTEK JÁNOS 1971. A kalotaszegi nyelvjárás kutatásának története. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 15: 5–20.
- PÉNTEK JÁNOS 1972. A tájszók leíró szempontú osztályozásáról. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 16: 231–240.
- PÉNTEK JÁNOS 1979. *A kalotaszegi népi himzés és szókincse*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- PÉNTEK JÁNOS 2003. *Népi nevek, népi hagyományok*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
- PÉNTEK JÁNOS 2005. Magyar nyelv- és nyelvjárászigetek Romániában. *Magyar Nyelv* 101: 406–413.
- PÉNTEK JÁNOS 2012. Előszó. In: ERDÉLY JUDIT–ÖRDÖG-GYÁRFÁS ÁGNES–ÖRDÖG-GYÁRFÁS LAJOS–PÉNTEK JÁNOS szerk., *Nyelvét megtartó közösség — közösségét megtartó nyelv. Az AESZ két évtizede a nyelvi közösség szolgálatában*. Sepsiszentgyörgy, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. 5–16.
- PÉNTEK JÁNOS 2014. A moldvai magyarokról és a csángó elnevezésről. *Magyar Nyelv* 110: 406–416.
- PÉNTEK JÁNOS 2016–2018. *A moldvai magyar tájnyelv szótára. 1–3*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- PÉNTEK JÁNOS 2020. Típusok, csoportok, tájak a moldvai magyarban. Egy régi kérdés újragondolása. *Magyar Nyelv* 116: 129–138.
- PÉNTEK JÁNOS–SZABÓ ATTILA 1985. *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- SZABÓ JÓZSEF 2000. *Koppány menti tájszótár*. Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum.
- SZINNYEI JÓZSEF 1839–1901. *Magyar tájszótár. 1–2*. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása.
- TÓTH IMRE 2007. *Palóc tájszótár*. Az Ipoly menti palóc tájszótár második, javított, bővített kiadása. Budapest, Nap Kiadó.

CSOMORTÁNI MAGDOLNA
 ORCID: 0000-0001-7791-0174
 Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
 mcsomortani@yahoo.com

**KOCÁN BÉLA: A régi Ugocsa vármegye helyneveinek
történeti-etimológiai szótára. A Magyar Névtár Kiadványai 55.
Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022. (479 lap).**

A mai Kárpátalja területét számos államalakulat birtokolta több-kevesebb ideig. Az ezeréves magyar fennhatóságot a trianoni békedöntés után a csehszlovák éra, a Podkarpatszka Rusz követte egészen 1938–1939-ig, amikor is a terület újra magyar fennhatóság alá került. 1944-től a volt Szovjetunió része lett, majd a szovjet birodalom széthullása után, 1991-től napjainkig a független Ukrajna legnyugatibb megyéje (BARANYI 2009, CSERNICKSKÓ 2013: 18). E politikai sokszínűség erőteljesen rányomta az itt élők anyanyelvére, nyelvhasználatára is a bélyegét, hiszen a hatalomváltással sok esetben államnyelv váltás következett, s új nyelvpolitikai elképzelések érvényesültek.¹ E törekvéseknek köszönhetően Kárpátalja területén az államnyelvekhez igazodva a helynevek, a hivatalok és közigazgatási intézmények nevei, a hivatali ügyintézés tájékoztatói, a lakossági hirdetések stb. szintén több kisebb-nagyobb változást éltek meg.

A mai Kárpátalja területén a történelmi Magyarország hat vármegyéjének települései találhatók meg. Az egykori Szatmár és Szabolcs vármegyéből csupán egy-egy település „rekedt” Kárpátalján, míg a nagyobb részeket Bereg, Ung, Máramaros és Ugocsa vármegyék adták.

A 21. században Kárpátalján is fellendültek a névtani kutatások, melyről átfogó képet tárnak elénk SEBESTYÉN ZSOLT Magyar helynévkutatás Kárpátalján, valamint KOVÁCS ANDRÁS Magyar személynévkutatás Kárpátalján című, a Névtani Értesítő 30. számában megjelent tanulmányai. A terület, a történelmi vármegyék helyneveinek szótári feldolgozása is eredményes. SEBESTYÉN ZSOLT 2010-ben publikálta Bereg megye helységneveinek etimológiai szótárát, majd 2012-ben Máramaros megye helységneveinek etimológiai szótárát (Nyíregyháza, Balassi Kiadó). 2014-ben pedig a SEBESTYÉN ZSOLT és ÚR LAJOS szerzőpáros Ungváron közreadta Ung megye helységneveinek etimológiai szótárát. E három kiadvány a mai Kárpátalja területének jelentős részét lefedi, s teljes részletességgel tárja elénk a három vármegye helységneveit, etimológiai vonatkozásait. Így Kárpátalja mai területének már csupán egy kis hányada, az egykori Ugocsa vármegye települései maradtak felderítetlenül. Ezt a hiányt Kocán Bélának A régi Ugocsa vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára című munkája pótolta, mely 2022-ben jelent meg a Debreceni Egyetemi Kiadónál. A kötet teljes egészében beleillik a korábbi három kiadvány alkotta egységbe, s túl is mutat azokon, hiszen

¹ E bonyolult problémakört a hely szűke miatt nem boncolgatom, de részletesen olvashatunk róla CSERNICKSKÓ ISTVÁN Államok, nyelvek, államnyelvek című monográfiájában (2013).

nem pusztán az egykori vármegye helységnévanyagának, hanem a teljes helynévállománynak a bemutatására vállalkozik.

A kötet a 13. századtól a középmagyar kor végéig (1772-ig) terjedő időszakra vonatkozóan adja közre a régi Ugocsa vármegye helynévanyagát, közel 12 ezer rekordnyi adatot, több mint másfélezer névcikkbe rendezve. A felvonultatott névállomány azonban még ennél is gazdagabb, hiszen a szerző a szótári anyagban az önállóan nem adatolható, másodlagos nevekben szereplő alapneveket is az olvasó elé tárja. A különböző helynévfajták — településnevek, víznevek, tájnevek és mikrotoponimák — mellett pedig a forrásokban említett magyar nyelvű köznévi előfordulások is szerepelnek a szótár anyagában. A vármegye területe — mely napjainkban Ukrajnához és Romániához tartozik — az évszázadok folyamán többször esett át módosulásokon, így olyan nevek is szerepelnek a szótárban, amelyek által jelölt helyek e területmódosulásoknak köszönhetően csupán rövidebb ideig tartoztak Ugocsa vármegyéhez.

A szótár szócikkei a Magyar Névarchívum Kiadványai sorozat keretében megjelent történeti-etimológiai helynévszótárak szócikkszerkesztési gyakorlatát követik. Ennek megfelelően egyazon szócikkbe kerültek az azonos helyet jelölő, egy névelem meglétében vagy hiányában eltérést mutató névadatok (pl. *Farkasfalva* – *Farkasfalu* – *Farkasfala*), az ettől nagyobb fokú eltérést mutató azonos helyet jelölő alakokat viszont külön szócikkben találjuk (pl. *Csoma* – *Csomafalva*).

A szócikkekben a félkövérrel kiemelt címszó után a hely lokalizációja és az adatközlő rész található, itt az ó- és középmagyar kori adatok után a nevek továbbbélését jelezve 19–20. századi, valamint — főként a szerző élőnyelvi gyűjtéséből származó — a jelen kori népnyelvi használatot tükröző alakok is helyet kaptak. Ezt követi az etimológiai és névszerkezeti elemzés.

A címszók megadásakor a szerző jelzi a nevek továbbbélésének hiányából fakadó bizonytalanságot, s ugyanígy az egyetlen adattal álló nevek, valamint a latinizált alakban használt nevek esetében. Az adatközlő részben a nyelvi adatok betűhív formában, az írásváltozatoknak megfelelően és időrendi csoportosításban jelennek meg, szükség szerint a forrásszövegben jelzett szinonimitás feltüntetésével, illetve egyéb magyarázattal kiegészítve.

A szótár anyagában való könnyebb eligazodást, illetve a felesleges ismétlések elkerülését szolgálják a szócikkekben található utalások, ezek jelzik a nevek területi, illetve etimológiai, szerkezeti összefüggéseit. A külön szócikkben szereplő névváltozatok összetartozását belső utalások mutatják. A bizonytalanul megállapítható címszavaknál, illetve a névbokrok alapjául szolgáló, névrendszertani alapon kikövetkeztetett, de önállóan nem adatolható nevek esetében a szerző szintén utaló címszókat alkalmaz.

A kötet leginformatívabb, laikus olvasók számára is különösen jól használható része a nagyon részletes és szemléletes tíz térképmelléklete, melyek kihajtható

lapokon mutatják be Ugocsa megye település- és várneveit, folyó- és egyéb víz-neveit, vízparti helyeinek névanyagát, domborzati neveit, határneveit stb.

Kocán Béla lenyűgöző alapossággal, tudományos igénnyel és részletességgel mutatja be Ugocsa vármegye helyneveit, annak történeti-etimológiai vonatkozásait a középmagyar kor végéig, ezáltal biztos alapot nyújtva a névanyag rendszertani elemzését közreadó, s a rendszertani kapcsolatok új dimenzióit bemutató 2017-ben megjelent monográfiájának (Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében). A szótár anyaga — a középmagyar koron túli névanyag beemelésével és a szerző élőnyelvi gyűjtéseiből származó adatokkal — ugyanakkor mintegy a munka folytatását is előrevetíti. A középmagyar kortól napjainkig terjedő időszak gazdag névanyagának teljes körű felgyűjtésével és elemzésével a vármegye névanyagának teljes története nyomon követhetővé válna, s mindez a vármegye történetéről is gazdagítaná az ismereteinket. Ennek a feladatnak az elvégzése különösen sürgető, hiszen ma már a 20. század eleji helynévadatok begyűjtése is sokszor csak másodlagos élőnyelvi forrásokból (például szülőktől, nagyszülőktől hallott elbeszélésekből) valósítható meg. Ezek felgyűjtése azonban egy-egy helynév denotációjának, névalakjának változását (akár eltűnését), élőnyelvi használatának kiterjedtségét, generációk közti átörökíthettségét stb. tárhatja a kutatók elé, kitűnő alapul szolgálva a szocioonomasztikai vizsgálatokhoz. E munka ugyanakkor fontos leletmentésnek is tekinthető, s ezért remélhetőleg a közeljövőben sor kerül rá.

Irodalom

- BARANYI BÉLA 2009. *Kárpátalja*. Pécs–Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja–Dialóg Campus Kiadó.
- CSERNICKÓ ISTVÁN 2013. *Államok, nyelvek államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KOVÁCS ANDRÁS 2008. Magyar személynévkutatás Kárpátalján. *Névtani Értesítő* 30: 203–211.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2008. Magyar helynévkutatás Kárpátalján. *Névtani Értesítő* 30: 195–203.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2010. *Bereg megye helységneveinek etimológiai szótára*. Nyíregyháza, Bessenyei Kiadó.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2012. *Máramaros megye helységneveinek etimológiai szótára*. Nyíregyháza, Bessenyei Kiadó.
- SEBESTYÉN ZSOLT–ÚR LAJOS 2014. *Ung megye helységneveinek etimológiai szótára*. Ungvár, Autdor-Shark.

KARMACSI ZOLTÁN

ORCID: 0000-0002-1483-9750

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász
karmacsi.zoltan@kmf.org.ua

1. Az alább ismertetett monográfia Reszegi Katalinnak az utóbbi bő egy évtizedben végzett kutatásait foglalja össze egységes keretben. Recenziómat — szokatlan módon — azzal a megállapítással kezdem, amellyel inkább zárni szokás: a szerző habilitációs értekezésének e megjelent változata hiánypótló munka, még hozzá nem csupán a névtudomány számára. Sőt, véleményem szerint valamivel kevésbé a névtudomány, mint a kognitív nyelvészet számára. A névtudományban ugyanis már születtek kognitív szemléletű írások mind magyarul, mind angolul, és bizonyára számos más nyelven is (ha nem is sok, és nem is tematikailag átfogó igénnyel), a kognitív nyelvészetben azonban a tulajdonnevek ez idáig mostohagyereknek számítottak. Pedig — mint a szerző a kötet összegző fejezetében kifejti (209) — a kognitív nyelvész szemlélet szerint nincsenek adekvát kritériumok a nyelv (vagy egyes nyelvek) központi és periférikus elemeinek elkülönítésére; de még ha ennek ellenére periférikusnak minősítjük is a tulajdonneveket, a nyelvelírásnak akkor is le kellene őket írnia. A szerző egyik célja ezért az volt, hogy a tulajdonnevekkel való foglalkozást, mely eddig a modern nyelvelméletek szemszögéből nézve egy szűk és periférikus területtel foglalkozó kutatók belügye volt, a nyelvelírások szerves részévé tegye. Hogy ezt sikerült-e elérnie, azt csak néhány év, talán évtized távlatából lehet majd megállapítani, és sokkal inkább egy kognitív nyelvész, semmint egy, az adott szemléletmódban kevésbé jártas névkutató kompetenciája eldönteni. A magam részéről mindenesetre úgy gondolom, hogy Reszegi Katalin munkája a lehetőséget maradéktalanul megteremtette e kiemelkedő színvonalú munkával.

A szerző másik célja az volt, hogy a névkutatók számára is nyilvánvalóvá tegye a kognitív megközelítés hasznát (209). Ezt az előzőnél némileg kisebb kihívással járó vállalkozásnak tarthatjuk, hiszen mint a szerző maga is hangsúlyozza, a névtudománytól (legalábbis a magyartól) eddig sem állt távol a funkcionális szemlélet. Vállalása ugyanakkor nem pusztán az eddigi névtudományi kutatások eredményeinek kognitív nyelvészeti terminusokkal való leírását és elméleti átkezezését jelenti (bár szükségszerűen ez is részét képezi, és ez sem kis feladat): az újfajta megközelítésmód a névtudományban eddig még nem tárgyalt kérdéskörök beemelését és korábbi eredmények eltérő perspektívából való, új felismeréseket hozó megvilágítását teszi lehetővé.

2. Ha teljes képet szeretnénk kapni a nevekről mint a nyelv elemeiről, akkor a névhasználat társas, kulturális aspektusaira is figyelniünk kell — hangsúlyozza a szerző a Bevezetésben (9–12) —, a nevek ugyanis a közösségekben élő egyének

mentális rendszerének elemei. A kognitív megközelítés tehát valójában nem tesz mást, mint visszahelyezi a neveket a működésük természetes közegébe. Ebben a kognitív nyelvészet mellett a pszicho- és neurolingvisztikai vizsgálatok is a segítségünkre lehetnek; együttes alkalmazásuk eddig mégsem volt jellemző, bevonásuk szintén a kötet újdonságértékű vonásai közé tartozik. A kognitív megközelítéssel szemben, mely végig jellemzi a monográfiát, a pszicho- és neurolingvisztikai eredmények csak a kötet bizonyos részeiben jelennek meg, természetes következményeképpen e nyelvtudományi diszciplínáknak a névtudományétól nagyjából eltérő érdeklődési körének.

A kötet a tagolása szerint három, a megközelítés fókusza szerint azonban két nagy egységre oszlik. Az első nagy fejezet (13–70) a tulajdonnevekkel kapcsolatos névelméleti kérdéseket tárgyalja átfogó ígénnyel, a második és a harmadik nagyobb egység pedig egy-egy résztémakörre közelít rá: előbb a kognitív szemlélet nyújtotta új témalehetőségekről esik szó (71–128), majd a régóta tárgyalt névtani kérdéskörök közül egynek, a helynévadás módjainak e keretben való újraértelmezése következik (129–207). A kötetet egy rövid összegzés (209–210), egy részletes, magyarul nem tudók számára jól használható angol nyelvű összefoglaló (211–226), valamint a szerző magyar és nemzetközi szintű tájékozódását egyértelműen tükröző bőséges bibliográfia (227–260) zárja.

3. Az I., névelméleti fejezet a kognitív nyelvészetnek a tárgyalt témakörök kapcsán leglényegesebb alapelveit mutatja be jól követhetően. Ezek mellett a szerző a pszicho- és neurolingvisztikai kutatások gyümölcsöző, ám mégis korlátozott felhasználhatóságát emeli ki: kísérletes tudományok lévén, eredményeik csak bizonyos kérdésekre adnak választ, többféleképpen is értelmezhetők, ráadásul maguk az ezeket közlő és interpretáló kutatók sem mentesek az előfeltevésektől. Mivel nem tudhatjuk, mi megy végbe a fejünkben, e tudományok modelljei csupán feltevésrendszerek; ráadásul gyakran csak egy-egy jelenséget kívánnak magyarázni, tekintet nélkül a teljes mentális rendszerre (17–18). Ez az óvatos kritikai szemlélet végig jellemzi a bemutatott szakirodalom értékelését: a szerző összeveti az azonos témában született kutatások eredményeit, újra és újra rávilágítva azok nem kellően tisztázott, túlzottan általánosító vagy megkérdőjelezhető pontjaira. Véleményem szerint ez — természetesen a szerző remek kritikai érzéken túl — elsősorban annak köszönhető, hogy a tulajdonnevekkel kapcsolatos, bármilyen megközelítésű vizsgálatokhoz (már a megfelelő kérdések és módszerek megválasztásához is, majd pedig az eredmények kellően átgondolt értékeléséhez) a nevek beható ismerete elengedhetetlen; a tárgyalt pszicho- és neurolingvisztikai kutatások többségében azonban ez legalábbis kevésbé látszik meglenni.

A további alfejezetekben a szerző bemutatja a kategorizáció mechanizmusát (25–27), valamint a neveknek a mentális lexikonbeli elhelyezkedését és az azzal kapcsolatos eltérő álláspontokat (27–32). Bár a közzsói és a tulajdonnévi mentális

lexikont szokás egymás mellett létező, elkülönült alhálózatokként feltételezni, Reszegi Katalin hangsúlyozza, hogy a neveket alkotó közszói elemek révén kell lennie kapcsolatnak közöttük. A mentális lexikon egy többdimenziós hálózat, melyben a nevek mentális reprezentációi névfajták alhálózataivá szerveződnek. Ebben a folyamatban nagy szerepük van a korábban elsajátított neveknek: körük épül ki a hálózat. A gyakori nevek és névfajták erős kapcsolatokkal épülnek be, ezek lesznek azok, amelyeket tipikusnak érzékelünk. Az onomasztikon (vagyis a mentális lexikon tulajdonnévi része) dinamikus rendszer: már gyermekkorban elkezd kiépülni, és egész életünk során bővül újabb nevekkel, illetve névfajtákkal. A hálózat szerveződésében — az egyéneket érő eltérő hatásoknál fogva — számos különbség figyelhető meg, sőt szociokulturális, területi és időbeli eltérésekkel is számolnunk kell. A hálózat kiépülésében a névmodellnek is komoly szerepe van (32–34). A névmodell az egyes (saját és idegen nyelvi) nevekre és névhasználati szokásokra vonatkozó ismereteket, illetve az ezekből kiváló sémákat foglalja magába: ezekre támaszkodva alkotunk újabb neveket, illetve ítéljük meg egy-egy név névszerűségét.

A harmadik alfejezet a tulajdonnevek jelentésének a névtudományban és azon kívül is sokat vitatott kérdését járja körül (35–56). A pszicho- és neurolingvisztikai eredmények bemutatása, illetve egyes interpretációik kritikája, sőt helyenként cáfolata új dimenziót ad e problémakör tárgyalásának. A szerző megállapítása szerint a bemutatott vizsgálatok nem támasztják alá a nevek jelentésnélküliségét. A fogalmi tudás nem különíthető el a szemantikai tartalomtól, ezért érdemes e kettőt a nyelvi leírásban is együtt kezelni. Ez az állásfoglalás már átvezet a kognitív szemantikai háttér bemutatásához (40–44), majd annak alapján a tulajdonnevek jelentésének e keretben való megrajzolásához (44–54), természetesen a korábbi névtudományi modellekkel való összevetésben. Nem meglepő módon a szerző a hagyományosnak tekinthető (ám bizonyos szempontból szintén funkcionális) névtani megközelítésekhez hasonlóan, összetett szerkezetként írja le a nevek jelentését. E komplex mentális reprezentációnak számos összetevője van: a denotátumra vonatkozó ismeretek, a típusjelentés (vagyis a névfajtára vonatkozó ismeretek), a kulturális jelentés (pl. az *Eger* névhez kapcsolódó kulturális ismeretek, mint a bor, ostrom, regény), az etimológiai jelentés (tulajdonképpen a közszói megfelelőkkel való kapcsolat a mentális lexikonban) és az asszociatív jelentés. Ezek mellett része még a mentális reprezentációnak a név identitásjelölő szerepe (saját névhez való viszony, egy társadalmi, etnikai, nyelvi, politikai stb. csoporthoz való tartozás kifejezése), valamint az erről való tudás (vagyis annak ismerete, hogy egy-egy név vagy névváltozat, illetve annak használata mely csoporthoz köthető). A fogalmi és a tisztán nyelvi sajátosságok tehát, mint e rövid összefoglalásból is kiténik, egyaránt részét képezik a nevek mentális reprezentációjának, méghozzá nem elkülönülve, hanem egymással összefonódva. A szituáció szerepe szintén kiemelendő (54–56). A nevek aktuális használatakor ugyanis

a jelentésük a fenti jelentésmátrixra alapozva képződik meg: prototipikusan ugyan identifikáló funkciójukban működnek, de a kontextus hatására más jelentéskomponensek is előtérbe kerülhetnek.

A névelméleti fejezet utolsó, legtestesebb része éppen ezért a tulajdonnév > közszó váltással, hagyományos nevén köznevesüléssel foglalkozik, hiszen ez esetben is a referáló szereptől eltérő funkcióban való használatról van szó (57–70). A szerző áttekinti e jelenség szakirodalmát és vitatott kérdéseit, majd azt mutatja be, hogyan értelmezhető e folyamat a hálózatmodellben. Ezt követően a változás típusait tekinti át. Értelmezése szerint amikor egy tulajdonnevet reprezentáló hálózaton belül egy vagy több tulajdonságjegy száliensebbé válik a többinél, az a közszavakkal jelölt fogalmi tartalmakhoz közelítő jelentésszerkezetet eredményez; ez teremti meg az alapját annak, hogy az adott nevet közszói jelentéssel használjuk. A metafora és metonímia révén, a korábbi nyelvi tapasztalatainkra támaszkodva így létre tudunk hozni olyan megnyilatkozásokat, amelyekben a nevek közszói jelentésben szerepelnek, s ugyanezek alapján tudjuk értelmezni is az efféle megnyilatkozásokat. E keretben értelmezve a vitás kérdésekre a válaszok egyértelműnek tűnnek: szófajváltás és jelentésváltozás történik, az igei származékok pedig — a korábbi feltételezésekkel ellentétben — nem feltétlenül köznévi fokozaton keresztül, hanem közvetlenül a tulajdonnévből is létrejöhetnek. E modell azt is jól magyarázza, miért a személynevekre és a márkanamevekre jellemző leginkább e változás: az előbbiek esetében a névfajta fontossága és elemeinek nagy gyakorisága az ok, az utóbbiak esetében pedig az, hogy jelentésszerkezetükben eleve hangsúlyos a típusjelölés.

4. A II. nagy fejezet a kognitív szemlélet nyújtotta új kutatási témák közül kettőt emel ki: a tulajdonnevek elsajátítását (71–86) és a kognitív térképpel kapcsolatos témakört (87–128). A szerző értelemszerűen e részben támaszkodik a leghangsúlyosabban a pszicho- és neurolingvisztikai kutatásokra, összefoglalva mindazokat az ismereteket és nyitott kérdéseket, amelyek a névkutatók érdeklődésére is számot tarthatnak. Az eddigi kísérletek alapján annyit tudhatunk többé-kevésbé bizonyosan, hogy (legalábbis az angol környezetben élő) féléves gyermekek már megkülönböztetik egymástól a tulajdonneveket és a közszavakat; a folyamat kezdete feltehetőleg nyelvenként eltérő lehet. A személynevekhez képest a helynevek jókora késéssel jelennek meg, ami nem is csoda, hiszen a térről való beszéd együtt fejlődik a téri tapasztalatok fokozatos bővülésével. A szerző ennek kapcsán saját megfigyeléseire is támaszkodik: egy 2 és egy 3,5 éves gyermek nyelvi fejlődését követte nyomon háromnegyed évig. Az ennek nyomán kirajzolódó kép igen szemléletes, bár általánosításokra, mint azt maga is megjegyzi, nyilvánvalóan nem alkalmas.

A másik témakör bevezetéseként először a térészlelés módjáról olvashatunk, a kognitív térkép ugyanis nem más, mint az ennek eredményeképp létrejövő téri

reprezentációk szorosabb-lazább, hálózatos, kollázsszerű szerveződése. Ez szoros viszonyban van a nyelvvel: egyrészt a téri viszonyok és kategóriák nyelvi kifejeződése révén, másrészt mert bizonyos téri információkhoz éppen a nyelv segítségével jutunk. A helyneveknek tudásszervező szerepük van: segítik a különböző helyekről származó ismeretek egy helyhez rendezését és a helyek felidézését, így a róluk való kommunikációt is. A kognitív térkép szerveződése a helynévalkotást és -használatot is meghatározza. Ezt a szerző bőséges példaanyaggal szemlélteti, különösen a nyelvi relativizmus, illetve a névmodell szerepe kapcsán, igen gyümölcsöző módon nemcsak nyugati típusú, városias kultúrákból, hanem természetközeli életmódot folytató népek köréből is. Ennek köszönhetően számos korábbi, nyugati szemszögből tett megfigyelés univerzalitása válik megkérdőjelezhetővé, felhíva a figyelmet a térszemlélet és a téri nyelvhasználat kultúraspecifikus voltára.

5. A III. nagy fejezet a helynévadási módokat értelmezi kognitív keretben. Az előzőekkel ellentétben itt bőséges névtudományi előzményre támaszkodhat a szerző, hiszen e kérdéskör régóta a helynévtörténeti kutatások egyik központi témája. Ennélfogva e rész tartalmazza a legkevesebb (de nem kevés) újdonságot a névkutatók számára, annál többet viszont az e kérdésekkel eddig nem foglalkozó kognitív nyelvészet számára. Különösen, hogy e nyelvleírásban a metonimiának és a metaforának központi szerepe van, így vizsgálatukhoz a számos nyelvben igen jellemző metonimikus (130–154) és a jóval kisebb jelentőségűnek látszó metaforikus (hely)névadás (155–175) jellemzőinek a megismerése nagyban hozzájárulhat. E két alfejezet legfőbb újdonságaként a szerző megállapítja, hogy a korábbi, kizárólag a nyelvi megvalósulásra koncentráló leírásokkal szemben, melyek külön-külön tárgyalták a pusztán névátvitellel való névalkotást és azon eseteket, amelyekben a nyelvi forma is változik, a leképezési mechanizmusokra koncentráló szemléletmód egyben tudja kezelni az egyaránt metonimikus vagy metaforikus, de különböző nyelvi szerkezetű formákat.

E két alfejezetet a jelentéshasadással való névalkotás kognitív értelmezése követi (176–186). E szerint egy köznévi elem a tulajdonnévi alhálózat részeként is reprezentálódik, vagyis megmarad a közszoói párjával való kapcsolata. Annak a rég ismert problémának az okát, hogy gyakran eldönthetetlen egy *legelő*, *iskola* típusú megjelölés tulajdonnévi vagy közszoói státusza, abban látja a szerző, hogy a pusztán földrajzi köznévi helynevek a helynévi kategória periferikus elemeiként eleve a helynévi és közszoói hálózat határterületén vannak. Az ilyen típusú nevek keletkezésének két, egymással ellentétesnek tartott elmélete (fokozatos átértékelődéssel vagy tudatos névadással) meglátása szerint nem zárja ki egymást, mindkét változásmód lehetséges.

Az utolsó alfejezetek a névformánssal való névalkotás típusait helyezik kognitív keretbe (187–207). Ehhez először a szerző röviden áttekinti e megközelítésmódnak a nyelvten leírásában alkalmazott alapelveit és fogalmait, különös tekintettel a sémákra és a kompozitumszerkezetre, majd részletesen tárgyalja a morfe-

matikus és szintagmatikus névalkotással kapcsolatos kérdéseket (pl. a formánsok típusai, a sémák produktivitása). Ezen alfejezeteket a korábbi szerkezettől eltérően részösszegzések zárják, melyek a gazdag előzményirodalomra támaszkodó áttekintések új eredményeit foglalják össze röviden. Ezek szerint a morfológiai és a lexikális helynévformánsok két, prototipikusan szerveződő, egymást részben átfedő hálózatot alkotnak. A beszélők az általuk elsajátított helynevekből — nem tudatos módon — kialakítanak egyfajta tudást e nevek jellegzetes szerkezetéről, végződéséről; ez alapján tudják megítélni egy hangsor helynévszerűségét, s az egyéni tapasztalatok függvényében a sémák közt akár jelentősebb egyéni, területi, időbeli és társadalmi eltérések is lehetnek. Helynévképzés során a beszélő valamely helynévképzőhöz kapcsolódó séma aktiválásával, egy lexikális elem és egy helynévképző összekapcsolásával nevez meg egy helyet. Az elsődleges lexikális névformánssal alkotott nevek a helynévi és a közszoói alhálózat határterületén épülnek ki, s használatuk révén erősödnek meg a helynévi funkciót reprezentáló kapcsolataik. A másodlagos lexikális névformánssal alkotott nevek (vagyis amelyek formánsai nem léteztek korábban köznévként, pl. *-egyháza*, *-soka* a településnevekben) ezzel szemben eleve a tulajdonnévi alhálózat részeként születnek, s helynévként értelmezésük is egyértelmű.

6. A kötet végén található, mindössze kétoldalas összegzés és kitekintés nem annyira az eredmények, mint inkább a recenzió bevezetésében bemutatott célok összefoglalása, mely segít átlátni e multidiszciplináris témájú, tudományterületileg és nyelvileg is változatos szakirodalomra támaszkodó munka fő pilléreit.

Reszegi Katalin monográfiája részben talán egy kicsit kevesebbet, részben pedig sokkal többet nyújt annál, mint amit a címe sugallni látszik. Saját, empirikus jellegű vizsgálatokra a szerző ritkán támaszkodik; a hangsúlyt egyértelműen a kiterjedt szakirodalom eddigi eredményeinek összevetésére, újfajta elméleti megközelítéséből fakadó összegzésére és ártértékelésére helyezi. A kötet I. fejezete ugyanakkor olyan átfogó és nagyívű elméleti alapozás, amely jóval több, teljesebb és meghatározóbb annál, semhogy az inkább egymással csak lazán összefüggő résztémák kidolgozását sugalló *vizsgálatok* szóval lehetne illetni. A könyv második fele a helynevekre koncentrálna (ami érthető és elfogadható módon adódik a szerző elsődleges kutatási területéből), így a személynevek, illetve egyéb névfajták hasonló szemléletű, átfogó áttekintése még várat magára. Akárki lesz is azonban az, aki vállalja ezt a feladatot, nagyságrendekkel könnyebb dolga lesz, mivel Reszegi Katalin könyve az elméleti keret részletes kidolgozásával már megteremtette hozzá a szilárd kiindulási alapot.

SLÍZ MARIANN
ORCID: 0000-0001-5959-1018
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
sliz.marianna@btk.elte.hu

A kiadvány két fő egységre oszlik: az első részben az elméleti-módszertani kérdésekkel, a másodikban négy Hajdú-Bihar megyei település helyneveinek szociológiai szempontú elemzésével ismerkedhetünk meg. A két főfejezet aránya is mutatja, hogy elsősorban empirikus névtani kutatásról van szó, amely a valós névhasználatból származó nyelvi adatokra támaszkodik. A kutatás elméleti keretét a funkcionális nyelvszemlélet alkotja. A tudományos monográfia meghatározó szakirodalmi előzményének Györffy Erzsébet 2018-ban megjelent Helynév-szociológia című munkája tekinthető.

A helynév-szociológia elméleti-módszertani háttére című első főfejezet (11–26) a névszociológia kutatási irányjaival, terminológiai kérdésekkel, a helynév-gyűjtés módszereivel, az extralingvális tényezők névhasználatra gyakorolt hatásával foglalkozik. E. Nagy Katalin körüljárja a névközösségek fogalmát, rámutat arra, hogy nemcsak a térbeliség, az azonos névhasználói közeg, hanem a társadalmi (családi, baráti, nemi, életkori, érdeklődéskori, foglalkozásbeli stb.) alapon szerveződő, kommunikációs kapcsolatban lévő közösség is befolyásolja a helynévismertetést és -használatot. A névközösségek tagjainak névismerte meglehetősen eltérő, amit az empirikus vizsgálatok is bizonyítanak.

A következő alfejezet a mentális térképezés helynév-szociológiai alkalmazásáról szól, a kognitív térképet a tér mentális reprezentációjaként, a mentális térképet pedig a kognitív térkép előhívásaként és aktuális megvalósulásaként interpretálja (pl. rajz formájában).

A szerző a helynévismerteti vizsgálat során a generációs csoportokat az életkor alapján (20 év alatti, 21–40 év közötti, 41–60 év közötti és 61 év fölötti korosztály) különíti el a különböző szakmunkákkal való összevethetőség érdekében. Az azonos helyet jelölő helynévváltozatok közül egy névhasználati egységnek tekinti az azonos, vagy közel azonos szemantikai tartalmúkat. Kiemeli, hogy az empirikus vizsgálatok mellett az általánosítás szándéka is tetten érhető munkájában, a tapasztalati tényekből kiindulva igyekszik hozzájárulni a helynév-szociológiai elméleti keret árnyalásához, s a kutatómunka során felmerült elméleti-módszertani buktatókról is számot ad.

A valós névhasználatból származó adatok összegyűjtésekor több módszert ötvözött. A hagyományos helynévgyűjtés minden egyes településen a hely- és népességtörténeti vonatkozások feltárásával, félig strukturált interjúk keretében, a tősgyökeres, minél szélesebb körű helynévismertettel rendelkező adatközlők bevonásával történt. A gyűjtő a terepmunka során az adott településről készült

Google Earth felvételt használta térképként. Az élőnyelvben használatos helynevek rendszerezése az egyes települések szerint szócikkek formájában valósult meg. A helynévallomány ismeretének vizsgálatát szóbeli interjúk segítették. Az adatközlők kiválasztásakor tekintettel volt a nemek kiegyenlített aránya mellett a foglalkozások lehető legnagyobb mértékű sokféleségére is. A névismereti vizsgálatokba nemcsak a tősgyökeres, hanem a nem helyben született kútfföket is bevonta.

A Tipológiai vonatkozások című alfejezetben E. Nagy Katalin megállapítja, hogy „a tudományterület fejlődését az ösztönözheti leginkább, ha a hasonló elméleti-módszertani keretre támaszkodó, egymásra vonatkoztatható helynév-szociológiai kutatások (...) — az adatgyűjtés- és feldolgozás újfajta módszereinek kidolgozásával, továbbá a helynév-szociológia teljes fogalmi hálójának és kutatási keretének kimunkálásával — közösen, egymással dialógusba lépve jelölik ki a kutatási terület főbb sarokpontjait” (25).

A Helynév-szociológiai vizsgálatok négy Hajdú-Bihar megyei településen című második főfejezet (27–174) tartalmazza az empirikus kutatás eredményeit: Szentpéterszeg, Bakonszeg, Pród és Bodaszőlő helynévanyagának ismertetését és névszociológiai szempontú elemzését. E. Nagy Katalin több éven át tartó kutatómunkája során (2011 és 2019 között) nagyszámú helynévanyagot gyűjtött össze a négy kutatópontról, s 287 adatközlőt vont be a helynévismereti vizsgálatba. Azon nyelven kívüli tényezők szerepét vizsgálja, amelyek befolyásolják a kutatópontokon élő lakosok helynévismeretét. A változók közül elsősorban az életkor és helynévismeret összefüggéseivel foglalkozik, de ezen kívül tárgyalja a nem, etnikai hovatartozás, foglalkozás, lakóhely névismeretre gyakorolt hatását is.

Az egyes alfejezetekben megismerkedhetünk a helynévtár felépítésével, a névcikkek szerkezetével, a kutatópontok településtörténeti háttérével, szócikkek formájában közölt helynévi állományával, az egyes helynevekhez fűződő névismereti adatokkal, a névismeret felmérési háttérével, továbbá az életkor, nem, helynévrendszer és névismeret kapcsolatrendszerével, valamint a névközösség-vizsgálattal.

A négy település jelenkori helynévanyagának szócikkekbe rendezése a Hajdú-Bihar megye helynevei 1. kötetének szerkesztési elvei alapján történik. Az adatgazdag névcikkekben a címszó mellett található nyelvjárási alakváltozatban az élőnyelvben használatos helynevek, az objektum fajtájáról, lokalizációjáról, megnevezéseiről szóló információk, az adatközlőktől származó névmagyarázatok, az egyes denotátumokat jelölő helynevek ismeretére vonatkozó megjegyzések, a címszótól lexikális vagy morfológiai tekintetben eltérő névváltozatokat jelölő utaló szócikkek. Az egyes települések névtára a bel- és a külterületi helynévanyagot szemléltető térképlapokkal zárul.

E. Nagy Katalin a nyelven kívüli tényezők közül az életkor és helynévismeret összefüggését valamennyi település névanyagára vonatkozóan feltárja. Több

kutatóponton érinti a foglalkozás és a helynévismeret összefüggésének kérdését is. Ezen kívül aprólékosan analizálja a nem és a helynévismeret összefüggéseit Szentpéterszegen, a helynevek gyermekkori használatának sajátosságait, egy háromgenerációs család helynévismeretét Bakonszegen, a követéses vizsgálat során vizsgálja a valóságosidő szerepét a helynévismeret változásában Pródon, valamint az etnikai hovatartozás (magyar és cigány etnikum) és helynévismeret közötti összefüggéseket Bodaszőlőn.

Több esetben részletezi a konkrét adatközlők helynévismeretét befolyásoló nyelven kívüli tényezőket, az egyes alfejezetek végén következetesen összegzi az eredményeket, és közli az azokból levonható következtetéseket. Szemléletes ábrákban foglalja össze az egyes nemzedékek, a nők és férfiak névismeretét, az általuk ismert helynevek lokalizációját, a helynevek ismertségének mértékét, két mikronévközösség (Szentpéterszegen a kóróvárosiak és bőrkabátosok) és a tízévesnél fiatalabb gyerekek lokális helynévismeretét, egyes adatközlők mentális térképét stb.

A második főfejezet utolsó alfejezetében összegzi az egyes nyelven kívüli változók (életkor, nem, etnikai hovatartozás, foglalkozás) névismeretre gyakorolt hatását, a kutatás eredményeit összeveti Győrffy Erzsébet Tépe településen végzett vizsgálataival.

A Kitekintés című részben (175–176) a szerző néhány jövőben feldolgozandó helynév-szociológiai kutatási témát is felvázol: a (nagy)városi — óvodás és iskolas korú — gyerekek helynév-elsajátítása és helynévismerete; az anyanyelvét elsajátító kisgyermek névkincs bővülése; nagyvárosi mikronévközösségek, pl. tinédzserek, egyetemisták stb. helynévismeretének, -adásának és -használatának a vizsgálata; követéses helynév-szociológiai vizsgálatok; a település-sajátosság és a névismeret összefüggése.

A monográfiát a szakirodalom-jegyzék, a más munkákkal való könnyebb egybevetethetőséget szolgáló helynévmutató, valamint két melléklet (a vizsgálatba bevont valamennyi adatközlő helynévismeretét mutató ábra; a pródi helynevek megoszlása ismertségük foka szerint) zárja.

Összegzésként megállapítható, hogy a téma feldolgozása részletekbe menő, a munkát szemléletes ábrák, térképek színesítik. E. Nagy Katalin a szocioonomasztika legújabb eredményeire és módszereire támaszkodik, felfedi a nyelven kívüli tényezők szerepét a névismeretre. A könyv újabb eredményekkel gazdagítja a névtudományt, fontos forrásul szolgál a jövőbeli helynév-szociológiai kutatások számára.

BAUKO JÁNOS

ORCID: 0000-0003-1297-6177

Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem

jbauko@ukf.sk

PELCZÉDER KATALIN: **A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás.**
A Magyar Névarchívum Kiadványai 56. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó,
2022. (274 lap).*

1. PELCZÉDER KATALIN munkája jól illeszkedik abba az átfogó kutatási programba, amely az utóbbi években, évtizedekben vett nagy lendületet: a 11. századi nyelvemlékek részletes, új módszerekkel történő nyelvtörténeti szempontú alapos feldolgozása, valamint a korábban már feldolgozott források újraértékelése egyre fontosabb helyet kap a magyar nyelvtörténeti kutatásokban. A legrégebb hiteles és egykorú eredetiben fennmaradt oklevél, az 1055. évi Tihanyi alapítólevél szórványainak névtani, névelméleti megalapozottságú névrendszertani-típológiai szemléletű elemzését HOFFMANN ISTVÁN végezte el (2010a). A Tihanyi alapítólevelet SZENTGYÖRGYI RUDOLF is igen nagy részletességgel és interdiszciplináris közelítésmóddal vizsgálta (2014). Az 1055. évi alapítólevélhez szorosan kötődő 1211. évi Tihanyi összeírás helynévi szórványainak feldolgozása ugyancsak megtörtént (KOVÁCS 2015). Az eredeti oklevelek vizsgálata mellett a nem hiteles és a nem eredetiben fennmaradt oklevelek iránt is fokozott érdeklődés mutatkozott meg az utóbbi bő évtizedben. HOFFMANN ISTVÁN például a többszörös átiratban fennmaradt 1009-es Pécsi alapítólevél dél-dunántúli helyneveit vizsgálta részletesen (2010b), PÓCZOS RITA pedig legutóbb a püspökség alapítólevelének néhány további szórványát elemezte (2015, 2017). Az 1075-ben keletkezett, de interpolált másolatban ránk maradt garamszentbenedeki apátság alapítólevelét monográfiában tárgyalta SZŐKE MELINDA, és e munkájában kidolgozta a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek feltárásának lehetséges metodológiáját (2015). Az utóbbi években SZŐKE MELINDA e módszertant tovább pontosítva Szent István királynak tulajdonított hamis oklevelekkel foglalkozott: a bakonybéli, a pécsváradi és a zalavári apátság alapítólevelét tárta fel több szempontból a tanulmányaiban (SZŐKE 2019, 2020, 2021). Én magam pedig a századi apátság alapító oklevelének (1067/1267) szenteltem monográfiát (2018).

PELCZÉDER KATALIN ehhez a láthatóan egyre izmosodó kutatási irányvonalhoz nemcsak a most megjelent, összefoglaló célú munkájával kapcsolódik, hanem korábbi, egy-egy rész kérdést a középpontba helyező tanulmányai is ebbe az irányba mutattak. Ezek az írások a Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértékét (2015), valamint helyesírás-történeti sajátosságait (2018a) tárták fel, de olvashattuk tőle egy-egy birtok névtörténeti szempontú leírását (2017), illetve több tucat helynévi szórvány alapos elemzését is (2018b, 2019).

* A publikáció az MTA-DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében jött létre.

2. PELCZÉDER KATALIN itt ismertetendő monográfiája öt fejezetből áll. Az első fejezetben az 1086-ban keletkezett, majd három további résszel ellátott oklevél keletkezésének a körülményeit, valamint az egyes részek datálásával és filológiai megítélésével kapcsolatos véleményeket mutatja be. A második fejezetben közli a nyelvemlék betűhív szövegét és magyar fordítását. A munka legterjedelmesebb részét kitevő harmadik fejezetben az oklevél helyet jelölő magyar szórványainak részletes elemzését végzi el az oklevélrészek szerint haladva. Az utolsó két összegző részben az oklevél általános nyelvtörténeti tanulságairól, valamint helynévtörténeti jelentőségéről olvashatunk: a negyedik fejezetben alapos helyesírás-történeti és hangtörténeti elemzést kapunk az oklevélről, az ötödik fejezetben pedig a szórványok latin szövegbe illesztésének a módjaival, a latin nyelvű helynévhasználattal, a helynevek lokalizálásával és névrendszertani jellemzőivel foglalkozik a szerző, valamint áttekinti az oklevél szláv eredetű helyneveit is. A könyv végén találunk egy térképmellékletet az oklevélben említett birtokok megjelölésével. A továbbiakban e fejezetek szerint haladva teszünk megjegyzéseket.

3.1. A több hozzátoldást is tartalmazó Bakonybéli összeírás egyes részeinek datálását, valamint hitelességét tekintve a szakirodalomban többféle elképzelés látott napvilágot. Az első fejezetben a szerző nyelvtörténeti és történettudományi szempontokat egyaránt figyelembe véve részletesen ismerteti a szakirodalom korábbi megállapításait. E kérdésben leginkább GYÖRFFY GYÖRGY véleményét fogadja el, de egyes esetekben (például a II. oklevélrész keletkezési idejével kapcsolatban) hozzá is szól GYÖRFFY megállapításaihoz (19).

Az oklevél négy, egymástól jól elkülöníthető részét — a korábbi elképzeléseket összegezve — a szerző a következőképpen datálja: I. rész: 1086, II. rész: a 11–12. század fordulója vagy a 12. század közepe, III. rész: +12. század vége–13. század eleje, IV. rész: +13. század (21). A vizsgált oklevél hitelességével kapcsolatban szintén GYÖRFFY-vel ért egyet, mely szerint az első rész hitelesnek tekinthető, a többi rész későbbi hozzátoldás, ezek közül az utóbbi kettő hamis (15).

3.2. A szerző a könyv második fejezetében közli az oklevél betűhív szövegét GYÖRFFY GYÖRGY szövegkiadása alapján (23–29), majd bemutatja a szövegnek a DRESKA GÁBOR által 1997-ben készített és 2013-ban apróbb változtatásokkal közreadott magyar fordítását (29–35). A szövegközlésben és a magyar fordításban a szerző a helyneveket, illetve a bizonytalan tulajdonnévi státuszú helymegjelöléseket félkövér betűtípussal emelte ki. E fejezetben, a konkrét elemzés előtt hasznosnak találtam volna az oklevél helynévi szórványainak elkülönítését és felsorolását, jelölve akár, hogy az egyes nevek az oklevél mely részében találhatók és hányszor fordulnak elő. Az adatok szerepelnek ugyan a szövegközlésben, de talán érdemes lett volna egészében is megmutatni a névkorpuszt.

3.3. A munka gerincét a helynévi szórványok részletes, szócikkszerű elemzése adja. A szerző oklevélrészekenként haladva az adatok előfordulásának a sorrendjében részletezi az adott helyről, illetve helynévről való ismereteket. A szócikkek felépítése egységes rendet követ: a betűhív adat után áll a név olvasata és lokalizációja, majd következnek az adott helyre vonatkozó további névadatok kronológiai sorrendben, ezután pedig a névfejtést olvashatjuk. A helynévi szórványok tárgyalásakor nemcsak a történeti nyelvészetben hagyományosan kitüntetett szerepű történeti-etimológiai szempontokat érvényesíti PELCZÉDER KATALIN hangsúlyosan, hanem a kutatást kiterjeszti a névfejtés más mozzanataira is. A HOFFMANN ISTVÁN nevéhez köthető, s a közelmúltban sikeresen alkalmazott helynév-rekonstrukciós eljárásban több új szempont kerül elő, amit a szerző is eredményesen használ: 1. a lokalizálás (amely területi vonatkozásban teszi azonosíthatóvá a nyelvi elemeket, és összekapcsolja őket az adott hely későbbi vagy éppen korábbi említéseivel, előfordulásaival); 2. a magyar helynévi szórványok és a latin szöveg kapcsolata; 3. az oklevél más forrásokkal való kapcsolata. Az elemzés során a kronológiai rétegek elkülönítésére — az oklevél filológiai természetéből adódóan — szintén nagy hangsúlyt fektet.

Az I., hitelesnek tartott oklevélrészben található a leggazdagabb szórványanyag: 66 helynévi említés, a II. részben 14, a III. részben csupán 2, a IV. részben szintén kis számú, 8 szórvány fordul elő. A helynevek elemzése rendkívül alapos filológiai munka eredménye, amely során PELCZÉDER KATALIN a társtudományok (elsősorban a történettudomány) eredményeit is felhasználja. A korábbi elképzelések részletes ismertetése, illetve kérdéses esetekben valamely vélemény melletti állásfoglalás az érvek körütekintő mérlegelése után történik meg. A korábban nem elemzett nevek esetében általánosabb nyelvtörténeti ismeretekre és helynévrendszertani szempontokra alapozva kínál lehetőségeket.

Amint azt a monográfiából, a helynevek elemzéséből megtudjuk, a Bakonybéli összeírásban két fő sajátosságviszonyt kifejező településnév-típus jelenik meg. Legnagyobb számban a humán környezetre utaló, elsősorban személynévi eredetű településnevek szerepelnek közöttük. Az ezek alapjául szolgáló személynév lehet magyar eredetű: pl. *Nulu* (125–126), *Zalamadi* (116), török: pl. *Cupan* (40–41), szláv: pl. *Brezprem* (104–106) stb. A személynévből alakult nevek mellett a humán környezetre utaló elnevezésekhez tartoznak a népnévi (pl. *Nemti*, 102–103) illetve a törzsnévi eredetű (pl. a bizonytalan *Tarian*, 126–127) településnevek is.

A természeti környezetre utaló településnevek adják a településnevek második legnépesebb csoportját. Ezek az elnevezések egyrészt lokális körülményekre (pl. hegyhez való közelségre, *Farkashegy* (*Forkosig* ~ *Forcosig*, 90–93), másrészt általános földrajzi viszonyokra utalhatnak: pl. növényzetre (pl. *Dinnye* (*Dinna*), 115; *Szil* (*Zilu*), 152), geológiai jellegre (pl. *Árki* (*Arqui*), 180). E kétféle

szemantikai jegy elkülönítése azonban nem mindig egyszerű feladat, s bizonyos névformáknál — a névadás pontos ismerete híján — a pontos kategorizáció nem lehetséges. Az oklevélbeli problematikus olvasatú *Kígyós* (*Kigouis*, 106–108) településnév esetében például nemigen lehet eldönteni azt, hogy a településnévadást a kígyókban gazdag környezet motiválta (ebben az esetben általános földrajzi viszonyra utal a névforma), vagy a település egy közelben található *Kígyós* nevű vízről kapta-e a nevét (ez esetben pedig lokális viszony kifejeződéséről van szó). Az *Árpás* (*Arpas*) településnév és az azonos alakú (*Arpas*) víznév kapcsán pedig a metonímia irányának (víznév > településnév vagy településnév > víznév) a meghatározása okoz nehézséget. A szerző a tipikusabb víznév > településnév változás helyett az oklevél szövege, illetve a víznévi analógiák hiánya miatt éppen a fordított irányú alakulásmóddal számol (74). Az oklevél szövegét valóban segítségül hívhatjuk, amely arról tájékoztat minket, hogy a növénynév áttételesen a falu lakóinak a foglalkozására utal (és később adózási formái között is szerepel). Ezek alapján a növényzetre utaló településnevet tekinthetjük elsődlegesnek. A *Hangony* (*Hongin*) településnév víznévből való keletkezést viszont szemantikai érvek és víznévi analógiák támogatják (137–138), a környékbeli hasonló alakú víznév hiánya ugyanakkor bizonytalanságra adhat okot. Fontos azonban hangsúlyozni a nevek dokumentálásának esetlegességét is, vagyis azt, hogy az adott korban használatban lévő helyneveknek az írásosságban való fennmaradása véletlenszerű. E körülmények miatt a korai időszakból ritkán maradtak fenn ilyen helynévi párhuzamok. A sajátosságviszonyt kifejező településnevek harmadik csoportjához sorolható, az épített környezetre, emberi tevékenységre utaló településnevek (pl. *Ocol*, *Felduuar*, 117–118) nagyon ritkán fordulnak elő a vizsgált oklevélben.

A magyar nyelvű helynévi szórványok mellett a határleírásban szereplő közszókat is alapos vizsgálat alá vonja a szerző: pl. *gemilsen buqur* (82–84), a nagy valószínűséggel ide vonható *hotar* (61–62) ~ *hatar* (77), *aruk* (70) vagy a bizonytalan *theluc* (45–46), *tana* (162–164) stb.

Számos olyan latin szerkezet is helyet kap az elemzésben, amelyek kapcsán bizonytalanul ítéltető meg az, hogy alkalmi helymegjelöléssel van-e dolgunk, vagy valós magyar helynevet sejtethünk mögötte, és ez utóbbi esetben milyen szerkezetű magyar névformát rekonstruálhatunk a latin struktúra mögött (pl. *statuam Puti*, *sepulchrum Thati*, *viam Wboneg* stb., 46–47, 94–95, 95–96). Az oklevelekben található efféle latin helymegjelölések elsősorban latin földrajzi köznév + magyar személynév struktúrájú birtokos jelző szerkezetek, amelyek különféle denotátumfajtákra utalhatnak (pl. kút, forrás, szántó, híd, út, sírhely stb). A szerző a helynévi státusz megítélésében fontos támpontként a hely további említéseit, a rekonstruálható név továbbélését veszi alapul. Ezek alapján a Bakonybéli összeírásban két esetben gyanít a szerkezetek mögött helynevet (*arbustarum Bolug*,

agrum Potu). Legtöbbször pedig nagy valószínűséggel magyar személynevet tartalmazó körülírásokként alkalmi helymegjelölésekkel számolhatunk. E kérdés kapcsán a névminták szerepének és a tipológiai szempontoknak a mérlegelésére (és ezek fontosságára) hívja fel a szerző a figyelmet (211–212).

3.4. A negyedik fejezetben PELCZÉDER KATALIN a Bakonybéli összeírás általános nyelvtörténeti forrásértékét (181–184), helyesírás-történeti (185–191), valamint hangtörténeti sajátosságait (191–202) foglalja össze.

Az itt kifejtett szempontok (pl. a nem hiteles és a nem eredetiben fennmaradt oklevelek vizsgálatának szükségessége és nyelvtörténeti jelentősége, valamint a vizsgált nyelvmélek egyes részeinek filológiai megítélésével, hitelességével kapcsolatos vélemények) részben már a bevezető részekben előkerültek (vö. 9–10, 15, 21). Ebben az összegző egységben azonban a később betoldott részek lehetséges forrásairól ugyancsak olvashatunk, valamint itt részletezi azt is a szerző, hogy a szórványok döntő többsége az oklevél első két részében található, csupán alig több mint a tizedük jelentkezik a másik két, hamisítványnak tartott hozzátoldásban (183–184). Ezeknek a megállapításoknak — noha érthető okokból tér ki itt is rájuk PELCZÉDER KATALIN — akár az első fejezetben is helyük lehetett volna.

A helyesírás-történeti elemzés során a kronológiai tanulságokkal szolgáló *[k]*, *[β]*, *[cs]*, *[sz]*, *[χ]*, *[c]* hangok jelölését foglalja össze nagy alaposággal a szerző. A szakirodalmi ismeretekre támaszkodva, gazdag, megbízható adatokkal vezeti végig az említett hangok jelölését a 11. századtól kezdődően. Nagy hangsúlyt fektet az oklevél egyes részeinek, kronológiai rétegeinek az elkülönítésére. Az egyes hangok jelölésének táblázatba foglalása nagy mértékben megkönnyíti a helyesírás-történeti ismeretek befogadását, valamint a Bakonybéli összeírás egyes kronológiai rétegeinek hangjelölésében való eligazodást. A meggyőző elemzés eredményeként megfogalmazott konzekvenciák GYÖRFFY GYÖRGYnek az egyes részek keletkezési idejével kapcsolatos véleményét támasztják alá (az I. rész több régies, 11. századi jegyet mutat, pl. a *[β]* *uu*-val, a *[χ]* *ch*-val való jelölésében; a II. oklevélrész helyesírási jegyei megegyeznek az I. oklevélrész sajátosságaival; a III. és a IV. rész helyesírási sajátosságai későbbi állapotot mutatnak, mint az I. és II. részé, 191).

A hangtörténeti elemzés részletesen mutatja be a magánhangzók és a mássalhangzók jellemző változási folyamatait. Az oklevél adatainak és későbbi előfordulásainak vizsgálata során összefoglalja a magánhangzókat (1. tövégi magánhangzók kérdése, 2. nyíltabbá válás, 3. labializáció, 4. kétnyíltszótagos tendencia, 5. hangrenddel kapcsolatos jelenségek, 6. diftongusok és monoftongizációjuk); illetve a mássalhangzókat (1. a *β*, *χ*, *γ* fonémák helyzete, 2. mássalhangzó-torlódások, 3. hiátus) érintő hangváltozásokat, amelyeknek a főbb kérdései az egyes szórványok részletes elemzésében is helyet kaptak. A hangtörténeti elemzés meg-

erősíti a helyesírás-történeti sajátosságokból leszűrt tanulságokat: azt tehát, hogy az I. és II. rész elsősorban 11. századi jegyeket mutat (pl. a tövéghangzóknak a Tihanyi alapítólevélhez hasonló aránya, a magánhangzókat jellemző zártsági fok és illabialitás, a β és γ kiesését követő hiátusos formák), a IV. rész viszont későbbi, 13. század közepi hangállapotot tükröz (202). A hang- és helyesírás-történeti elemzés során azonban körültekintően kell eljárunk — ahogyan a szerző is tette —, hiszen nem tudunk mindig egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy a vizsgált adat melyik korhoz köthető. Számolnunk kell ugyanis az azonosítást nehezítő körülményekkel: például a különböző korok jellemző helyesírási jegyeinek keveredésével, az egyes hangváltozási folyamatok lezajlásának idejével, a hangalaki variánsokkal.

3.5. A monográfia utolsó egységében a nyelvemlék helynévtörténeti jelentősége áll a középpontban. Itt összegzi a szerző a szórványok latin szövegbe illesztésének a módjait (203–207) és a latin nyelvű helynévhasználatot (207–212), foglalkozik továbbá a helynevek lokalizálásával (213–218), valamint általános névrendszertani jellemzőivel (218–223), illetve áttekinti az oklevél szláv eredetű helyneveit is (224–231).

PELCZÉDER KATALIN az első alfejezetben a helynév-rekonstrukciós eljárásnak azt a fontos kérdését járja körbe, amely a magyar szórványok latin szövegek környezetét érinti. A szakirodalomban korábban alapos vizsgálat alá vont kortárs oklevelekre (az 1055-ös Tihanyi alapítólevélre, az 1211. évi Tihanyi összeírássra, az 1067/1267-es Százdí alapítólevélre és az 1075/+1124/+1217-es Garamszentbenedeki oklevélre) való folyamatos kitekintéssel és ezekkel való összevetéssel tárgyalja a magyar szórványoknak a latin szövegbe történő beillesztésének módjait. HOFFMANN ISTVÁN tipológiája nyomán a megnevezőszós (pl. *Secunda villa est, que vocatur Quiar*, 203–204), az appozíciós (pl. *in villa Soriul*, 204–206), valamint a latin prepozíció + magyar elem (pl. *iuxta Bokon*, 206–207) szerkezeteket tekinti át, figyelve az oklevél egyes kronológiai rétegeinek az elkülönítésére. Többször hangsúlyozza például, hogy a Bakonybéli összeírás a megnevezőszós szerkezetet nemcsak a birtokok nevének rögzítésére használja — mint ahogyan a többi oklevél —, hanem a birtokok határpontjainak rögzítésekor is ezzel a megoldással él (204, 234). A szerző az elemzés során a szövegbeillesztési eljárások megválasztásában szerepet játszó tényezőkre (például a szöveggörnyezetre, az ismételt előfordulásokra, a kornak s magának az oklevélírónak a szerepére) is igyekszik rávilágítani.

Az oklevél latin nyelvű helynévhasználatának vizsgálata során szintén HOFFMANN ISTVÁN rendszerezését veszi alapul, és a latin, illetve latinizáló névhasználat következő eseteit különbözteti meg a Bakonybéli összeírásban: 1. az európai latin névhasználatból származó névformák, azaz exonimák (talán a *Drawa* folyónév esetén merülhet fel, 208); 2. a fordítással létrehozott latin helynevek (pl.

Sexta villa, que dicitur *Andreę episcopi*, 208–212); 3. a latin névforma szóképzés útján való megteremtése (pl. *Beliensis*, 212); 4. a magyar név szóvéégének latin szóvéégként való azonosítása (pl. talán a bizonytalan *statuam Puti* latin földrajzi köznév + magyar személynév szerkezetű helymegjelölés esetén, 212). Minthogy egyes névformák (pl. *mercato Regine*, 152–154) a szórványok egyedi elemzésében részletes tárgyalásban részesültek, itt talán az összefogottabb, rövidebb bemutatásuk is elegendő lehetett volna. A latin oklevélszöveg és a magyar nyelvű szórványok nyelvi kapcsolatának a vizsgálata során nem csupán az oklevelek latin nyelvhasználatáról, az oklevélírók által használt eljárásokról kaphatunk képet, hanem az elemzés lényeges adalékokkal járulhat hozzá a magyar nyelvű szórványok morfológiai alkatának a megítéléséhez és az írásbeli formák mögött húzódó korabeli beszélt nyelvi alakok feltárásához is.

Az oklevél helyneveinek lokalizációs kérdéseit tárgyalva PELCZÉDER KATALIN megállapítja, hogy a bakonybéli apátságnak a nyelvemlékben említett birtokai meglehetősen nagy területen helyezkedtek el, a birtokok jelentős része azonban az apátságot (Bélt) vette körül mintegy 35–40 km sugarú körön belül. A távolabbi birtokok többnyire a szomszédos megyéknek a Veszprém vármegyéhez közeli, azzal határos részein feküdtek (217–218).

Az oklevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságait összegző, 75 vizsgálatba vont helynév elemzése során a szerző folyamatosan szembesíti az eredményeket a két tihanyi oklevél (az 1055-ös alapítólevél és az 1211. évi birtokösszeírás), az 1067/1267-es Százdi alapítólevél, és az 1075/+1124/+1217-es Garamszentbenedeki oklevél tanulságaival. A két nagyobb, hagyományosan régóta elkülönített névfajtát, a műveltségi és a természeti nevek csoportját a szerző maga is külön-külön vizsgálja, e két névkategória ugyanis eltérő jegyeket mutat névszerkezeti, keletkezéstörténeti és funkcionális-szemantikai jellemzőiket tekintve egyaránt. A Bakonybéli összeírás helynévanyagának névrendszertani áttekintése megerősíteni látszik azt a szakirodalomban a hasonló vizsgálatok során kirajzolódott képet, hogy a korai ómagyar kori helynévadás két alapvető típusát a személynévből alakult egyrészes településnevek, illetve a földrajzi köznévi alaprészsel alkotott kétrészes természeti nevek adják (223). A névtípusok előfordulási aránya, gyakorisága ugyan némileg módosult a korai ómagyar kor folyamán, jelentős elmozdulások azonban nem történtek ez idő tájt a helynévrendszerben.

A szerző az utolsó alfejezetben az oklevél idegen, jelen esetben szláv eredetű névrétegét tekinti át. HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA nyomán felhívja a figyelmünket a korábbi, többször belső ellentmondásokkal teli, gyakran téves etnikai rekonstrukciós eljárásokra (pl. KRISTÓ GYULA következtetéseire), amelyekkel nagyon óvatosan és körültekintően kell bánnunk. A Bakonybéli összeírás 75 helyneve közül csupán nyolcat tekint szláv eredetűnek: három településnevet

(*Ploznic, Prez(t)eg, Zelch*) és öt víznevet (*Grenice, Toplouuiza, Drawa, Murzol, Wag*). A korábban említett kortárs (tihanyi, százdi, garamszentbenedeki) oklevelek idegen eredetű névrétegével való rövid összevetésből az is kirajzolódik, hogy a 11. század második felében a nyelvterület belsejében alapvetően magyar névhasználókkal és névadókkal találkozhatunk (230–231). Ebben a részben nem csupán azokat a helyneveket veszi sorra, amelyek az etnikai rekonstrukciós eljárásban többé-kevésbé vallatóra foghatók, hanem igen hosszan tárgyalja az e témakörben kevésbé releváns, de bizonyos szakmunkákban téves következtetésekhez alapul szolgáló nevek csoportjait: 1. szláv köznévből vagy tulajdonnévből magyar grammatikai eszközzel, szóalkotási móddal létrejött helyneveket (pl. *hu-zeu brazda, Qupis uta*; 226); 2. helynévi szerepben álló szláv eredetű közneveket (pl. *Dinna, Zlip*; 227–228); 3. szláv személynévből alkotott magyar helyneveket (pl. *Brezprem, Tehes*, 228–229), illetve az ezekkel kapcsolatos módszertani kérdéseket. Arra a kérdésre, hogy az egyes esetekben a magyarban vagy a szláv nyelvben ment-e végbe a helynévvé válás, ezután az alapos elemzés után sem kapunk egyértelmű válaszokat, hiszen egyik, illetve másik lehetőség sem zárható ki teljes bizonyossággal. Az viszont fontos, hogy ezt a bizonytalan helyzetet a kutatás felszínre hozza.

4. PELCZÉDER KATALIN munkája a Bakonybéli összeírás első teljes, monografikus igényű feldolgozása. A kötet azoknak az új módszereket alkalmazó nyelvtörténeti célú nyelvemlék-monográfiáknak a számát gazdagítja, amelyek a honfoglalást követő évszázadok magyar nyelvének megismerése szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bírnak. E jól követhető minta és módszertan alapján történő komplex vizsgálat alkalmassá teszi ezt az interpolált oklevelet arra, hogy a továbbiakban a magyar nyelvtörténet megbízható forrásaként kezeljük. A szórványemlék-feldolgozások e darabja nem csupán a Bakonybéli összeírásról való tudásunkat gyarapítja tehát, hanem a korai ómagyar korról alkotott általános nyelv- és névtörténeti ismereteinket is bővíti és árnyalja. A kutatás interdiszciplináris természetéből adódóan ráadásul az eredmények a magyarság történetével foglalkozó más tudományágak számára is újabb ismeretanyagot biztosíthatnak.

Irodalom

HOFFMANN ISTVÁN 2010a. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

HOFFMANN ISTVÁN 2010b. Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 77–82.

- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- PELCZÉDER KATALIN 2015. A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 55–68.
- PELCZÉDER KATALIN 2017. *Kajár birtok helynevei a Bakonybéli összeírásban*. *Magyar Nyelv* 113: 210–225.
- PELCZÉDER KATALIN 2018a. A Bakonybéli összeírás helyesírás-történeti sajátosságai. *Magyar Nyelvjárások* 56: 75–88.
- PELCZÉDER KATALIN 2018b. A Bakonybéli összeírás két szórványáról (*Tener ere és Sar*). *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 89–101.
- PELCZÉDER KATALIN 2019. A szláv–magyar nyelvi kontaktus vizsgálata a Bakonybéli összeírás szláv eredetű szórványainak tükrében. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA–PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. Budapest–Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 217–236.
- PÓCZOS RITA 2015. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Lupa, Kapos*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 69–83.
- PÓCZOS RITA 2017. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Ozora, Győr*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 117–142.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2019. Adalékok a Bakonybéli alapítólevél nyelvtörténeti forrásértékéhez. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 10*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 311–322.
- SZŐKE MELINDA 2020. A Pécsvárad oklevél helyneveinek szövegkörnyezete. *Magyar Nyelvjárások* 58: 109–120.
- SZŐKE MELINDA 2021. Szent István Zalavári okleveleiről. *Magyar Nyelvjárások* 59: 27–38.

KOVÁCS ÉVA
 ORCID: 0000-0002-9111-0728
 Debreceni Egyetem
 kovacs.eva@arts.unideb.hu

1. A kötet a személynévadást befolyásoló alapvető tényezők egyikét tárgyalja. Azt vizsgálja, hogy milyen összefüggések mutathatók ki az egyes szentek kultusza és a hozzájuk kötődő egyénnevek gyakorisága tekintetében a magyar személynévadás története során. A szerző a névadatokat igyekszik mindvégig a tér, idő és társadalom hármas dimenziójára való tekintettel elemezni, a témakör multidiszciplináris jellegű ismeretanyagának felmutatásával. A kötet első része módszertani kérdéseket tisztáz, második egysége pedig esettanulmányokat ad közre.

2. A kötet készítésének körülményeit bemutató rövid Előszó (7) után a Bevezetés (9–18) először a különböző tulajdonnévfajták, így a patrocíniumi településnevek, a személynévek, valamint az egyéb névfajták (például intézmény-, szervezet-, rendezvénynevek, kereskedelmi nevek, közlekedési eszközök nevei) kultusztörténeti hasznosíthatóságát taglalja, majd a kötet célját és felépítését mutatja be. A fejezet számos érveléssel igazolja, hogy a téma kapcsán szóba jövő tulajdonnévfajták közül a személynévek vizsgálata a legalkalmasabb arra, hogy az eredmények segítségével érvényes következtetéseket vonjunk le a szentek kultuszára vonatkozóan.

A második, Források és módszerek című fejezet (19–54) első szakasza bemutatja azokat a személynévkorpuszokat és névtudományi szakmunkákat, amelyek az egyes korszakok kapcsán a témakör vizsgálatára rendelkezésre állnak. Mivel meglehetősen különböző időszakokban, más-más céllal és eltérő módszerekkel készített anyagokról van szó, a szerző igen gondosan mérlegeli az egyes források felhasználásának lehetőségeit és korlátait. A személynévkorpuszok egy része névgyakorisági vizsgálatokra szerkesztési elvei miatt nem alkalmas, más része időben vagy térben egyenletlen adatmennyiséget tartalmaz, de olyanok is akadnak, amelyek a névviselek társadalmi helyzetéről, felekezeti kötődéséről vagy etnikai hovatartozásáról nem nyilatkoznak. A középkori személynévkorpuszok női neveket alig tartalmaznak, s a névföldrajzi megközelítés is leginkább csak a kora újkortól válik következetesen alkalmazhatóvá a meglévő forrásanyagok alapján. A szakasz fontos következtetése, hogy az egyénnevek gyakorisági mutatói a források különböző jellege miatt nem általánosíthatók egy-egy időszak vonatkozásában, hanem azokat mindig az adott korpusz anyagán belül kell értelmezni; az egyes nevek népszerűségének időbeli változásáról pedig akkor kapunk kellően árnyalt képet, ha azon túl, hogy milyen arányban kapták a nevet egy-egy időszakban, azt is figyelembe vesszük, hogyan változott a név pozíciója a többi névhez képest a névgyakorisági listán.

A fejezet második egysége azokról a szempontokról és módszerekről tájékoztat, amelyeket a szentkultuszok egyénnévadásra gyakorolt hatásának eredményes vizsgálatában alkalmaznunk kell. A szakasz tisztázza, hogy a vizsgálatok a Magyarországon használatos egyénnévállományra terjednek ki, s hogy a név eredetét az átadó nyelv alapján határozza meg a szerző. Ezután a magyar egyénnévállomány változásának bemutatása következik a középkortól napjainkig, melyből kirajzolódik például, hogy a 13. századra az egyház által közvetített görög–latin eredetű jövevénynévek aránya már lényegesen felülmúlta a magyar eredetű nevekét a birtokos férfiak egyénnevei között; hogy az egyénnévanyag elszürkülése után a választható nevek számának különféle forrásokból származó mértékletes gyarapodása a 19. századtól máig jelen van; hogy a női nevek megterheltsége a 17. század elejétől fokozatosan csökkent, mára pedig a női névállomány változatosabb, mint a férfiaké; hogy míg a férfiak névadásában a születésnap körüli névnap alapján vagy a névörökítés révén kapott nevek miatt mindvégig egyfajta konzervatív névzléssel találkozunk, a női nevek esetében egyre inkább az újító szándék, az egyéni név választására való törekvés jellemezte a névadást. Megtudjuk továbbá, hogy az azonos alapnévből származó egyénneveket a rendelkezésre álló adatok jellege miatt statisztikailag külön kényszerült kezelni a szerző, de az esettanulmányok, ahol erre mód van, kitérnek a névváltozatok elemzésére is.

Mivel az egyes szentek nevének népszerűvé válása mögött nemcsak kultusz-történeti változások húzódnak, a szerző számba veszi, hogy mikor valószínűsíthetjük az ilyen jellegű kapcsolatot. Ide sorolja a névvonatköztetés eseteit, amikor a valamilyen módon összetartozó szentek nevei együtt fordulnak elő a rokonságban. Történeti példákon keresztül illusztrálja, hogy a központi hatalom egy-egy szent kultuszának tudatos terjesztésével, ereklyék megszerzésével, a szerzetesrendek magyarországi megtelepedésükkel maguk is aktívan hozzájárultak egyes szentek nevének népszerűvé válásához. Emellett a szentek által szimbolizált eszmények relevanciája, a név több szenthez való kötődése, valamint kulturális, politikai-ideológia hatások együttese is fenntarthatta egyes szentek kultuszát egy-egy időszakban. A szerző gondosan ügyel arra, hogy a hatásmechanizmusokat a maguk összetettségében mutassa be. Ezért nem csak olyan példákat hoz, amelyek esetében egy-egy szent kultuszának középkori kibontakozása a megfelelő egyénnév népszerűségének növekedésével jár (például az Árpád-házi szentek, Szent Domonkos esetében), hanem olyan példákat is idéz és magyaráz, ahol éppen ellentétes jelenséggel találkozunk (például Toulouse-i Szent Lajos, Szent Zsigmond, Szent Ferenc kapcsán).

3. A kötet második nagyobb egysége esettanulmányokat tartalmaz: az Árpád-ház legismertebb férfi (Szent István, Szent Imre, Szent László), majd női szentjei (Szent Erzsébet, Szent Margit); katonaszentek (Szent Márton, Szent György,

Szent Demeter); valamint vértanú szűzek (Alexandriai Szent Katalin, Szent Dorottya, Szent Borbála) kapcsán ismerkedhetünk meg a szentkultusz egyénnevéadásra gyakorolt hatásával. A részfejezetek lényegében azonos felépítésűek: először arról olvashatunk, mi jellemezte az adott szentek kultuszát a középkori Magyarországon; ezután a megfelelő egyénnevek középkori gyakoriságára, annak változására tér ki a szöveg; majd a szentek kultuszában és az egyénnevek gyakoriságában beállt változásoknak a kora újkori, valamint új- és legújabb kori története következik, névföldrajzi megjegyzésekkel ellátva; aztán az egyénnevek (és változataik) családnévként való megjelenésének gyakoriságára, körülményeire, valamint a férfi nevek kapcsán a női rokonnevek népszerűségére vonatkozó információkat kapunk; végül rövid összegző kitekintés zárja az egységeket.

3.1. Az Árpád-házi férfi szentek vonatkozásában a szerző egyéni és közös tiszteletük történetét egyaránt áttekinti (55–92). Bemutatja, mely történelmi korokban milyen politikai-ideológiai okból (például dinasztiahoz való tartozás, uralkodásra való alkalmasság, az igaz keresztény hit védelmezése, honvédelem, a nemzeti egység megőrzése) törekedtek uralkodóink, később az ország vezetői a három szent király kultuszának terjesztésére, fenntartására, s ehhez milyen eszközöket használtak fel (például legendák, liturgikus énekek, prédikációk, freskók, ereklyék, pénzérmék, ünnepek, intézmény-, utca-, tárgynevek); tárgyalja, hogy mikor mely értékek szimbolizálására használták fel István, Imre és László alakját.

A személynévi adatbázisok tanúságára építve a szerző kimutatja, hogy legerőteljesebben a *László* név népszerűsége változott az idők során, s igazolja, hogy ez a folyamat jól tükrözi a szent tiszteletének történetében bekövetkezett fordulatokat. Szent László, a lovagkirály kultuszának 14. századi népszerűsége a *László* név gyakoriságának megemelkedését hozta magával, különösen az Árpád-dinasztia tagjai, majd a nemesség körében; a 15. századra azonban a név divatja alább hagyott, s legfeljebb csak az erős helyi Szent László-hagyomány által érintett északkelet-magyarországi részekben maradt népszerű; a katolikus megújulást követően, a barokk idejétől aztán a *László* megint egyre gyakrabban választott keresztnév lett; majd a 19. században a romantika múlt felé fordulása, a nemzet eszményének kibontakozása, a 20. század 30-as–40-es éveiben pedig a területi integritás kérdései hatására a név újra népszerű lett, s a 20. század közepére az össznépesség leggyakoribb férfinevévé vált; jelenleg az egyik legnépszerűbb második keresztnév.

A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy az *István* név több tényező együttes hatásának eredményeként tudott mindvégig igen népszerű maradni a személynévtörténet során: görög–latin egyházi névről van szó, választása mögött a protomártír tisztelete is ott húzódhatott; Szent Istvánnak több ünnepe is volt a naptárban, így a naptári névadás is erős indíték lehetett; Istvánhoz több olyan jellemvonást társítottak, amelyek miatt alakjának politikai aktualizálására időről

időre sor kerülhetett, s akár ellenfelek is fel tudták használni saját ideológiájuk igazolására; a Mária- és István-kultusz kora újkori összefonódása is segítette a név gyakoriságának fennmaradását; az államalapító királynak az idők során összemzeti szintű tisztelete alakult ki. Az *Imre* névről kimutatja, hogy megjelenése óta folyamatosan jelen van a névállományunkban, népszerűnek azonban csak a 19. század első évtizedeiben tekinthető. A szerző úgy vélekedik, hogy Szent Imre alakjának, kultusza jellegének mind a sajátos magyar alakban meghonosodott név fennmaradásában, mind népszerűségének korlátozott voltában szerepe volt.

A szakasz kitér a *László, István, Imre* keresztnemekből és az azok alakváltzataiból keletkezett családnevekre, ezek gyakoriságára; valamint arra is, hogy a 19. század végén, illetve a 19–20. század fordulóján a családnév-változtatások során miként függött össze az asszimilációval a három név egyikének választása új családnévként. A női rokonnevek, a *Stefánia* (és becéző változatai), a *Henrietta* (és változatai), valamint a *Ladislau* közül a *Henrietta* az 1970-es–80-as éveknek, a *Fanni* a 21. század elejének egyik divatneveként kerül említésre.

3.2. A következő egységben arról kapunk képet, hogy az Árpád-ház két női szentje, Erzsébet és Margit kultuszának igen különböző ütemű kiépülése miként hatott a megfelelő keresztnemek választására (93–105). Az *Erzsébet* gyakorisága a hercegnő 1235-ös szentté avatása óta folyamatosan igen magas volt, napjaink kivételével mindig a leggyakrabban adott női keresztnemek között volt. Az *Erzsébet* népszerűségét erősítette, hogy bibliai névként is előfordult, így a protestánsok körében is elfogadták. A szent alakja a szegények és betegek gyámolítójaként felekezettől független értékeket képviselt, s a magyar szentek barokk kultuszában is fontos szerepet kapott; Erzsébet királyné alakjával való összekapcsolása pedig később is elősegítette nevének népszerűségét. A *Margit* középkori gyakoriságát Antiochiai Szent Margit hazai kultuszának köszönhetette, amely a reformációval ugyanakkor háttérbe szorult, s ez a név népszerűségét is jelentősen visszavetette. A 19. században és a 20. század első felében Árpád-házi Margit tiszteletének megélénkülése, 1943-as szentté avatása következtében aztán a *Margit* a múlt század közepéig újra a gyakran választott keresztnemek közé került; ma már leginkább csak *Gréta* változata számít divatosnak.

3.3. A katonaszentekről szóló esettanulmányból (106–129) kiderül, hogy a hazai szenteknek tekintett Szent Márton, Szent György és Szent Demeter magyarországi kultusza korai kezdetekre megy vissza. Szent Mártonnak, a királyok védőszentjének tisztelete korai uralkodóink óta támogatást kapott, így nem meglepő, hogy a *Márton* már az Árpád-korban népszerű név volt. Szent György, az ideális lovag kultusza a 14–15. században élte virágkorát, s a korszak első felében a *György* népszerűsége minden társadalmi rétegre kiterjedően magas volt. A *Márton* gyakorisága ugyanakkor Szent Márton attribútumai ellenére is csökkent a lovagkorban, melynek okát a szerző részint a szent kultuszát leginkább ápoló

bencés rend válságában, részint a Szent László- és a Szent György-kultusz uralkodói támogatásának tudatos erősítésében látja. Kimutatja továbbá, hogy Luther, illetve egyes erdélyi fejedelmek keresztnéve a protestánsok körében is elfogadottá tette a *Márton* és a *György* neveket; s felhívja a figyelmet arra is, hogy számos kedvelt népszokás kapcsolódott a két szent ünnepnapjához, melyek szintén szerepet játszhattak a nevek népszerűségének megőrzésében. Láthatjuk, hogy a *Márton* 17. század első felében megfigyelhető népszerűségét hanyatlás követte, mára pedig a név újra a gyakran adott keresztnévek közé tartozik, megelőzve az ezredfordulón divatos *Martin* alakváltozatát. A *György*, bár Szent Györgyöt 1969-ben törölték a szentek sorából, nagy hagyománya miatt második keresztnévként ma sem ritka választás.

A szentkultusz és az egyén népszerűségének összefüggését a *Demeter* esetében látja leginkább igazoltnak a szerző. *Demeter* hazai kultusza Mártonéhoz és Györgyéhez képest a kezdetektől kisebb jelentőségű volt, a 17. századra pedig lényegében meg is szűnt. A szerző adatai szerint a *Demeter* gyakorisága az Árpád-korban kisebb, a 14. század első felében és a 15. században egy rövid ideig nagyobb volt, mint a *Márton* névé, a kora újkortól azonban inkább csak az ortodox és görögkatolikus közösségek tartották fent a nevet. A családnév-változtatások során igényelt új családnév és a három szent kultusza között ugyanakkor nem talál érdemi összefüggést a szerző; a női rokonnevekről viszont bizonyítja, hogy gyakoriságuk lényegében a katonaszentek nevének népszerűségét tükrözi.

3.4. Alexandriai Szent Katalin, Szent Borbála, Szent Dorottya (és a már korábban tárgyalt Antiochiai Szent Margit) vértanú szüzek tiszteletének terjedésében nagy szerepet játszottak a szepességi szászok és bányavárosaik (130–145). Kultuszuk késő középkori virágzásával hozza összefüggésbe a szerző a *Katalin* jelentős, a *Borbála* és a *Dorottya* erősödő népszerűségét a korszakban. Az idézett adatok szerint a *Katalin* gyakorisága a korai újmagyar korban is megmaradt, mivel felekezeteiktől függetlenül elfogadott névvé lett: ismert protestáns asszonyok viselték, a szent keleti egyházhoz való kötődése révén pedig a név az ortodoxok körében is népszerű volt. A *Dorottya* és a *Borbála* a 18. században némileg gyakoribb lett, majd ezután az ezredforduló környékén váltak ismét divatnevekké. A *Katalin* nevet a 2000-es évek kezdetén közepes gyakorisággal választott névnek ítéli a szerző (a 43. és a 40. ábra itt véletlenül összemósódott), ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy második névként, illetve *Kitti* változatában ma is szívesen adják a szülők. A női nevek családnévként birtoklástörténeti okokból ritkábban jelentkeznek ugyan, de néhány vélhetően vagy bizonyosan a vértanú szüzek nevéből, vagy azok alakváltozatából származtatható családnév elemzésére kitér a szöveg.

4. A vizsgálatok eredménye és hasznosíthatósága című rövid összefoglaló fejezet (147–149) ismét felhívja arra a figyelmet, hogy a szentek kultusza (melyet

érdemes tágan, különféle közvetítő eszközökön keresztül az emberekhez eljuttatott hatásként értelmezni) csak egy a lehetséges névadási indítékok közül, amely pozitív, de negatív hatással is lehet a megfelelő egyénnevek választására. Végül a szerző az egyénnevek kutatásában rejlő lehetőségeket villantja fel: a jelenlegi egyéni kezdeményezéseket meghaladva kívánatosnak mutatkozik egy egységes szempontok alapján gyűjtött és feldolgozott, a névviselők társadalmi helyzetére, lakhelyére, felekezetére, genealógiájára kitérő adatokat is tartalmazó átfogó online történeti személynévadatbázis készítése számos, különféle jellegű forrás bevonásával, amely kiváló alapként szolgálhatna multidiszciplináris tanulások levonásához. A kötetet a hivatkozott irodalom bőséges listája zárja (151–168).

5. A kötet alapvetően névtani kiindulópontból mutatja be a szentek kultuszának hatását az egyénnéadás gyakorlatára, de nem csak, sőt talán nem elsősorban névtanosoknak szól. Az ismeretek közlésének módja, a szöveg megfogalmazása ezért magán hordozza az igényes tudományszerűsítés jellegzeteségeit. Az elemzésekből mindenesetre névkutatók és más tudományágak képviselői számára egyaránt kitűnik, hogy milyen összetett jelenség az egyénnevek választása, és miféle hatóerők lehetnek egyszerre jelen az egyénnevek népszerűségének változása mögött. A szerző ezért mindvégig példamutatóan óvatos a névadatok elemzésében, körütekintő a névválasztást befolyásoló körülmények feltárásában, és igen gondosan fogalmaz a következtetések levonásakor. Dicséretes továbbá, hogy számos, különböző tudományterületről származó szakirodalmi megállapítás található a szövegben, melyeket innovatív módon, az összefüggéseket kiemelve vonatkoztat egymásra, vagy éppen ütköztet a szerző. Az eredmények meggyőzőek, s azt is kiválóan igazolják, hogy a már rendelkezésünkre álló személynévi adatbázisok jól használhatók hiteles következtetések levonására, ha megfelelő módszertannal közelítjük meg a vizsgálni kívánt jelenséget. A kötetben a szentek kultuszának és az egyénnevek gyakoriságának összefüggései kapcsán bemutatott szempontrendszer és a közreadott elemzések nemcsak tanulságosak, de színes, izgalmas olvasmányt is jelentenek a téma iránt érdeklődők számára.

BÖLCSKEI ANDREA

ORCID: 0000-0003-2628-5297

Károli Gáspár Református Egyetem

bolcskei.andrea@kre.hu

SCHIRM ANITA: **Diskurzusjelölők szövegeken innen és túl.**
Budapest, Loisir Kiadó, 2021. (270 lap)

Schirm Anita a pragmatikai kutatások egyik témáját: a diskurzusjelölőket választotta komplex elemzése tárgyául. Megközelítésének komplexitását egyrészt az adja, hogy szinkrón és diakrón nézőpontból is vizsgálódik, másrészt szembesíti a diskurzusjelölőkre vonatkozó szakirodalmi megállapításokat a nyelvhasználók intuícióival, harmadrészt különböző szövegtípusokban végez anyaggyűjtést, illetve fókuszcsoportos interjúkban méri fel a nyelvi babonák működését. Az utóbbi szempontok adnak magyarázatot a monográfia címadására: *szövegeken innen és túl*.

A kötet elméleti fejezete (2.) a diskurzusjelölők szinkrón és diakrón jellegzetességeit mutatja be. Erre azért van szükség, mert a diskurzusjelölők a nyelvi elemeknek egy nehezen meghatározható körét alkotják, ráadásul sokféle szerepet tudnak betölteni: „a diskurzusjelölők a diskurzus minden tényezője közt képesek kapcsolatot létesíteni: hiszen jelölhetik többek közt a diskurzusszegmensek egymáshoz való viszonyát, a diskurzusban részt vevő szereplők közti kapcsolatot, a diskurzusszegmens és a beszélő közti viszonyt, valamint a tágabb szituációra is utalhatnak. Emellett diskurzusrányító szerepük is lehet: jelölhetik a szóátadást, a beszédjog megtartását, valamint a szó átvételét is” (16).

A kötet központi része a 3. fejezet négy esettanulmányt tartalmaz a *hát*, az *-e*, a *vajon* és a *szóval* diskurzusjelölőkről. Ezek egyrészt történeti pragmatikai vizsgálat eredményeit tárják fel, másrészt a spontán beszédbeli gyakoriságukat és jelenlegi mag- és periférikus szerepeiket. A *hát* diskurzusjelölőről például így szól a szerző összegzése: „Napjainkra a *hát*-nak a helyhatározói használata már kikopott a nyelvből, időhatározói funkciója elavult, a logikai viszony jelölése még használatos, legelterjedtebb azonban a diskurzusjelölői szerep. [...] többnyire a retorikai és a vitázó kérdésekben jelenik meg, s az interpretációs mechanizmust segíti: nyomatékosító és kiemelő szerepe van, valamint felerősíti a kérdések retorikusságát” (58).

A 4. fejezet a diskurzusjelölőkhöz kötődő nyelvi babonákat fejtegeti, leszögezve: „A diskurzusjelölők töltelékelemekkel való azonosítása, valamint tiltó és megbélyegző használata nyelvi babona” (109). Pedig a megbélyegzés a retorikai hagyományból, az iskolai oktatásból és nem egyszer bizonyos fajta nyelvművelésből adódik.

A diskurzusjelölőkkel kapcsolatos vélekedések mérhetők. Ezt végzi el az 5. fejezet, amelyben a szerző arra vállalkozik, hogy kérdőíves módszerrel, fókuszcsoportos interjúkkal és tanórai tapasztalatok alapján felmérje a diskurzusjelölők-

kel kapcsolatos attitűdöket. Mindezt azért tartja fontosnak elvégezni, mert ezek hatással vannak a nyelvi viselkedésre és a nyelvi változásra. A tanórai korpusz elemzése és a fókuszcsoporthoz tartozó interjúk is azt mutatják, hogy a tanárok a diskurzusjelölők közül csak egy-két elemet stigmatizálnak. Ennek okát a szerző abban látja, hogy a tankönyvek nem nyújtanak a tanárnak, a tanulónak biztos fogódzókát, mert nem tárgyalják a diskurzusjelölőket, csak a töltelékszavakat.

A kötet 6. fejezete a diskurzusjelölők szövegtípusokban való megjelenését és ahhoz kötöttségét terjedelmes forrásanyagon mutatja be. Különösen tanulságos az osztálytermi kommunikációban a tanári és a tanulói szerepben a diskurzusjelölők használata. A tanári megnyilatkozásokban az *ugye* fordul elő leggyakrabban, nyilván a tanulók feltételezett tudására utalva, a tanulóéban viszont a *hát*, a hezitációt, a gondolkodást, az újrafogalmazást, a következtető logikai viszonyt és a nyomatékosítást érzékeltetve. A tanári kérdésekben is fontos és sokféle szerepűek a diskurzusjelölők: a mondanivaló elkezdését segítik, valami mellékes információra kérdeznek rá, közbevetésre használják. Szemléletes ennek a fejezetnek négy korcsoportban nyelvi interjúkban végzett vizsgálata, amely kimutatta, hogy minden életkorban a *hát* a leggyakoribb és a legtöbb szerepben használatos diskurzusjelölő, és a legtöbb diskurzusjelölővel a 60–70 év közöttiek élnek. A televíziós vitaműsorok műsorvezetőinek a beszédében az *ugye*, illetve az *egyébként* gyakori, a vitapartnerekében domináns a *hát*. A humoristák korszakában (*hát, na, szóval, kérem*) és a stand-up comedy-ben (*hát ugye, há mondom*) a „diskurzusjelölők arányainak és a szerepköreinek a megváltozása híven tükrözi a szövegtípus módosulását” (219). A telefonos ügyfélszolgálatban az ügyfelek zavarát a hezitációs szerepű diskurzusjelölők jelzik (*hát ilyen; na, most; és hát; na szóval*), az ügyintézők válaszaiban gyakori a feltételes mód és az udvariasságra törekvés (*jó; ugye; egyébként*).

A 7. fejezetben Schirm Anita összegzi a diskurzusjelölőkkel kapcsolatos kutatások eredményeit. Vizsgálatai kimutatták, hogy a nyelvhasználók körében jelen van a diskurzusjelölők stigmatizáltsága, de a beszélők ennek ellenére használják érzelemkifejező, interakciós és textuális szerepben, és az iskolából hozzák magukkal a diskurzusjelölők iránti esetleges negatív attitűdöt.

Ez a kötet kitűnő összegzése az elemzett témának, mert a szerző egyaránt végez diakrón és szinkrón pragmatikai vizsgálatokat, és többféle szövegtípusú forrásanyaga elemzésével bizonyítja megállapításait.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA
ORCID: 0009-0000-4022-2538
Debreceni Egyetem
szikszaine@gmail.com

Beszámoló a 2021/2022. tanévről

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének oktatói a 2021/2022. tanévben az alábbiak voltak: dr. Hoffmann István és dr. Tóth Valéria egyetemi tanárok, dr. Dobi Edit, dr. Kis Tamás, dr. Rácz Anita és dr. Györffy Erzsébet egyetemi docensek, dr. Fehér Krisztina, dr. Gacsályi-Bába Barbara, dr. Póczos Rita és dr. Reszegi Katalin egyetemi adjunktusok. Dr. Györffy Erzsébet továbbra is a gyermekgondozási szabadságát töltötte, állására határozott időre adjunktusként dr. Kovács Éva került. Dr. Fehér Krisztina állására (aki a 2021 augusztusa és 2023 júliusa közötti időtartamra elnyerte a Külgazdasági és Külügyminisztérium Vendégoktatói Ösztöndíját a Cleveland State Universityre, USA) ugyancsak határozott időre adjunktusként dr. Katona Csilla került. A tanszék (a Finnugor Tanszékkel közös) könyvtárosának munkakörét 2021 szeptemberétől dr. E. Nagy Katalin töltötte be. Az intézet titkára Kecskemétiné Legoza Eszter, ügyvivő-szakértője pedig Szűcs Imre volt. A szakmódszertani képzésbe óraadóként kapcsolódott be dr. Kovács Szilvia és Sápiné Bényei Rita, a DE Kossuth Lajos Gyakorló Gimnáziuma és Általános Iskolája, illetve Mászlainé dr. Nagy Judit, a Svetits Katolikus Gimnázium tanára.

A doktori képzés a Tóth Valéria professzor által vezetett Nyelvtudományok Doktori Iskolában a Magyar és Finnugor Nyelvészeti Doktori Program keretében folyt Hoffmann István professzor irányításával. A magyar nyelvészeti alprogramot Tóth Valéria vezette, ennek titkára 2021 szeptemberétől E. Nagy Katalin lett. A doktori alprogram hallgatója a 2021/2022. tanévben az I. évfolyamon Bugyi-Csibrány Lili, IV. évfolyamon Vékony Vivien volt, akik a tanszék oktatómunkájában is részt vettek. Kiss Anita 2022 márciusában sikerrel védte meg Kárpátaljai magyar egyetemi és főiskolai hallgatók nyelvhasználathoz és nyelvi változatossághoz kapcsolódó attitűdjei című doktori (PhD) értekezését.

A tanszék mellett működő ELKH–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport összetételében ebben a tanévben is történtek változások. Tudományos munkatársként dolgozott dr. Kovács Éva és dr. Katona Csilla. A gyermekgondozási szabadságáról visszatérő dr. E. Nagy Katalin előbb tudományos segédmunkatársként majd tudományos munkatársként kapcsolódott be a kutatócsoport munkájába. Továbbra is gyermekgondozási szabadságát töltötte Homoki-Mozga Evelin. A kutatócsoport tagjai voltak még dr. Tóth Valéria részfoglalkozású tudományos tanácsadó, dr. Póczos Rita és dr. Rácz Anita részfoglalkozású tudományos munkatárs, valamint Kecskemétiné Legoza Eszter asszisztens és Szűcs Imre informatikai munkatárs. A kutatócsoportot dr. Hoffmann István vezette.

A tanszéken folyó kutatómunka eredményeként ebben a tanévben három kötet is napvilágot látott: Dobi Edit habilitációs értekezése *A szemiotikai textológia hozadéka a szövegek jelentésrepresentációjában* (Nyelvtudományi Értekezések 170. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2021.), E. Nagy Katalin doktori disszertációja *Empíria és teória a helynév-szociológiában* (A Magyar Névtudományi Kiadványai 53. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021.), Reszegi Katalin habilitációs értekezése pedig *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok* (A Magyar Névtudományi Kiadványai 54. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022.) címmel jelent meg.

Oktatóink öt előadásban mutatták be aktuális kutatási témájukat a 2021. szeptember 30.–október 2. között Sífőkúton, a DE Soó Rezső Kutatóházában megrendezett Nyelv- és névtörténeti műhelytalálkozón. A műhelytalálkozón szó esett a Nemzetközi Névtudományi Társaság (ICOS) 27. Kongresszusának (Krakkó, 2021. augusztus 23–27., online formában megrendezve) tapasztalatairól, illetve a jelenlévők eszmecsereét folytattak az ELKH–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport aktuális feladatairól is. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtani tagozata, a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke és az ELKH–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoportja 2022. június 15–17. között ugyancsak Sífőkúton rendezte meg a XV. helynévtörténeti szemináriumot. Ennek keretében a tanszék, illetve a kutatócsoport oktatói, kutatói tizenkét előadásban számoltak be az általuk folytatott tudományos kutatási programokról, s a legújabb kutatási eredményeikről. A résztvevők a szeminárium keretében műhelymegbeszélést is tartottak a Magyar Nemzeti Helynévtár Programról.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportja 2021. év őszi felolvasó üléseinek két előadója Kovács Éva és Szilágyi-Varga Zsuzsa volt, a 2022. tavaszi rendezvényeiken pedig Dobi Edit, Hankusz Éva és Tóth Valéria előadásai hangzottak el. Az áprilisban tartott felolvasóülés keretében köszöntöttük 80. születésnapja alkalmából tanszékünk egykori oktatóját, A. Molnár Ferencet.

A tanszék oktatói és az ELKH–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport tagjai ebben a tanévben is több konferencián vettek részt előadással. A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI. címmel, 2021. október 27–28. között Szegeden megrendezett konferencián Katona Csilla A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvtörténeti források, Póczos Rita A Kárpát-medencei szlávnyelv nyomai a 11. századi írott forrásokban, Tóth Valéria A Szempontok Anonymus gesztájának hang- és helyesírástörténeti feldolgozásához című előadásával szerepelt.

Hoffmann István az MTA-nak A Magyar Tudomány Ünnepe rendezvénysorozata keretében rendezett Benkő 100 emlékkonferencián. 2021. november 15-én Benkő Loránd, az Anonymus-kutató címmel tartott előadást. Ugyancsak az e rendezvénysorozat részeként szervezett A történetiség kérdései a bölcsészet- és

társadalomtudományokban című konferencián (MTA, Budapest, 2021. november 29.) szerepelt Tóth Valéria a Barangolások Anonymusszal – avagy szempontok a magyar nyelvtörténeti forrásainak értékeléséhez címmel megtartott előadásával.

Reszegi Katalin 2021 decemberében a Lengyel Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében a Nominárium című előadás-sorozat keretében Cognitive approach in onomastics címmel tartott előadást.

A nagyváradai Partiumi Keresztény Egyetemen rendezett 5. Partium-konferencia — Globális kihívások, regionális válaszok Kelet-Közép-Európában a poszt-Covid időszakban (Nagyvárad, 2022. május 19–20.) című konferencián Rácz Anita Helynévtörténeti adalékok Bihar vármegye korai településtörténetéhez címmel tartott plenáris előadást. A rendezvényen Tóth Valéria A Magyar Nemzeti Helynévtár Program, Hoffmann István a Helynévgyűjtés a Partium térségében a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében, Hankusz Éva pedig a Határnevek összevető vizsgálata a szatmári térségben című szekcióelőadásával vett részt.

A 2021–2022-es tanév folyamán a Tanszék több munkatársa kapott díjat vagy nyert el ösztöndíjat. E. Nagy Katalin 2021 novemberében a Helynév-szociológiai vizsgálatok Hajdú-Bihar megyében címmel 2021 februárjában megvédett PhD disszertációjával elnyerte a Debreceni Egyetem „Az év doktori értekezése” díját, illetve az MTA DAB–Debreceni Egyetem PhD pályázatának „Legjobb tudományterületi disszertációért” járó oklevelét. A „DE BTK Petőfi S. János Publikációs Díját” a kuratórium 2021-ben Katona Csillának, a tanszékünkön működő ELKH–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport tudományos munkatársának ítélte oda a Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban (Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020) című kötete alapján. Oktatói munkájának elismeréseként a „DE BTK Elismerő Oklevelé”-t kapta 2022 februárjában Rácz Anita, 2022 júniusában Dobi Edit. Kecskemétiné Legoza Eszter 2022 márciusában a „DE Kiváló Dolgozója” kitüntetésben részesült.

2022. április 22-én a DE BTK Kari Tudományos Diákköri Konferencia Magyar nyelvtudományi szekcióülésének keretében nyolc nyelvészeti tárgyú tudományos diákköri dolgozatot ismertettek a résztvevő hallgatóink: Gergely Andrea (V. évf. magyar–francia OMA), Végh Darinka (III. évf. magyar–angol OMA), Tusz Ilona (III. évf. magyar–történelem OMA), Nyisztor-Tóth Rebeka (V. évf. magyar–történelem OMA), Avramucz Tamás (IV. évf. magyar–angol OMA), Tallárom Réka (I. évf. magyar–olasz OMA), Durucskó Fanni (V. évf. magyar–földrajz OMA), Kormos Erik (III. évf. finnugrisztika MA). A versenyen Gergely Andrea munkája nyerte el az első helyezést.

2022. június 2-án, Kiss Lajos születésének 100. évfordulóján, kilencedik alkalommal került sor a „Kiss Lajos-díj” átadására. A kuratórium a díjat ezúttal dr. Pelczéder Katalinnak, a Pannon Egyetem MFTK Magyar és Alkalmazott

Nyelvtudomány Intézete docensének ítélte oda. A 2020-as járványhelyzet miatt ugyancsak ekkor vette át a két éve elnyert díját dr. Bárh M. János, az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszékének adjunktusa is. A centenáriumi ünnepség keretében a résztvevők emléktáblát avattak a Kiss Lajos szülőháza helyén álló épület falán (Péterfia u. 53.). Itt beszédet mondott Hoffmann István, majd a megemlékezők megkoszorúzták Kiss Lajos sírját. Az ünnepség további részében a díjazottak előadása hangzott el, illetve a centenáriumi év alkalmából Rácz Anita és Tóth Valéria egy-egy előadással emlékezett meg Kiss Lajosról, a helynév-etimológusról, illetve a helynévtörténet kutatójáról.

Az egyéni kitüntetések mellett Tanszékünk — mint a Magyar Nyelvtudományi Intézet egysége — is komoly elismerést kapott: az MTA Intézetünknek a kiemelkedően magas színvonalú tudományos munkája elismeréseként a „Magyar Tudományos Akadémia Által Kiválónak Elismert Kutatóhely” minősítést adományozta. Az ezt igazoló oklevelet 2022. május 4-én az Akadémián Rácz Anita intézetigazgató vehette át. A Magyar Tudományos Akadémia 2022-ben indította útjára nemzeti programjait, amelyek egyike a Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program. E program támogatásban részesülő négy alprogramja közül az első az MTA Által Kiválónak Elismert Kutatóhely kitüntető címmel rendelkező tanszékünkhöz kötődő Magyar Nemzeti Helynévtár Program (MNHP), amelynek vezető kutatója Hoffmann István akadémikus. A Magyar Nemzeti Helynévtár Program 2022. január 1-től működik, és 10 évre tervezett kutatási projekt.

A 2021. szeptember 24-én megrendezett Kutatók éjszakája című országos tudománynépszerűsítő rendezvénysorozathoz tanszékünk az E. Nagy Katalin által tartott Debitől Berettyószippantóig — helynevek a mindennapjainkban című előadással kapcsolódott.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2021. szeptember 24-én tartotta tisztújító közgyűlését, amelyen tanszékünk oktatói közül Hoffmann Istvánt a társaság alelnökévé, Tóth Valériát a Névtani Tagozat elnökévé, Rácz Anitát ismét a debreceni csoport elnökévé, Györffy Erzsébetet pedig újra a titkárává választották. A közgyűlésen Hoffmann István Magyar névkutatás: irányok és perspektívák címmel tartott előadást.

A tanszékről további információk találhatóak a <http://mnytud.arts.unideb.hu> honlapon. Az ELKH–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport tevékenységéről a <http://mnynk.unideb.hu/>, a Magyar Nemzeti Helynévtár Programról pedig a <https://mnhp.unideb.hu> címen lehet tájékozódni.

RÁCZ ANITA
ORCID: 0000-0002-9917-6625
Debreceni Egyetem
ranita@mnytud.arts.unideb.hu

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének megvásárolható kiadványai

Magyar Nyelvjárások 1., 7–13., 15., 17–24, 26–31., 33–37., 39–45., 47., 50–59. 1951–2021. 500–2000 Ft/kötet

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai

2. CSÜRY BÁLINT, *A szamosháti nyelvjárás felső nyelvvállású magánhangzóinak története.* Debrecen, 1939. (17 lap) 150 Ft
5. KOVÁCS ISTVÁN, *Szógyűjtemény a visszatért Óbástról. Ezelőtt Nógrád, ma Gömör megye.* Debrecen, 1939. (28 lap) 150 Ft
13. BÁRCZI GÉZA, *A városi népnyelv kérdéséhez.* Debrecen, 1941. (18 lap) 150 Ft
14. KOVÁCS ISTVÁN, *Igekötőink fejlődése és használata a medvesalji népnyelvben.* Debrecen, 1941. (35 lap) 150 Ft
15. SZABÓ ISTVÁN, *Az í-zés esetei a békési nép nyelvében.* Debrecen, 1941. (32 lap) 150 Ft
17. *Népnyelvi szövegmutatványok.* Közli Bakó Elemér, Deák Györgyné, Bartha Katalin, Imre Samu, Keresztes Kálmán, Kovács István, Pető József, Szerdahelyi István, Szilágyi László, Szűts Ferenc, Varga Lajos, Végh József. Debrecen, 1941. (39 lap) 150 Ft
21. KNIEZSA ISTVÁN, *Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei.* Debrecen, 1943. (42 lap) 150 Ft
22. BAKÓ ELEMÉR, *Egy magyar szócsalád, hop, hoporcs, hömpölyög, hederít.* Debrecen, 1943. (22 lap) 150 Ft
23. BÁRCZI GÉZA, *Jegyzetek a budapesti népnyelvről.* Debrecen, 1943. (21 lap) 150 Ft
24. SZILÁGYI LÁSZLÓ, *A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvében.* Debrecen, 1943. (28 lap) 150 Ft
25. VARGA LAJOS, *Igealakok és igeragozás a szuhogyi népnyelvben.* Debrecen, 1943. (19 lap) 150 Ft
26. VÉGH JÓZSEF, *A békési népnyelv névszótövei.* Debrecen, 1943. (156 lap) 150 Ft
29. PAPP LÁSZLÓ, *Az ú és ű hangok a hosszúpályi népnyelvben.* Debrecen, 1949. (60 lap) 150 Ft
30. BENKŐ LORÁND, *A Nyárádmente földrajzinevei. Adattár.* Debrecen, 1950. (19 lap) 150 Ft
32. D. BARTHA KATALIN, *A szlavóniai nyelvjárás szóképzése.* Debrecen, 1952. (30 lap) 150 Ft
38. SULÁN BÉLA, *Adalékok az argó szókincsének tanulmányozásához.* Debrecen, 1961. (20 lap) 150 Ft
40. SULÁN BÉLA, *Magyar -ó < szláv -ou ~ ov?* Debrecen, 1962. (13 lap) 150 Ft
42. IMRE SAMU–KÁLMÁN BÉLA, *Módszertani tanulmányok a nyelvjáráskutatás köréből.* Debrecen, 1962. (25 lap) 150 Ft
45. JAKAB LÁSZLÓ, *A felszólító módjel kérdéseiről.* Debrecen, 1964. (16 lap) 150 Ft
48. JAKAB LÁSZLÓ, *Az ingadozó igei végződések használata.* Debrecen, 1969. (20 lap) 300 Ft

51. JAKAB LÁSZLÓ–KERESZTES LÁSZLÓ, *Finnugor nyelvészet a debreceni egyetemen*. Debrecen, 1979. (25 lap) 300 Ft
52. SEBESTYÉN ÁRPÁD, *Kálmán Béla hetvenéves*. KISS ANTAL, *Kálmán Béla tudományos és publicisztikai munkássága (1934–1982)*. Debrecen, 1983. (43 lap) 300 Ft
54. KÁLMÁN BÉLA, *Vértés Edit 70 éves*. JAKAB EDIT, *Vértés Edit tudományos munkásságának bibliográfiája*. Debrecen, 1989. (17 lap) 300 Ft
56. HLAVACSKA EDIT, *Névtani tárgyu kéziratok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában. Annotált bibliográfia*. Debrecen, 1990. (44 lap) 500 Ft
57. SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népnyelvkutató iskolájában*. Debrecen, 1990. (19 lap) 300 Ft
58. KISS ANTAL, *Andrássyné Kövesi Magda 80 éves*. Debrecen, 1991. (14 lap) 300 Ft
59. K. SZOBOSZLAY ÁGNES, *Mutató a Magyar Nyelvjárások 11–25. kötetéhez*. Debrecen, 1991. (85 lap) 500 Ft
61. HOFFMANN ISTVÁN, *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993. (163 lap) 1200 Ft
62. VÉRTES EDIT, *Vélemények és ellenvélemények*. Debrecen, 1995. (35 lap) 150 Ft
66. HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS, *Pesty Frigyes kéziratok helynévtárából. Bihar vármegye 2*. Debrecen, 1998. (314 lap) 1000 Ft
68. KIS TAMÁS, *A magyar szleng kutatás bibliográfiája*. Debrecen, 1996. (99 lap) 500 Ft
71. KIS TAMÁS, *Szemponatok és adalékok a magyar szleng kutatásához*. Debrecen, 1997. (57 lap) 500 Ft
72. KÁLNÁSI ÁRPÁD, *Fejezetek a Csűry-iskola történetéből*. Debrecen, 1998. (95 lap) 800 Ft
80. SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.)*. Debrecen, 2002. (190 lap) 1000 Ft
82. ZAICZ GÁBOR–CSEPREGI MÁRTA, *Vértés Edit emlékezete*. Debrecen, 2004. (36 lap) 300 Ft
86. TAKÁCS JUDIT, *Keresztnevek jelentésváltozása. Egy tulajdonnévtípus közszóvá válásának modellje*. Debrecen, 2007. (170 lap) 1800 Ft
88. HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Szülőföld és nyelvi hagyomány. Válogatás Sebestyén Árpád írásaiból*. Debrecen, 2009. (279 lap) 2000 Ft
89. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A stíluskohézió eszközei a modern és posztmodern szövegekben*. Debrecen, 2011. (207 lap) 1800 Ft
90. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúrát meghatározó szerepe*. Debrecen, 2012. (207 lap) 1800 Ft
91. DOBI EDIT–DOMONKOSI ÁGNES–PETHŐ JÓZSEF szerk., *Stílusról, nyelvről — sokszínűen. Szikszainé Nagy Irma hetvenedik születésnapjára*. Debrecen, 2014. (332 lap) 3000 Ft
92. KATALIN RESZEGI, *The History of Onomastic Research in Debrecen*. Debrecen, 2017. (78 lap) 1500 Ft
93. KIS TAMÁS, *Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez*. Debrecen, 2019. (98 lap) 1500 Ft

Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár

4. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója*. Debrecen, 1988. (594 lap) 800 Ft
5. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Csokonai-szókincstár I.* Debrecen, 1993. (591 lap) 1200 Ft
6. JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL, *A Guarj-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen, 1994. (367 lap) 800 Ft

7. JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL, *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen, 1997. (451 lap) 800 Ft
8. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Balassi-szótár*. Debrecen, 2000. (623 lap) 2000 Ft
9. JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL, *A Festetics-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen, 2001. (343 lap) 1500 Ft
10. JAKAB LÁSZLÓ, *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék*. Debrecen, 2002. (527 lap) 2000 Ft
11. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Egy XVI. századi emlékirat szókincstára*. Zay Ferenc, *Az Lándor feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth* (1535 k.). Debrecen, 2003. (261 lap) 1200 Ft
12. JAKAB LÁSZLÓ, *Csokonai-szókincstár 2*. Debrecen, 2011. (1024 lap) 3500 Ft
13. JAKAB LÁSZLÓ–HLAVACSKA EDIT, *Csokonai-szókincstár 3. Csokonai költeményeinek szótára. 1–2. kötet*. Debrecen, 2017. (1462 lap) 5000 Ft
14. JAKAB LÁSZLÓ–SZÜCS IMRE, *Csokonai-szókincstár 4. A Csokonai írásaiban szereplő szavak listája*. Debrecen, 2019. (509 lap) 3500 Ft

A Magyar Névarchívum Kiadványai

1. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997. (156 lap + 33 térkép) 1200 Ft
3. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 2. Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999. (123 lap + 16 térkép) 1200 Ft
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, 2001. (304 lap) 2000 Ft
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen, 2001. (190 lap) 2000 Ft
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Abaúj és Bars vármegye*. Debrecen, 2001. (245 lap) 2000 Ft
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*. 2004. (207 lap) 1600 Ft
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen, 2005. (235 lap) 2000 Ft
10. HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 2005. (449 lap) 4500 Ft
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2*. (224 lap) 1600 Ft
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. (372 lap + 1 térkép) 2300 Ft
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3*. 2008. (193 lap) 2000 Ft
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája*. Debrecen, 2008. (285 lap) 2000 Ft
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*. 2009. (193 lap) 2000 Ft
17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5*. 2010. (271 lap) 2200 Ft
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. Debrecen, 2010. (237 lap) 2200 Ft
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez*. Debrecen, 2011. (248 lap) 2500 Ft

20. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen, 2011. (224 lap) 2500 Ft
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon*. Debrecen, 2011. (216 lap) 2500 Ft
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* 2011. (226 lap) 2500 Ft
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* 2012. (172 lap) 2500 Ft
25. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 3. Heves–Küküllő vármegye*. Debrecen, 2012. (115 lap + 23 térkép) 3000 Ft
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen, 2012. (134 lap) 2200 Ft
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* 2012. (172 lap) 2500 Ft
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. Debrecen, 2013. (222 lap) 2500 Ft
29. *Helynévtörténeti tanulmányok 9.* 2013. (172 lap) 2500 Ft
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* 2014. (206 lap). 2500 Ft
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debrecen, 2014. (338 lap) 3500 Ft
33. SZÓKE MELINDA, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Debrecen, 2015. (244 lap) 2500 Ft
34. KOVÁCS ÉVA, *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2015. (238 lap) 2500 Ft
35. BÁBA BARBARA szerk., *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei*. Debrecen, 2015. (473 lap) 5900 Ft
36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11.* 2015. (200 lap). 2500 Ft
37. RÁCZ ANITA, *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. Debrecen, 2016. (196 lap) 2500 Ft
38. TÓTH VALÉRIA, *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. Debrecen, 2016. (307 lap) 2500 Ft
39. BÁBA BARBARA, *Földrajzi köznevek térben és időben*. Debrecen, 2016. (188 lap) 2500 Ft
40. DITRÓI ESZTER, *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. Debrecen, 2017. (169 lap) 2500 Ft
41. TÓTH VALÉRIA, *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. Debrecen, 2017. (219 lap) 2500 Ft
42. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12.* 2016 (155 lap) 2500 Ft
43. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 4. Liptó-Pilis vármegye*. Debrecen, 2017. (115 lap) 3000 Ft
44. ÉVA KOVÁCS szerk., *A Survey of Historical Toponomastics*. Debrecen, 2017. (151 lap) 2000 Ft
45. KOCÁN BÉLA, *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében*. Debrecen, 2017. (249 lap) 2500 Ft [Téves számozással 43.]
46. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13.* 2017 (195 lap) 2500 Ft
47. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Helynév-szociológia*. Debrecen, 2018. (169 lap) 2500 Ft
48. KOVÁCS ÉVA, *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2018. (145 lap) 2500 Ft

49. *Helynévtörténeti Tanulmányok 14.* 2018 (157 lap) 2500 Ft
 50. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15.* 2019 (223 lap) 2500 Ft
 51. KATONA CSILLA, *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban.* Debrecen, 2020. (201 lap) 2500 Ft
 52. *Helynévtörténeti Tanulmányok 16.* 2020. (167 lap) 2500 Ft
 53. E. NAGY KATALIN, *Empíria és teória a helynév-szociológiában.* Debrecen, 2021. (204 lap) 2500 Ft
 54. RESZEGI KATALIN, *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok.* Debrecen, 2022. (263 lap) 2500 Ft
 55. KOCÁN BÉLA, *A régi Ugocsa vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2022 (479 lap) 2500 Ft
 56. PELCZÉDER KATALIN, *A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás.* Debrecen, 2022. (277 lap) 1500 Ft
 57. *Helynévtörténeti Tanulmányok 17.* 2021. (149 lap) 2500 Ft
- HOFFMANN, ISTVÁN–RÁCZ, ANITA–TÓTH, VALÉRIA, *History of Hungarian Toponyms.* Buske, 2017. (313 lap) 3500 Ft

Onomastica Uralica

1. *Onomastica Uralica 1 a–b. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages.* 2001. (469 lap) 2000 Ft
2. *Onomastica Uralica 2. History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages.* 2002. (275 lap) 1500 Ft
3. *Onomastica Uralica 3. Settlement Names in the Uralian Languages.* 2005. (182 lap) 2500 Ft
4. *Onomastica Uralica 4. Borrowing of Place Names in the Uralian Languages.* 2007. (223 lap) 3000 Ft
5. *Onomastica Uralica 5.* 2007. (172 lap) 2500 Ft
7. *Onomastica Uralica 7.* 2008. (168 lap) 2400 Ft
8. *Onomastica Uralica 8. Patrociny Settlement Names in Europe.* 2011. (249 lap) 2500 Ft
9. *Onomastica Uralica 9. Selected Bibliography of the Onomastics of the Hungarian Language 2000–2016.* 2017. (160 lap) 2000 Ft
10. *Onomastica Uralica 10.* 2018. (332 lap) 3000 Ft
11. *Onomastica Uralica 11.* 2018. (286 lap) 3000 Ft
12. *Onomastica Uralica 12.* 2018. (416 lap) 3500 Ft
13. *Onomastica Uralica 13.* 2018. (328 lap) 3000 Ft
14. *Onomastica Uralica 14.* 2018. (264 lap) 3000 Ft
15. *Onomastica Uralica 15.* 2019. (127 lap) 2000 Ft

Officina Textologica

3. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. Magyar nyelvű szövegek elemzéséhez.* Debrecen, 1999. (147 lap) 1000 Ft
4. DOBI EDIT–PETŐFI S. JÁNOS szerk., *Koreferáló elemek — koreferenciarelációk. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió.* Debrecen, 2000. (223 lap) 1000 Ft

5. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *Grammatika — szövegnyelvészet — szövegtan*. Debrecen, 2001. (147 lap) 1000 Ft
6. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió*. Debrecen, 2002. (140 lap) 1000 Ft
7. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Linearizáció, téma-réma szerkezet*. Debrecen, 2002. (166 lap) 1000 Ft
8. DOBI EDIT, *Kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció szemiotikai textológiai keretben*. Debrecen, 2002. (200 lap) 1000 Ft
9. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Linearizáció, tematikus progresszió*. Debrecen, 2003. (119 lap) 1200 Ft
10. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. Fogalmi sémák*. Debrecen, 2004. (141 lap) 2000 Ft
11. PETŐFI S. JÁNOS szerk., *Adalékok a magyar nyelvészet szövegtani diszkurzusához*. Debrecen, 2005. (123 lap) 2000 Ft
14. DOBI EDIT szerk., *A forgatókönyv mint dinamikus szövegszervező erő*. Debrecen, 2008. (123 lap) 1200 Ft
15. PETŐFI S. JÁNOS, *Egy poliglott szövegnyelvészeti–szövegtani kutatóprogram 2*. Debrecen, 2009. (124 lap) 1200 Ft
16. DOBI EDIT szerk., *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés. Petőfi S. János 80. születésnapjára*. Debrecen, 2011. (158 lap) 1200 Ft
18. CSÜRY ISTVÁN szerk., *Fifteen years of research in text linguistics. The Officina Textologica project. In memoriam János S. Petőfi*. Debrecen, 2013. (134 lap) 1500 Ft
19. DOBI EDIT–ANDOR JÓZSEF szerk., *Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. Debrecen, 2016. (214 lap) 2000 Ft
20. DOBI EDIT–ANDOR JÓZSEF szerk., *Esettanulmányok a szövegkoherenciáról*. Debrecen, 2017. (160 lap) 1500 Ft
21. DOBI EDIT–ANDOR JÓZSEF szerk., *Tanulmányok Petőfi S. János emlékére*. Debrecen, 2020. (140 lap)
22. DOBI EDIT–BODA ISTVÁN KÁROLY szerk., *A szövegkoherencia elméleti és gyakorlati megközelítései*. Debrecen, 2022. (168 lap)

Szlengkutatás

2. VLAGYIMIR JELISZTRATOV, *Szleng és kultúra*. Debrecen, 1998. (183 lap) 2000 Ft
7. KIS TAMÁS, *A magyar szlengkutatás bibliográfiája*. Második, javított, bővített kiadás. Debrecen, 2011. (237 lap) 2500 Ft
8. SZABÓ DÁVID–KIS TAMÁS szerk., *Szleng és lexikográfia*. Debrecen, 2012. (210 lap) 2500 Ft

Egyéb kiadványok

- KÁLNÁSI ÁRPÁD szerk., *Bakó Elemér, Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról*. Debrecen, 2002. (91 lap) 640 Ft

- KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2.* Debrecen, 1984. (508 lap) 1200 Ft
- KÁLNÁSI ÁRPÁD–JAKAB LÁSZLÓ, *A Nyírbátori járás földrajzi nevei. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 3.* Debrecen, 1987. (431 lap) 1200 Ft
- KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A Csengeri járás földrajzi nevei. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 5.* Debrecen, 1993. (549 lap) 800 Ft
- NYIRKOS ISTVÁN, *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban.* Debrecen, 1987. (184 lap) 800 Ft
- SEBESTYÉN ÁRPÁD, *Értsünk szót! Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban.* Debrecen, 1994. (220 lap) 800 Ft
- Zay Ferenc, *Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es igy esewth (1535 k.)* Hásonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közléteszi KOVÁCS ISTVÁN. Debrecen, 1982. (227 lap) 800 Ft

TARTALOM

Tanulmányok

SZŐKE MELINDA: A Bakonybéli alapítólevél és a Bakonybéli összeírás kapcsolatáról	5
PELCZÉDER KATALIN: A Bakonybéli összeírás szláv eredetű helyneveiről ...	21
BÁRTH M. JÁNOS: Kétnyelvűség és névhasználat Császártöltésen	39
JÁNK ISTVÁN: Lehet-e vicces a nyelvjárás, és ha igen, miért nem? A nem standard nyelvváltozatok mint a humorképzés eszközei és célpontjai	51
KIS TAMÁS: Tolvajnyelvi adatok 1847-ből	73

Kiss Lajos- emlékülés

HOFFMANN ISTVÁN: Emlékbeszéd Kiss Lajos születésének centenáriumán	89
RÁCZ ANITA: Kiss Lajos, az etimológus	93
TÓTH VALÉRIA: Kiss Lajos, a helynévtörténész	101

Köszöntés

HOFFMANN ISTVÁN: Schwing József 90 éves	111
---	-----

Ismertetések, bírálatok

MÁTHÉ DÉNES: Péntek János: A Magyar Tudományos Akadémia Erdélyben	115
TAMÁS CSILLA: Benő Attila–Péntek János: Erdélyi magyar kulturális szótár	120
CSOMORTÁNI MAGDOLNA: Péntek János: Kalotaszegi tájszótár	123
KARMACSI ZOLTÁN: Kocán Béla: A régi Ugocsa vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára	137
SLÍZ MARIANN: Reszegi Katalin: Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok	140
BAUKO JÁNOS: E. Nagy Katalin: Empíria és teória a helynév-szociológiában	146
	179

KOVÁCS ÉVA: Pelczéder Katalin: A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás	149
BÖLCSKEI ANDREA: Slíz Mariann: Szentkultusz és személynévadás Magyarországon	158
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: Schirm Anita: Diskurzusjelölők szövegeken innen és túl	164
RÁCZ ANITA: Beszámoló a 2021/2022. tanévről	167

Számunk szerzői

- BÁRTH M. JÁNOS, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest
- BAUKO JÁNOS, egyetemi docens, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Nyitra, Szlovákia
- BÖLCSKEI ANDREA, egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA, egyetemi adjunktus, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Általános Nyelvészeti Tanszék, Kolozsvár, Románia
- HOFFMANN ISTVÁN, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- JÁNK ISTVÁN, egyetemi adjunktus, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Eger
- KARMACSI ZOLTÁN, főiskolai docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Magyar Tanszéki Csoport, Beregszász, Ukrajna
- KOVÁCS ÉVA, Tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem, Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport, Debrecen
- KIS TAMÁS, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- MÁTHÉ DÉNES, nyugalmazott egyetemi docens, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Általános Nyelvészeti Tanszék, Kolozsvár, Románia
- PELCZÉDER KATALIN, egyetemi docens, Pannon Egyetem Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet, Veszprém
- RÁCZ ANITA, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- SLÍZ MARIANN, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, nyugalmazott tudományos tanácsadó, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- SZŐKE MELINDA, tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem, Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport, Debrecen
- TAMÁS CSILLA, tudományos főkutató, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár, Románia
- TÓTH VALÉRIA, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen